

Helmut Wolle

Istenek, múmiák, hetérák

*Miniatúrák
a kultúra történetéből*

A mű eredeti címe:

Helmut Wolle: Götter, Mumien und Hetären.
Kulturgeschichtliche Miniaturen.

Volk und Wissen

Volkseigner Verlag, Berlin

3. kiadás. 1983

Fordította:

TANDORI ÁGNES és TANDORI DEZSŐ

ISBN 963 09 3391 8

Hungarian translation

© Tandori Ágnes, Tandori Dezső, 1989

(4637)

Ősidők szavai – vagy amit akartok

„Cinikus fráter, idióta!” Ekkép titulálta a körülötte lábatlankodó Iksz urat Ipsz Ilon asszony. Az sem maradt adósa a szép szóval: „Prepotens nőszemély, Messalina!” A közfül-hallotta szóváltás bírói pulpitus elé került. Ipsz asszony ügyvédje, aki jócskán talpára esett már pályakezdetén, előkotorta a múltból ködös gimnazista tudományát, s tündökletes érvekkel állt elő, kész kis nyelvészeti fejtegetéssel: „Hogy védencem megsértette volna Iksz urat? Szemem könnybe lábad, már elnézést...! Hiszen mit is mondott neki? Cinikus? Nézzük csak: cinikus? Az ókori Hellaszban ama filozófia hirdetője vagy követője, amely az öröm, szépség, tudomány, művészet s mindennemű kötelék megvetését hirdette, s az erényt és az igénytelenséget gyakorolta. Továbbá, lévén a görög *künosz* jelentése »eb«, kutyákkal foglalkozó, olyan személy, akinek e tárgykörhöz köze van. Ismerjük Iksz urat, kutyaszeretét. S a fráter? Hiszen e latin szó jelentése testvér, avagy pappá nem szentelt barát, szerzetes. Szerzetesi élete, testvéri lelkülete sem titok. Védencem talán azt akarta mondani: kutyabarát. Ami pedig az idióta szó *eredeti* jelentését illeti: nos, az idióta egyszerűen olyan magánember, aki közügyeken nem töri a fejét, elhivatottságánál fogva nem vesz részt ilyenekben. Hogy e szavak jelentése az idők során megváltozott kissé, azért Ipsz asszony igazán nem felelős. A kifejezések pedig máskülönbben eszményien, sőt, eszményítően illenek Iksz úrra. Viszont ha Iksz úr kijelentéseit nézzük, hova jutunk? Prepotens: önhitt, szemtelen; ráadásul a pre előtag arra utal, hogy valami megelőz valamit, a potens értelme pedig: szerelmi életre képes! Avagy: nemzőképes, ebben az esetben Iksz úr nemzőképességét idézi elő Ipsz Ilon a magatartásával. Potenciagerjesztő, ezt vetette hát oda neki, mindenki füle hallatára. Az meg, hogy Messalina, nos, tisztelt uraim, ezzel Iksz úr nem műveltségét fitogtatta – habár fitymálni ezt sem akarnám –, bár egyértelmű célzás Claudius római császár

nejére, aki Tacitus és Suetonius egybehangzó állítása szerint intrikus alkat volt, kapzsi és kegyetlen – mindennekfelett azonban kicsapongó. Juvenalis, a költő írja hatodik szatírájában, hogy a császárné, míg derék férjura, Claudius az íróasztalnál ül és új betűket gondol ki, a legközelebbi bordélyba siet, ahol csengő jó pénzért leadja magát alattvalóival. Hát effélét állítani egy kedves, idős hölgyről, mint Ipsz asszony. Amikor városunkban nincs is efféle műintézet?!”

Az ügyvéd már-már azt mondja, ugye, hogy „effélét állítani csak egy cinikus idióta állíthat...”. De félre a további tréfát, s azt se kutassuk, hogyan fogadták az igazság bölcs tudorai a ravaszdi érvelést. Messalinára még visszatérünk. Az egész anekdotát csak azért idéztem, hogy emlékeztessenek rá: a mai nyelvben hány és hány olyan kifejezés rejtőzik, mely – nem is oly titkosan – ókori eredetre utal, legalábbis a görögök s a rómaiak világát ássa elő jóra-rosszra. Persze a mi esetünkben e szavak azért már átmentek azon a bizonyos jelentésváltozáson, melyet a fondor ügyvéd elvitatna tőlük az események jogi színpadán.

Ne feledjük ugyanakkor: a nyelv igen kedves jelentéstartalmú ókori szavakat is őriz. Néha nem is gondolunk rá, honnét egy-egy ilyen szó; ha a szerelmes azt suttogja: „Angyalom...”, eszébe sem jut, hogy görög szó hagyja el fogai kerítését (angelosz = követ, jelesül a mennyek hírhozója). S ha a hölgy netán így felelne, a lovag keresztnevét susogva: „Pongrác...”, nyilván meglepné, ha felhívnák a figyelmét: a *pan* = minden, meg a *kratosz* = erő, hatalom szavak összetétele e név, s a szabadfogású birkózás egyik szélsőséges fajtájának, a pankrációnak alapjául is szolgál. De hogy Fábíán neve arra vezethető vissza, hogy „bab”, Kornél arra, hogy „somfa”, Pál meg egyenesen „kicsi” – nos hát, az emberben felébred erre így-úgy legalább valami nyelvi *ta-máskodás*.

A görög és latin elemek előfordulása az orvostudomány, a gyógyszerészet és a filozófia nyelvében, továbbá a politikában és az újságírásban is hihetetlenül gyakori. Ezért számos szöveget csak lexikonnal, szöfejtő szótárral lehet tanulmányozni. Példák: medicina, patika, zszurnalisztika.

S vannak mondatok...! De milyenek! A kasztok karakterisztikus konszenzusát katalizáló katasztrófát nem karikírozhatjuk, ám kategorikusan katakombába sem kapszlizható e kapitális káosz... Szándékkal fordítottuk torzalakzattá

Attikai kratér (víz- és borvegyítő edény), i. e. 420 és 410 között került le a fazekaskorongról

a dolgot, ám úgy a fele – hányszor előbukkan! S az ügyvéd milyen ravaszul magyarázhatná majdnem mindegyiket. Beszélhetünk például kasztrált konszenzusról, katakombakatalizmáról, kategorikusan katartikus élményről – s hányszor beszélnek így, tiszteletet a kivételnek. Az idegen szavakat kerülni is kell, meg nem is; erről is volt vita bőven, mondhatni: konfrontáció. Mármint a nyelvhelyességi problémakörben. De akkor miért nem: a terrénumon? Vagy casus belli ez a lingvisták között? Populáris téma! És így tovább. A bölcsek követ – az univerzális panaceát, a globális medikamentumot – nem találta meg még se archeológus, se doktor – bocsánat, senki régész, semmi orvos. A proposíciókat – az arányokat – nekünk kell latolnunk, azaz mérlegelnünk. Szenzibilitásunktól függően – bocsánat, a nyelvi érzékenységünk paraméterei szerint – a szándékaink, beidegzéseink, környezeti hatások függvényeképpen, izé, vonatkozásában. Húha! Hát az se mind szép, ami nem szár-

mazékszóilag van *aláhúзва*?! S ki kutatja megannyiszor az eredetét?

Hiszen maga a politika szó is a görög *polisz* (város, állam) szó származéka. Némely nyelvben azonban a „politikus” első jelentése ravaszdi („politikusan” beszélt a mi ügyvédünk is!), primér módon tehát, vagy szekundér jelleggel. Hanem ha e szavakat üldöztetjük is, mit tegyünk a primmel (a számok világában, mondjuk), vagy a szekundánssal (a sakkban). Az iskolában már nem szekundát kapunk, jó; de ott a piacon a primőr, a primula sarja, az „első virág” jelentésű tavaszi hírnök. Aztán a primás. És a szóviccek, az idegen szavak torz használatából: Pro primo először, pro primo másodszer... Örök (szó-) kincsünk ez így is mind alighanem.

Magyarítani – tisztítani – purifikálni – helyben vagyunk. A purizmus. Gondoljuk meg: németesíteni, mi több, *elnémetesíteni* – a németek ilyesminek érzik maguknál ugyanezt a törekvést lelkük elnevező-színpadán. Ráadásul, nyilván, el-alnémetesíteni, el-felnémetesíteni... ugye? Ott vannak, ráadásul, a frissebb nyomú jövevények: a francia, a szláv, az angol eredetű új szavak. Nem is dolgozunk, helyünk sincs rá, hogy erre itt nyomban mind kitérjünk. Csak hát azt se mondjuk: jól kiplaccoltunk vele azért rögtön, vagy megadtuk a primet, a tenort, vagy akár, hogy programbeszéddel állnánk elő, szpiccsel (speech), viszont az is túlzás, hogy erről túl sok manapság a szövegelés. A nyelv, végső soron, maga teremti meg az arányait.

Idegen szavakat gyakran idegen fogalommal együtt vesz át a nyelv. Kamra, konyha: camera, coquina. Közel kétezer éves őseredetek. De a lézer (laser) csak pár évtizedes. A ma élő nyelvek állagát megannyi ma élő és hasonlóképp számos hajdankori, „holt” nyelv gazdagította, bővítette vagy alapozta. Arab eredetű az alkohol, amerikai indián nyelvekből származott el a kakaó, a csokoládé, a kaucsuk, a magyar nyelv „terjesztette” el a kocsit, a gulyást, az eszkimók sem szégyenkezhetnek a kajakkal és az anorákkal, s említsük-e a szláv eredetű uborkát vagy ugorkát, a szputnyikot, a perzsa-török-olasz turbánt, jöllehet latin gyökerű a turbó, angol a turf, a turbánnal rokon utat tett meg a tulipán, latin a tumor, a téglá.

S ha már a primást említettük, meg a nyelvújító szándékokat, mit szóljunk ama törekvéshez, mely erre a – megis-

mételjük, primás – szóra ilyen jobbított változatokat ajánlott: elsnök, első, elsődnök, elsőddor, fődor, fődornok, egydor, egynök, áldornok, paperczeg, első, szűzőr, honvédszentőr, védlőr, védőr, gyámnagy, gyámőr, üdvetőr, üdvőr, üdvnök, papnagy, hitnagy, üdvnagy, ajtnagy, honérsek, főnagy, elsér, elsőddorász, fődorász, fődöröszt, elsőny, papor, felnök? Természetesen nem a zenekar élén megszólító *hangász*ról van szó, vagyis a muzsikusról. S ha már csapongunk: nem nagyon lehetne a muzsikát magát nyelvújításkori *hanga* szavunkkal leváltani.

Sorolni is képtelenség azokat a neveket-fogalmakat, melyek az eredeti angol, francia, német alakot őrizve avagy változtatva egyik nyelvből a másikba átbolyongtak, s netán épp a technikai civilizáció „uniformizáló” hatása révén kénytelen-kelletlen új helyükre letek. Rádió, televízió, diszkó kommunikáció, liga, futball, tangó; de legújabban a számítógépek szavai, az információelmélet és -gyakorlat kifejezéskincse ugyanígy; hanem hát igen természetes, hogy a legtöbb nyelvész ajánlata szerint a régi, a tudományos filozófiai munkákban sem kell „kifordítani” eredeti alakjukból – s netán evidens, azaz eredendő jelentésükből – olyan szavakat, mint antagonizmus, aktív, arisztokrácia, analízis, aktus, centralizáció, dialektika, demokrácia, diktatúra, evolúció, fenomenológia stb.

Aztán a nevek! Akár a személynevek is. Mennyi a germán közöttük, őseredetük szerint: Berta = fényes; Brunó = barna; Emma = nagy, teljes; Ida = ragyogó, fényes; Helga = ép, egészséges. Olvashatjuk: a *Karl*, ami németül eredetileg *Kerl* volt, jelentése *fickó*, nem őse a magyar Károlynak, ez utóbbi részben a germán név *Carolus* alakjából való, de valószínűleg volt már korábban egy ősi totemnév, a *Karuly*, jelentése *karvaly*. Hát ilyen egyszerű ez.

A germán személynevek többsége összetett nevekből került ki. Az összetételek érzelmi töltést is hordoznak, ugyanakkor meglehetősen harciasak. Esetleg valamely istenséggel, szent állattal kapcsolatos az előtag: *got* = isten, *Got-hard* = isteni erő, *Gotfrid* = isteni béke. *Arn* = sas, *Arnwald* = uralkodó sas, *Arnold*. *Bern* = medve, *Bernhart* = erős medve, *Bernát*.

Vagy valóban harc, háború a név egyik elemének jelentése: *ger* = dárda, *Gerhart* = erős dárda; *Gertrud* = dárdaerdő. És *hilt* = harc, *Hiltigard* = a harc otthona, *Hildegard*;

Mahtihilt = hatalmas háború, *Matild. Sigu* vagy *sigi* = győzelem, *Sigfrid* = győzelmes béke; *Sigimunt* = győzelmes védő, *Zsigmond*. A *wig* = harc szó a magyar Lajos név végső forrása. A germán név a frankok révén került át az ófranciába, ott *Hlodwihs*, *Hlovis* alakot öltött, végül lett *Lois*. Az ófrancia *Lois* a magyar *Lojis* = *Lajos* alapja. És így tovább. Egyszerű? *Erb* = örökség, *Erbwin* = örökséggelnyerő, *Ervin*. S „magyar vonatkozású” végső soron Amerika neve. Az újvilág elnevezésének forrása ugyanis a *Henrik* név! Ez a magyarban, Szent István korában: *Imrik* = *Emrik* lesz, majd *Imreh*, *Imre*. A magyar *Emrik*ből latinositották (!) *Emericus*ra. Az olaszban a *Henrik Enrico* lett, az „Imre” *Emerico*, ez tájszólásban *Emerigo*, *Amerigo*. S ha Amerikát Kolumbusz fedezte is fel, olvashatjuk: nevét *Amerigo Vespucciról* kapta, első térképezőjéről, vagyis az ő keresztnevéről.

Természetesen a népek kulturális adok-veszek piaca nem tükröződik látható módon a nyelvekben. A kölcsönös hatások jóval bonyolultabbak. Az a sok kulturális áramlat, mely a Távol-Keletről már évezredekkel ezelőtt elérkezett Európánkba, igen gyakran nem hagyott semmi nyomot. Még a héberből, az Újszövetség nyelvéből hozzánk származott szavak, kifejezések száma és szerepe sem jelentős, jóllehet irodalmunk, művészetünk, műveltségbeli gondolkodásunk a Biblia hatása alatt fejlődött. Néhány nevet hadd említsünk mégis: *Zsuzsanna* (a héber *Sosan* jelentése lilium), *Dávid* (kedvelt, kedvenc), *Márta* (a héber *Martha* jelentése úrnő, gazdasszony), *Sámson* (héberül *Simsón* = napocska), *Sára* (uralkodónő, hercegnő), *Lea* (tehén), *Izsák* (héberül *Jishak* = nevetés). Vannak ószövetségi nevek, melyek nem fejthetők meg sem a héberből, sem a környező nyelvekből. Például: *Éva* (héberül *Havva*), *Mária* (*Mirjam*), *Jakab* (*Jakobah*). A legjellemzőbb héber eredetű nevek összetételek, s tartalmazzák az „isten”-jelölést. A héberben két ilyen szó is volt: *éli* és *Jahve* vagy *Jehova*. Néhány név, így: *Illés*, *Éliás* (Élijahhu = Jahve az én istenem), *Gábor* (Gabriel = isteni férfi, Isten embere), *Sámuel* (Sámuél = isten meghallgató); *János* (Johanan = Jahve kegyelmes), *József* (Jóséph = Jahve gyarapítson), az *Illés*, *Éliás* névben a „jahu” a Jahve stb. Vagy: *Emánuel* (Immanuél = Isten velünk), *Mihály* (Mikaél = istenhez hasonló; olyan, mint Isten).

A Biblia útján némely héber eredetű név mohamedán-

arab nyelvi közegbe került át. *Ábrahám* – arab alakja *Ibrahim*; *József* – *Juszuf*. A *Salamon* név arab megfelelője a *Szolimán*, *Szulejmán*.

Mindeme kérdésekkel az *etimológia* foglalkozik. Ez a szó maga a görög *ethümosz* (igaz, eredeti) szó származéka. Valamely szó „igazi” jelentése persze ma már nem okvetlenül az „eredeti”. Különben a *gimnázium* (a görögben *gümnosz* – meztelen) nudista központ volna, nem pedig középiskola tanintézmény!

Valamely szó mai jelentése ugyanolyan *igaz* a mi számunkra (legyen az épp a cinikus, az idióta, az angyal vagy bármely társa), mint két és fél ezer éve volt, sőt tulajdonképpen a mai jelentés az egyedül igazi már. Nyilvánvaló, hogy az igazság fórumán sem fogadták el Ipsz Ilon ügyes ügyvédjének szófejtegetőzéseit. S még valamit: ma az etimológusok nem a szavak „igazi” értelmét keresik, hanem eredetét, jelentésének változását a történelem során, s közben persze a szó nyelvi alakjának átalakulásait is követik. A legtöbb esetben – láttunk rá példát itt mi is – a hangzótávolságok teljességgel „kifordították” önmaguk „eredeti” valójából az ősi szóalakokat. Az 1100 évvel ezelőtti germán mondásban (*Vise flot aftar themo uatere*) a *vise* a *Fisch* (hal), a *uatere* a *Wasser* (víz). E példák száma is – bármely nyelv kincséből – tetszés szerint szaporítható. A finnugor eredetű magyar szavak, de a francia jövevényszavak is jól szemléltetik a jelenséget. Kitűnő példa a magyar *adta* és a finn *antoi*, de a magyar *fiát* és a finn *poikansa* még izgalmasabb szinte, s a finn szó a magyar „pajkos” (gyermekes) szavunkban lelhető fel, írja felejtethetetlen nyelvészkedései során egy magyar autor.

Miért nem mormol a mormota?

Morgenstunde hat Gold im Munde, hangzik a német közmondás (Ki korán kel, aranyat lel). A Gold (= arany) még rendben is van, de a Munde? A Mund jelentése: száj. Hát miért e mondás? Csak a letye-petye rím miatt? Adódott egy érdekes magyarázat: a középfelnémetben volt egy „olyan” *Mund* szó is, amely semmilyen rokonságban nem állt a főként evéshez, iváshoz, beszédhez, csókhöz használatos *Munddal*, hanem azt jelentette, hogy „kéz”, s töve szerint

e másik Mund pereputtya volt a latin *manus* szónak. A közmondásnak tehát az volna az értelme: A reggeli óra – kezében aranyat tart.

Ez a (nem bizonyítható) gondolatmenet korántsem túl merész. A nem érthető szavak homályos értelme fakadhat abból, hogy elavultak már s csupán egy-egy szólás örzi őket, de abból is, hogy idegen eredetűek, utólag tehát értelmezik s „átváltoztatják”.

Hölgymenyét – elavult szó, ám nem az (állítólag) a *meny* szóra visszavezethető *menyét* nőténye, hanem: *hermelin*. Ám a dolog ennél is rejtelmesebb. A német *Maulwurf* (vakondok) nem a pofájával (*Maul*) dob (Wurf – dobás), hanem a földet dobálja, ugyanis a föld nemcsak *Erde*, hanem *Molte* is.

Tubarózsa. Milyen szép szó! A már említett nagy nyelvészkedő író említi, hogy egy spanyol kollégája panaszkodik, milyen rút a neve ennek a szép virágnak. *Tuberosa* spanyolul. De miért lenne csúnya ez? Persze a spanyol nyelvérzék számára világosabb a latin eredet. S ott arról van szó, hogy göbös, göcsös, gümös – lásd gümőkör! Mi lenne, kérdi írónk, ha a mi tubarózsánkat gümös-rózsának hívnák?

Vegyük a csau-csau kutyát. Tipikus kínai név; sokan esküdnének rá, hogy maga az eb is a Nagy Fal mögötti világot vallhatja őshazájának. Holott a kínaiak úgy hívják: „ban-co”, s ez állítólag azt jelenti, hogy „az istenek kutyája”, jövevénynek tartják, s van olyan nézet, hogy igazából Stuart Károly angol királyról (Charles II.) kapta a nevét a chow-chow... A név etimológiája itt is bizonytalan, mint a kutya vacsorája.

Az elefántcsontot a németek az *Elfenbein* szóval illetik, a „Bein” rendben is van, az csont, de az Elfen...? Az ugyanis nem elefántra, hanem tündérekre, manókra, koboldokra utal. A *mormota* német neve „mormoló állat”, s a németben így hangzik: *Murmeltier*. De miért mormolna a mormota? Tévedésből: a középkori latin *murem montis* adta a szó eredetét. (*Bergmaus* – szó szerint: hegyi egér.)

A házasság elég nagy eskü: van is esküvő, esküsznek. De az, hogy valaki „leteszi a nagy esküt”, netán a nagyesküt... többet is, kevesebbet is jelent, mindenképpen valami egészen mást. A tanya és a laktanya közötti különbséget ne is boncoljuk. S a boncmester és a bonc közöttit? Vagy a

szemétládát, amely nem minden értelmében szeméttároló. Szitokként ugyan kinek mondanánk azt is: te kuka!? A colostok nem tok, a früstök nem tők, a fülemülének nincs is füle.

A *panyóka* – semmi köze az anyókához – könnyedséget sugall: (többnyire ujjas) felsőruhát vállra vetve hord valaki, ez az. De ott áll ezen értelemmel vállvetve az „eredeti”, ti. hogy „négy sarkán kötővel ellátott, széna stb. hordására használatos háti ponyva” volna ez a bizonyos panyóka. Nagyanyám a biciklit – akkori nevén még velocipédet – *falócipésznek* hívta; miért? Afféle népetimológia az ilyesmi, amit a köznap i fül kihall a szóból, képzelt, mesészerű értelemmel tölti meg, s ekképp értelmezi.

Az efféle naivitásoknak nem is egészen helyes gyűjtőfogalma a népetimológia. Mert még tudósok is, főleg az ókoriak, osztottak olyan nézeteket, hogy például a latin *caelebs* szó (aggregény), gondoljunk a cölibátus szóra, benne él még a katolikus papi nőtlenség fogalmában – a *caelum*, vagyis az „ég” a „mennny” szóból származik, hiszen egy aggregény úgy él, mint a mennyekben!

Rezgehő és pénzda gály

Tiszta bort önteni a pohárba – valaki egyszer, magyar nyelvtisztító, megróttá ezt a kifejezést, mondván, germanizmus. Kiderült: egy görög szállóige fordítása; épp csak a német nyelv is él vele, ennyi az egész. Purgó a nyelvnek az ily purizmus – tisztító szándék, sőt mánia –, s mi mindent műveltek, vagy műveltek volna már e szent név jegyében. Ha valaki ásványvizet tölt az italához, nem is gondol rá, hogy régi nyelvtisztítók az ásványvízre a „földönpezsgemény” rémszót javallották. Akadtak szerencsésebb tisztítók is. A purizmus túlzásai azonban mindig csak homályosították a nyelvet.

Akad t, aki a *szemöldök* szóra a *homlokszőrerkélyecske* szót ajánlotta. A nyaktekerészeti mellfekvencék és egyéb tekervények gyűjteménye közismert. Talán nem mindenki tudja, hogy a *hidegrázásra* is olyasmit javallottak a tisztogatók, mint *rezgekór*, sőt a *lázra* ezt: rezgehő. A legtöbbször latin eredetű szavakat ért támadás. Az infláció helyébe ezt a leleményt javasolták: pénzda gály. Az *érzékeltlenséget* vi-

szont túlzón fogalminak érezték a túlérzékenyek, s javasolták, hogy lenne: *szívapály*. *Gravitáció*: létnehezmény; *pro-zódia*, vagyis a szótagok hosszának elméleté-gyakorlata a versekben, dalokban: szóbellüktetmény, hanglúktence.

A görögök és a rómaiak érdekes módon nem voltak puristák. A latin szinte hemzseg a görög származékszavaktól, a kései görögben viszont egymást érik a latin jövevények. S prűderia – szemforgatás, álszemérem – végképp nem jellemezte őket.

Hattyam! Fattyam!

Léda a hattyúval: az ókortól kezdve kedvenc témája volt ez a festőknek és szobrászoknak, és múzeumokban, galériákban is megannyiszor kiváltotta a nézőkből a nagyon is kívánt hatást. Azért persze a nagyérdemű közönség véleménye megoszlott néha. Voltak, akik úgy tettek, mintha őket az ilyesmi eleve nem is érdekелhetné, s legfőljebb távozóban vetettek egy sanda pillantást a valamelyest kétes tisztességű jelenetre, mások műértő szemmel mustrálták a pikáns történet, a harmadik „tábor” meg leplezetlenül vihorászott, s az ilyenek még élcelődtek is. A leggyakrabban a Lohengrin idézetét citálták Léda királynő fejére: „Édes hattyúm, há-lám tiéd...” De az is megtörtént: hogy valaki odakanyarította a falra: „Hattyam! Fattyam atyja!”

Michelangelo, Rubens, Correggio, Tintoretto képzeletét itt, mint olyan gyakran, az ókori mitológia tárgya izzította fel. Mi lett volna az újabb kor európai festészete a görögök s rómaiak gazdag mondavilága nélkül? (És hozzátehetnénk: meddig jutott volna a költészet is?) Még az oly rendkívül vallásközpontú középkor sem boldogult volna ilyen alapanyagok nélkül. A reneszánsz azután a világi művészet legfontosabb tárgyává tette az antik istenvilágot, és ugyanez történt a barokk és a rokokó idején. Az antik mitológia lexikona ezért nélkülözhetetlen segédeszköz mindenki számára, aki a művészeteket tanulmányozni kívánja, vagy akár csak érdeklődik is iránta. Az impresszionizmus azzal, hogy merőben s fenntartás nélkül a köznapok világát állította középpontba, mintha kisöpörte volna a múzeumokból az isteneket és a félisteneket. De az istenek már az expresszionizmussal újjászületést ünnepeleltek, és mindmáig meg-

Kasztór és Pollux (Polüdeukész), a híres ikerpár, görög pénzérmén

őrizték fontos helyüket. Igazán természetes, hogy minden nemzedék a *mag*a kérdéskörét és eszményrendszerét táplálta bele – vagy vélte fölfedezni – a mitológiai témákba.

De hát mit „jelent” tulajdonképpen ez az oly igen szem-mellátható viszonyocska Léda és a madárlény között? Léda egy spártai király neje volt, házasságukból született Klütai-mnésztra, a Trója alá hajózott mondai király, Agamemnón felesége. A kéjenc istenatyja, Zeusz pedig szenvedélyesen beleszeretett a szép hölgybe, Lédába. S már ahogy ez szokása volt, állat alakban jelent meg előtte, ezúttal történetesen hattyúként, és következett a csábítás. Léda később két tojást rakott. Az egyikből Kasztór bújt ki, a másikkól Polüdeukész és a szép Heléna.

Castor és Pollux, görög és latin néven egyként, hősi tetteket vitt végbe, ezért fel is kerültek az égre, az Ikerk csillagképé-ként. Heléna viszont bonyodalmak forrása lett, a hattyú pedig a görögöknek és a trójaiaknak a lány miatt igen sok szenvedést hozott.

Ha valamit a kezdetek kezdetétől fogva mesélünk el, használatos az „Ádám-tól és Évától” kifejezés. A tojás is –

elemi forma lévén – alkalmasnak látszik az ilyen hasonlatokhoz. (Gondoljuk meg: Kolumbusz tojása; „mi volt előbb, a tyúk vagy a tojás?”.) De nemigen gondolnánk, hogy a latin *ab ovo* kifejezés, amit „elejétől kezdve”, „eleve”, „eredendően” s más efféle értelemben alkalmazunk, s annyit jelent, hogy „a tojástól”, Léda végzetes tojására utalna. A végzetes tojásra, melyből Heléna bűjt ki. Az ifjú hölgy szépsége olyan páratlan volt, hogy hősök sora püfölte egymást érte – párviadalban vagy sem, de alaposan. Még el is rabolták Helénát, de fivérei kiszabadították (Kasztór és Pollux). Végül Meneláosz spártai király lett az a szerencsés, aki meglehetősen szerencsétlen frigyre léphetett Helénával – de hát a történet ismerős.

Emberek és állatok, netán magukat állatnak álcázott istenek s félisten-démonok közti szerelmi viszonyok nemcsak a görög mondavilágban fordulnak elő, de más népek meséiben is jócskán, s némely tudós ezt a totemizmus továbbélésének tekinti. Amerikai indián törzsek sora vélekedett úgy, hogy ős-ösük egy bizonyos állat volt (sas, teknősbéka stb.). Ezt a totemállatot azután láthatóan-látványosan ábrázolták is, például az északnyugati partvidék indián nemzeteinek totemoszlopain. A mindenkor adott totemállat a törzs tagjainak szemében szent volt és sérthetetlen. A törzshöz tartozók az állat nevét gyakran a maguk nevébe is beleszerkesztették, ekképp várva mágikus segítséget tőle.

Megannyi sziget a világ

Nézosz (sziget): e görög szó sokféle földrajzi névből ismert: Peloponnészosz stb. De nézzünk mást, egyéb égaljakat. Polinézia (a sok sziget vidéke), Mikronézia (a kis szigetek vidéke) és Melanézia (lakóinak bőrszíne okán: a fekete szigetek vidéke), a Csendes-óceán habjai is e régi görög szót csacsogják. Indonézia (Sziget-India): ez a név ráadásul a Föld egyik legsűrűbben lakott területének állami jelölése lett.

Az Égei-tenger hullámai veszik körül viszont Dodékanézsoszt, (a Tizenkét Szigetet), e kis szigetcsoportot, melyet Olaszország 1912-ben annektált, majd a második világháború végéig birtokában tartott; a kis földdarabokat csak 1947-ben csatolták vissza a görög anyaországhoz.

Pelopsz szigete, a Peloponnészosz – térjünk vissza ide – az a nagy félsziget, mely Görögország déli felét alkotja. A mondabéli Pelopsz a hozzá hasonlóan gonosz lelkű kisázsiai Tantalosz király bűnöző hajlamú fia volt.

Éliszben, e félsziget-vidéken egy király annak ajánlotta leánya kezét, aki őt kocsizótudományban felülmúlja. A királyi hercegnőcske beleszeretett a szép Pelopszba, és szerelmi bájígérekkel rávette atyjának kocsihajtóját, cserélje ki a tengelyek vaspeckeit viaszból valókra. A király nyakát szegte a versenypályán, Pelopsz pedig elnyerte a leány kezét és a királyságot. Amikor a leányzóra a kocsis szintén igényt tartott volna, Pelopsz ripsz-ropsz agyoncsapta. A görögök ezt a csalárd kocsiversenyt tekintik az olimpiai játékok egyik ősforrásának.

Tantalosz és Pelopsz az őse a legendákból és tragédiákból ismert nemzetségnek, a Tantalidákénak, mely az ősök rémtettei miatt egyre újabb gazságok elkövetésére kényszerül.

Említsük itt e horror-sztorik néhány jellemző példáját csupán. Atreusz, Pelopsz egyik fia Mükéné várából uralkodott a Peloponnészosz déli felén. Halálos viszály támadt közte s fivére, Thüesztész közt, amikor rájött, hogy ez utóbinak az ő feleségével viszonya van. Ezért aztán meghívta egyszer Thüesztészt Mükénébe, úgy tett, mintha megengesztelődött volna és – emberhúst tálatatott fel neki a lakomán.

Ha ilyen s hasonló rémségekről olvasunk, nem kell azt hinnünk, hogy ez jellemezte a görögök hétköznapijait. Az igazság inkább az, hogy épp a nagyérdemű olvasóközönség igényelte minél nagyobb mennyiségben a horrort, s a költők-írók akkoriban is igyekeztek híven szolgálni a felséges „ízlést”.

Atreusz fiai voltak az Atreidák: Agamemnón, aki Mükénében, Meneláosz pedig, aki Spártában uralkodott. Amikor Heléna, Meneláosz neje a trójai Parisszal elpályázott, Agamemnón vette át az akháj büntetőexpedíció parancsnokságát. Tíz év teltén hazatért a küzdelmekből – s akkor felesége, Klütaimnésztra és az asszony szeretője a fürdőben megölte. Agamemnón fia, Oresztész állt bosszút a haláláért: ő meg anyját, Klütaimnésztrát ölte meg, férfijogú társadalomban élve: büntetlenül.

Hát Heinrich Schliemann csakugyan meglegelte-e Tróját? Ó, a legtöbb nyájas olvasó szemében e kérdés ugyanolyan képtelen s fölösleges, mintha valaki azt mondaná kerekre tárgult szemmel: Edison lenne a villamos izzólámpa feltalálója, valóban?! Mert azt mindenki tudja – vagy tudni véli –, hogy több mint száz évvel ezelőtt Schliemann a Dardanel-lák közelében kiásatta a Homérosznál Trója városaként megénekelt romhelyet (Iliónnak is nevezték, lásd „Iliász”), a világ szeme elé tárva azt a dombra épült várat, melynek birtokaért az akháj hősök tíz éven át harcoltak, hogy aztán lerombolják és csóvát vessenek rá.

Hanem az archeológusok többsége egyáltalán nincs Schliemann leleményeitől oly szentül meggyőzve. Heinrich Schliemann s megannyi későbbi ásató persze nem találhatott ilyen közúti táblát; „Trója. Helénák kíméljenek”, vagy akár „Max. seb. 60 km” – szóval nem letek írásos anyagot. A felperzselt város romjait sem találták sehol. Schliemann a „megmetszett” domb alatt fölfedezett ugyan egy üszökréteget is (számítása szerint a római kettes számút), ám ezek a romok vár maradványai voltak, erődítményé, nem pedig városé, az időszámítás előtti III. évezredből. Szóval, túl vénséges lelemény ahhoz, hogy a homéroszi Trója lehetne. Schliemann életművének folytatója, Dörpfeld, a VI. réteget – amely i. e. 1500–1000 körüli – nevezte az „Iliász” városának, ám itt sem találta egy tűzvész nyomait, itt a földrengés munkálkodott. Az amerikai Carl W. Blegen 1931-ben látott az újabb ásatáshoz, és tökéletesebb feltárási módszereivel összesen 46 településréteget bányászott elénk. *Homérosz Trójája*: e névvel ő a Schliemann–Dörpfeld-féle VII/A réteget illette (kb. i. e. 1300–1200 között); itt rombolás nyomait nem találta ugyan, de némi tűzvésznyomokat igen. Blegen (téves) felfogása szerint ez a „világ” Mükéné virágkorával egyidejű lehetett – és Homérosz szerint az akháj főparancsnok, Agamemnón, Mükéné királya volt. De hát, mint mondtuk, „trójai háború” – vagy más háború – nyomait nem lehetett fölfedezni ebben a rétegben.

Csekélység! Hiszen Schliemann Henrik maga, ásatai során, nem tárta-e elő Priamosz trójai király aranykincsét, s e gyűjteményben Heléna ékszereit? Tény, hogy Schliemann talált ott bronzkori kincset; merőben önkényes e

drágaságok hajdani tulajdonosaként Priamoszt és Helénát emlegetni. Schliemann-nak pontos érzéke volt viszont ahhoz, mi az, ami a várakozó szívre és kedélyre a legjobban hat!

A józan tényállás, még ha ez némely Homérosz-rajongónak nem is tetszik, sőt fájdalmas, annyi csak, hogy a romdombon, melynek török neve Hisszarlik, sok egymást követő történelmi kor nyomait lelte föl a kutatás, aztán – semmi többet. Minden egyéb a képzelet birodalmába tartozik.

Ezek szerint Heinrich Schliemann dilettáns lett volna, fantaszta, netán csaló? Számos ellenfele és ellensége éppen ezzel vádolta szegényt. Nos, hát csaló korántsem volt Heinrich Schliemann, szilárd meggyőződéssel vallotta ugyanis, hogy jámborul-híven szorongatva kezünkben a nagy Homérosz két kötetét, mindent előáshatunk a föld színe alól, amit csak az ő vak szíve dobogását követve a mi áhító szívünk kíván. Fantaszta volt Schliemann, semmi kétség – csakhogy épp olyan, amilyenből lehetne több is. Életútja, melyet számtalanszor bemutattak már, elegendő bizonyítékot szolgáltat rá, hogy egzaltált, de mindenekelőtt zseniális ember lépett vele a hámozandó földrétegek színpadára. Vegyük csak azt, hogy apja iszákosság és „feszlett életmód” miatt elzavart lelkipásztorként bitangolt e világ téerein, s kisebb gondja is nagyobb volt annál, hogy fiának, a kis Henriknek kellő nevelést biztosítson; leendő fölfedezőnk így autodidaktaként, tehát iskola, tanító nélkül, de legalábbis a maga erejéből tett szert kiváló nyelvtudásra, több tucat nyelvvél ismerkedvén meg, azután a leggyötrelmesebb szegénységből milliommossá küzdötte fel magát, s így a célratörésnek, mi több, a szent megszállottságnak alig felülmúlható példáit mutatja az utókornak. Érett férfikorában Schliemann hozzalátott gyermekkori álmainak megvalósításához. A milliomos a fény városában, Párizsban tanult, Greifswaldban szerzett magas tudományos fokozatot, majd saját pénzen kezdett ásatásokba. Ha nem igazi megszállottja ennek az eszmének, hogy tudniillik a régi hērőszok nyomait legalább romhalmazok formájában megtalálja, Schliemann aligha szánja rá magát e szuperköltséges és hiper-egészségromboló vállalkozásra. Akkor bajosan lett volna energiája, hogy képtelen körülményeket, a sors, de főleg a török katonai bürokrácia cselvetéseit s ellenállását egyáltalán kibírja, elviselje.

Dilettánsnak Heinrich Schliemannt legfőljebb az archeológia mai fejlettsége, szinte kriminalisztikai aprólékossága felől nézheti bárki. Történeti szempontból igazi úttörő volt ő a tudományos ásatások terepén.

Hisszarlik romdombját sok ezer éven át lakták kisebb embercsoportok. A hegyet minden nemzedék újabb hulladékréteggel gyarapította, továbbá a bedőlt épületek romjaival. Az egymást követő generációk sok száz, sőt ezer évig laktak ugyanott. Minden ilyen település romrétegében ezernyi törött eszköz, szerszám hevert, „elveszett” tárgyak, elrejtett kincsek, főként azonban agyagedénycserepek. Ezek a kerámiatörmelékek, igen, ezek igazán értékesek a tudomány számára, nem is az aranytárgyak. Belőlük rekonstruálható a kultúrák változása, gyakran a népesség jellegéé is; e maradványok képviselik a legjobb összehasonlítási alapot más lelőhelyek jellegzetes jegyeivel.

Az ilyen romdombokat úgy lehet vágni és hámozni, mint holmi tortát; élénk bukkannak a különféle rétegek, kimaazolázhajuk az egész dombot. Ma ezt a módszert sztratigráfiának hívják (latinul: stratum – réteg; gondoljunk a sztratoszférára). Kifejlesztéséhez számottevően hozzájárultak Schliemann és Dörpfeld hisszarlikai ásatásai.

Mellesleg, a „mi” *sztráda* szavunk is a latin stratum származéka; kövezetet, flasztert jelentett, nevezetesen *strata via* formájában (kövezett út).

„Trójában” Schliemann olyan történeti korszakig hatolt előre, pontosabban: hátrafelé, ahol addig, emberhit szerint, csak a költői képzelet járhatott, nevezetesen a „héroszok korába”, a hősökébe – szakszerű szóval a bronzkorba. Ezzel pedig valami módon mégis a „trójai háború” világába érkezett.

A sikeresen ásó-ásató Schliemann Mükénében is nekilátott: a trójaiak ellenségei, a harcok akhájok településeit kívánta feltárni. Ami itt történt, az sem kevésbé kalandos história. Egy hegyen föltárt valami roppant kövekből tornyozott palotát. Ezt az építési módot ciklopszi építkezésnek nevezik, ugyanis az a hatása, mintha óriások (ciklopszok, küklopszok) építették volna. A küklopszok a görög mondvilág egyszemű óriásai (nevük is annyit jelent: *kerek szem*), legismertebb képviselőjüket az „Odüsszeia” választotta epizodistául.

Szerfölött bőséges anyagot kínáltak a palotát övező te-

metkezőhelyek. Schliemann itt is előkotort valami kincset, és a lelőhelyet, melyről nem ismerte el, hogy temető, kinevezte „Atreusz kincseskamrájának”. Egy mükénéi fejedelem arany halotti maszkja lett „Agamemnón maszkja” és így tovább.

Napjainkban brit archeológusoknak sikerült Spártában, a mondabéli hős, Meneláosz honában hasonló korú, nagyszabású romokat feltárniuk. Más kutatók, akik 1950 óta dolgoztak Mükénében, írásjelekkel telerótt agyagtáblácskákat találtak. Mármost hogy ezek vajon Atreusz király étlapjai – gondoljunk az emberhúsos lakomára! –, Klütaimnéstíra szerelmes levelei, netán Oresztész naplójának lapjai? Schliemann bizonyára erre a kérdésre is tudta volna a választ.

A tenger és a szerelem hullámai

Az Ión-tenger, Hellasz nyugati partjainál, a monda szerint a szép Iórol kapta a nevét. Io szűzi papnő volt, kegyeire Zeusz áhítozott, mindhiába. Ezért az atyaisten egy ronda szürke felhőbe burkolta a lányt, s ennek leple alatt tette magáévá. Héra, Zeusz hitvese nem egészen értette az időjárási frontokhoz nehezen illő váratlan sötétséget, de nyomban sejtette a szomorú valót. Zeusz, kerülni akarván a házastársi viszályt – további frontok! –, az odasiető Héra elől Iót fehér tehénne varázsolta. Az okos Héra azonban ezen is keresztüllátott, kimódolta, hogy Zeusz neki ajándékozta az állatot, majd Argoszt – Argust! – bízta meg, vigyázza rá, de nagyon.

Argusnak száz szeme volt – árgus szemek figyelték hát a csinos tehénkét. A szemek körkörösén vették körül viselőjük fejét. Ha néhány szem le is csukódott néha, maradt épp elég, hogy körbefigyeljen. Zeusz mindazonáltal elküldte Hermészt, szabadítsa ki Iót. A küldönc-istennek sikerült is flótajátékával mély álomba ringatnia Árgust. Akkor aztán levágta a százszemű fejét.

Héra akkor egy bögyölyt küldött, ez csipéseivel kínoztatta a tehenet. Szegény meggyötört, tomboló jószág ide-oda száguldozott szárazon és vízen. Átgázolt a tengeren is Hellasz s Itália közt. A tengert aztán róla nevezték el.

Az Égei-tenger viszont az attikai Aigeusz királynak kö-

szönheti nevét. Attika, így a legenda, kénytelen volt évente szüzeket s ifjakat küldeni Minósznak, Kréta királyának, a szerencsétleneket azután a félig bika, félig ember Minótaurosznak vetették oda étkül. Végül aztán Aigeusz a saját fiát, Thészeuszt küldte el egy szállítmány kíséretében Krétára. A kommandófeladat abban állt, hogy a szörnyet meg kell ölni. Ha a vállalkozás sikerrel jár, a visszatérő hajó árbocára húzzanak fel fehér vitorlát, ha kudarccal végződik a dolog, feketét. Thészeusznak sikerült az iránta szerelemre gyulladó krétai hercegnő, Ariadné segítségével legyőznie a Minótauroszt. Ám legnagyobb fájdalmára kénytelen volt kedvesét Naxosz szigetén hátrahagyni. Bánatában feketére váltotta a hősín vitorlát, ezt pillantotta meg apja, Aigeusz, s meg se várva, hogy közelebbit halljon, bánatában a tengerbe ölte magát.

Mármost miért hagyta el Thészeusz Ariadnét, aki pedig Krétán – számos társával egyetemben – az életét mentette meg, Attikát pedig rettentő adó alól szabadította fel? Korántsem az volt az ok, hogy a királyfi ilyen hamar ráunt volna szerelmesére. Ezt illetően többféle legenda is kering. Az egyik szerint Dionüszosz isten (Bacchus), aki úgy vélte, jogot formálhat Ariadnéra, kényszerítette hát Thészeuszt, hogy Naxosz szigetéről, a hön szeretett leány nélkül, mielőbb távozzék. Él olyan hagyomány is, amely úgy állítja be a dolgot: Thészeuszt társai kényszerítették, hagyná Naxoszon Ariadnét, attól tartottak ugyanis, hogy az athéniek haragja, érdemeitől függetlenül, a leány ellen fordulna – s ellenük is. Ha így, ha úgy, Ariadné végül a bor istenének, Dionüszosznak lett az asszonya.

Az, hogy Ariadné mítosza merőben szerelmi történet lenne, ahogy Hofmannsthal az ismert Strauss-opera librettójában feldolgozta, merőben újkori interpretáció.

A nőuralom labirintusában

Schliemannt Trójánál és Mükénében is kegyeibe fogadta a szerencse. Csak egyszer hagyta el őt Fortuna istenasszony. A tapasztalt ásó-ásató biztos ösztönrel érzett rá, hogy a hab övezte Kréta szigetén becses archeológiai leletekre találhat. Azon volt hát, hogy Knósszoszban olyan birtokra tegyen szert, ahol nyilvánvalóan lapulnak régi palotaro-

mok. A telek tulajdonosa azonban egyre húzta-halasztotta a dolgot, szakadatlanul emelte az árait – Schliemann-nál aztán elszakadt a cérna, Trója és Mükéné kutatója kedvetlenül feladta újabb nagy tervét.

Schliemann halála után egy brit ókorkutató, Sir Arthur Evans vásárolta meg a krétai területet. Az ásatások eredményei felülmúlták Tróját és Mükénét. Krétán, mint kiderült, rendkívül fejlett, sajátos és önálló jegyű kultúra virágzott – méghozzá több évezreden át (i. e. III. és II. évezred)! Evans pedig, Minósz király után, ezt nevezte el minószki kultúrának.

Tágas-teres paloták, páratlan freskók, fejlett ízlésről tanúskodó kincsek, bámulatos szépségű, művészien formázott vázák tömege: íme, Evans s követői ilyen kultúrkincseket hoztak napvilágra. Egyiptomból importált tárgyak segítettek a különféle rétegek korának pontosabb meghatározásában. A pecséteken és agyagtáblácskákon lelt minószki feliratokat (háromféle írásrendszer is volt ott) nem tudták elolvasni. Tény, hogy a legújabb közülük, a „lineáris B”-nek nevezett „vonalírás” ugyanaz, mint a mükénéi kultúrkör írásrendszere. Ettől függetlenül nyilvánvaló volt a minószki Kréta és a régi Mükéné szoros összefüggése, kapcsolata. A Schliemann által kiásott sírmellékletek közül számos mükénéi kincs Krétáról származó import lehetett. Egyre-másra megbizonyosodhattak róla a kutatók, hogy ezekben az ősidőkben az egész görög szárazföld a minószki kultúra befolyása alá került, sőt Kréta korai időkben uralhatta is a Peloponnész-sziget lakóit.

Valószínűleg ez tükröződik vissza homályosan az athéni hős, Thészeusz legendájában is. Arra a sarcra-adóra utal, amelyet az athénieknek a szörnyű emberbika apjának kellett fizetniük. A zegzugos épületek, melyeket a józan athéniek „bolondok lakhelyének” néztek, továbbá a bika mint isteni állat tisztelete magyarázatot adott a labirintusra és a Minótauros legendájára.

A krétaiak szent jele a kettős fejsze (labrüs) volt, Knósszoszban ez gyakran előfordul, s alighanem innen a *labirintus* szó eredete is. A krétai labirintus építője a monda szerint Daidalos volt. (A név jelentése: építőművész.) Amikor Minósz király erőnek erejével ott akarta tartani a mestert Krétán, Daidalos összeviaszolt tollakból szárnyakat szerkesztett magának s fiának, Ikarosznak, így vágta neki

együtt, madármód a légnek. Apja hiába intette, Ikarosz túl közel repült a naphoz, a viasz megolvadt, Ikarosz alázuhant. Az Égei-tengert, ahová hullott, ezért nevezik néha Ikáriai-tengernek is. 1840-ben jelentette meg utópisztikus regényét a francia öskommunista, Étienne Cabet: ez az *Utazás Ikáriába*. S az utópikus szocializmus egy időben népszerű francia mozgalma ezért nevezte magát ikarizmusnak. A monda szerint Daidalosz híres szobrász is volt. A művészettörténészek ezért a korai görög plasztika egy bizonyos stíluskorszakát „daidaloszinak” nevezik.

Virágkorukban a krétaiak nemcsak ós-Hellasz urai voltak, de a mediterrán vizek mentén sok helyütt alapítottak kolóniákat vagy inkább kereskedelmi lerakatokat. Bronzkori birodalommá is fejlődtek: Itáliát is rendszeresen látogatták a krétai hajók, ugyanígy Líbiát. A knósszoszi palotában talált, struccotjásból és elefántcsontból készült műtárgyak ezekre a távoli tájakra utalnak. A minószi krétaiak értettek a számvetéshez, decimális, tehát tizes rendszert használtak, törtekkel is tudtak számolni, ezt tanúsítják agyagtáblácskáik, melyek leginkább leltári naplónak tekinthetők.

Aztán i. e. 1500-tól kezdve Mükéné s a szárazföld több más központja lassan Kréta fölé kerekedett a hajózásban és a kalmárkodásban. Sőt a végén a mükénéiek meg is hódították, uralmuk alá hajtották Minósz egykori szigetbirodalmát.

1952-ben egy zseniális fiatal angol építész, Michael Ventris előállt a titokzatos „lineáris B”-írásrendszer megfejtésével. Azt állította: igen régi görög nyelven szólnak hozzánk a jelecskéik, nyolcvannál több szótagjel. Máig ez a huszadik század legmeglepőbb írásfejtési diadala.

Feltűnő, hogy a krétai művészet – s mi egyéb forrásunk lenne erre egyáltalán? – szinte kizárólag asszonyokat ábrázol uralkodókként vagy papnökként. Valószínűleg a nők volt az állami s a társadalmi vezető szerep Krétán: ezt az állapotot nevezik matriarchátusnak (anyauralomnak) vagy günekokráciának (nőuralomnak). Matriarchális viszonyokra bukkantak tudós utazók ázsiai és afrikai törzsek között is; ugyanerre utalnak bizonyos vonások számos nép szokásaiban és vallásában, méghozzá éppen a Földközi-tenger vidékén és Elő-Ázsiában. A tudósok egy része szerint a matriarchátus általában megelőzte a patriarchátust (apa-

*Kréta papnő szobrocskája fajanszból
(i. e. 1660 tájáról)*

uralmat), vagy legalábbis azt, hogy a korai növénytermesztő kultúrákban a nőket általános tisztelet övezte. A brutális férfiuralom tehát későbbi fejlődési szint.

Az aranytól a vasig, avagy a kőtől a műanyagig?

Goethe, Schiller és Herder évtizedeit gyakran nevezik a német költészet aranykorának, Calderónét és Lope de Vegáét a spanyol dráma hasonló legnemesebb csillogású időszakának. A római irodalom kapcsán is beszélnek aranykori latinságról (Cicero, Caesar, Vergilius, Horatius), illetve ezüstkorról (Martialis, Seneca, Tacitus).

Az ókorban gyakran nevezték el fémekről az egymást követő korszakokat. A görög Hésziodosz „Munkák és napok” című művében is ezt találjuk. „Kezdetben volt az aranykor...” Mindenki úgy élt, mint az istenek, „minden háborítás nélkül...” A természet magától adta gyümölcsseit, gulyák-csordák-nyájuk üdvre szaporodtak, gyarapodtak. Ezután jött el a világ ezüstkora, amikor kirobbantak a véres viszályok; a harmadik lépcső (lefelé) az érc- (bronz-) kor.

„Bronz volt akkor minden: fegyver, künn a mezőkön a szerszám, bronz minden ház is...” Ma már a vas fiai élnek a földön, szegényeknek nincs nyugalmuk, se éjjelük, se napjuk, annyi teher és munka nehezedik rájuk, annyi szenvedés. Apák és gyermekek, de még testvérek is ellenséggént állnak szemközt.

Mi lehet a magyarázata ennek a felfogásnak? Bizonyára az, hogy feloszlóban volt a szilárd szerkezetű, eredetileg a rokoni kapcsolatokra épülő társadalom. Hésziodosz a világkoroknak ezt a „fémsorrendjét” nem nézte csüggedten, nem jogos tehát az az állítás, hogy ez a költő pesszimista lett volna, hiszen állandóan azt mondogatja, hogy ő bizony legszívesebben vagy valami régebbi korban élt volna, vagy egy eljövendőben élne – csak nem a sajátjában, a vaskorban. Azt remélhette hát, hogy jobb idők jönnek. Meg aztán, ne feledjük, Prométheusz optimista mítosza is Hésziodosznál található, a „Theogoniá”-ban.

Állandó vita tárgya, hogy vajon Hésziodosz idején (i. e. 700 körül) tudták-e az emberek: korukat, mikor is a fegyvereket s a szerszámokat mind vasból kalapálták, a bronzkor előzte meg. Ez nem is ingatag feltételezés, hiszen az „Iliász”-ban például minduntalan említi a költő a bronzot, a vasat alig. Még eleven hagyományokból tudták ezt, vagy talán keresés-kutatás közben bukkantak bronzkori emlékekre? „Kincs” helyett?

Hogy a szerszámok anyaga, a kő, a bronz, a vas tehát az emberiség fejlődésének fontos korszakait jellemzi, erre csak a múlt század elején jöttek rá. E durva korszakolás azóta jócskán finomodott. Megkülönböztetnek már őskőkorszakot (paleolitikum) és új kőkorszakot (neolitikum). A paleolitikumot legalább két további nagy korszakra osztották: őspaleolitikumra, mely az emberré válás idejét öleli fel (tehát több évmilliót át tartott) és neopaleolitikumra (kezdeté kb. i. e. 70 000-ben), ez utóbbiból a franciaországi és spanyolországi barlangfestmények a legnépszerűbbek.

A neolitikum és a bronzkor közé tették a kő-rézkor (chalkolitikum) átmeneti szakaszát. Az óegyiptomi és babilóniai történelem java része (körülbelül i. e. 1200-ig) a bronzkor idejére esik. A görög szárazföld és az Égei-térség bronzkorának kutatását Schliemann trójai és mükenéi ásatásai vezették be.

Neolitikum, bronzkor és vaskor: különböző földrajzi tér-

ségekben különböző időket fognak át. Ekképp a neolitikum a Közel-Keleten körülbelül az i. e. VIII. évezredtől a IV. évezredig tartott, a görög szárazföldön VI–III. évezred idején, az Északi- és a Keleti-tenger tájékán a II–I. évezredben. Egyes társadalmi csoportok egészen a múlt századig a kőkorszakban éltek – például Új-Guinea törzsei. Vagy nézzük a bronztechnikát: ez mintegy i. e. 3000-ben fejlődött ki, a leletek tanúsága szerint Mezopotámiában, valamivel később Egyiptomban és az Indus mentén, s ezekből a központokból fokozatosan terjedt tovább, Skandináviát például i. e. 1000 körül érte el.

A bronz nyersanyagainak (réz és cink vagy ezüst) beszerzése nem volt éppen könnyű, kevés volt a lelőhely, s ha ilyen vidékekre expedíció indult, ahhoz olyan szervezettségre volt szükség, hogy eleinte csak fejlett közösségek vállalkozhattak ilyen kalandra – mezopotámiaiak, egyiptomiak vagy a minószi Kréta lakói. Hogy az érchez jussanak, e magaskultúrák népeinek előbb bányákat kellett nyitniuk, ilyenek például az egyiptomi rézbányák a Szinái-félsziget hegyei között és Palesztina déli részén. A bronzkort ezért a nagyobb államképződmények fölénye jellemezte a köröttük élő apró törzsekkel szemben, jóllehet az is megtörtént néha, hogy a barbárok hódítottak meg egy-egy fejlett országot. Alapvető változás következett be a fémek felhasználásában, amikor Kis-Ázsia keleti felében és a Kaukázus völgyeiben fölfedezték a vastechnikát. Vashoz jutni viszonylag egyszerűbb volt, a vasat könnyebb fegyverekké és szerszámokká formálni. Ezért i. e. 1200 körül térdre kényszerült sok fejlettebb kultúra, melyek mindegyike a bronztechnikára épült – így a mükenéi is, Krétán csakúgy, mint Görögországban. Keleti államok tűntek el „nyomtalanul”, például a hettitáké, vagy súlyos harcokat kellett vívniuk fennmaradásukért – mint az egyiptomiaknak.

A vaskor immár háromezer éves. A jövő archeológusai vagy történészei egyszer talán arra a megállapításra jutnak, hogy napjainkra inkább a *műanyagkor* a helyes korszakmeghatározás.

Persze, abszolutizálni sem szabad azoknak az anyagoknak a jelentőségét, amelyekből a fegyverek és a szerszámok készültek. A közép-amerikai kultúrákban például (maják, aztékok stb.) bronzot, vasat a spanyol hódítás idejéig nem ismertek, az indiánok mégis csodálatra méltó kulturális

teljesítményekkel lepték meg a hódítókat. A szerszámokat ott egyébként főleg obszidiánkőből pattintották-csiszolták. A szerszámok anyaga, ha fontos is, csupán egyik tényezője a termelési technikának.

Oszloprendek és törzsek

1800 körül s a rákövetkező évtizedekben a német építészet szorosan kapcsolódott az antik példaképekhez. Említsük meg a Berlinben épült Brandenburgi kaput, mely az athéni Akropolisz „utánérzete”. A klasszicista épületek többnyire igen hűen alkalmazzák a görög oszloprendeket.

A szigorú dór oszlop közvetlenül az épület padlózatán áll, az oszlopfő (a capitalis) egyszerű, sallangtalan négyzet alakú fedőlappal zárul. A karcsúbb ión oszlop külön alapon áll, capitalisa két kidomborodó oszlopdísszel (volutával) ékes, s ez csak fokozza az elegáns, lendületes forma hatását. A korinthuszi oszloprendet elsősorban az oszlopfő gazdag növényi díszeiről lehet felismerni. Ezeket a klasszikus görög oszlopformákat sokféle, részben az igen szép egyiptomi, elő-ázsiai és minőszi oszlopok előzik meg, melyeket azonban a modern kor művészete már nemigen próbált utánolni.

A dór és az ión rend – az előbbi i. e. 600 körül a Peloponnészoszon, az utóbbi i. e. 500 táján Kis-Ázsiában alakult ki – két alapvető fontosságú görög törzsről kapta nevét, és szívesen használják őket arra is, hogy ezek jellegzetes eltéréseit szemléltessék: a nyersebb dór karaktert és a derűsebb iónt. Takaros hasonlat ez – ám nem több: hasonlat csupán.

Görög felfogás szerint négy hellén törzs létezett: dórok, iónok, aiólok és akhájok. Egymás utáni hullámokban vándoroltak be Hellaszba, ahol összevegyültek azután egy elsődleg pelazgoknak nevezett őslakossággal, melynek magasabb kultúráját át is vették. A bevándorlás utolsó hullámával érkeztek a dórok, s ők akkor az iónok nagy részét, de részben az aiólokat is kiszorították. A menekülők át is keltek az Égei-tengeren a kis-ázsiai partvidékre. A dórok a Peloponnészosz jó részét hódították meg, majd áthajóztak a már akkor is ősi Krétára. Az akhájok a Peloponnészosz távolabbi részein húzták meg magukat, főleg északon.

A szárazföldi iónok elsősorban Attika félszigetén éltek, sőt vissza is verték a dór inváziót.

A hellének lakta kis-ázsiai partszegélyen csak a nagy menekülés után virágzott fel megint a kultúra. Hozzájárult ehhez a szomszédos kis-ázsiai népekkel ápolt kapcsolat is. Itt született az „Iliász” és az „Odüsszeia”, itt bontakozott ki a hellén természetfilozófia.

Az ión Milétosz városában élt a bölcs Thalész, aki nemcsak a derékszögű háromszög neki tulajdonított alaptétele révén híres. A görögök őt tekintették az első filozófusnak, ugyanis azon a véleményen volt, hogy minden létező egyetlen őanyagra, a vízre vezethető vissza. Hogy épp a víz lett volna ez az őselem, ennek magyarázatát később abban látták, hogy Milétosz a hajózás és a tengeri kereskedelem központja volt, mondhatni, éltető eleme a víz.

Hasonló magyarázatok szellemében aztán az ugyancsak milétoszi Anaximenész nyilván a vitorlázás, ha nem éppen-séggel a légi közlekedés ihletésére jelölte volna őselemnek – a levegőt. Honfitársa, Anaximandrosz korszerűbb magyarázatot talált. Ő az őanyagot így nevezte: „arkhé” – s öröknek, határtalannak és változhatatlannak jellemezte.

Az ión Epheszoszban működött Hérakleitosz, aki a dolgok örökös változásával kapcsolatban tett felismerésével szintén a filozófiai gondolkodás úttörője lett. Talán Ióniában vették át föníciai hajósoktól a legrégebbi görög ábécét. A közeli rokonnak tekintett kis-ázsiai ión lakosságra Athén is hálásan tekinthetett, annyi ösztönzést kapott tőlük. Az ión államok később tizenkettes szövetséget hoztak létre Délosz szigetén, Poszeidón templománál. Hasonló államszövetségben egyesültek az aiólok is.

Az iónok nevének semmi köze a tőlük eléggé távoli Ióntengerhez, se a szép Ióhoz, akit Héra tehénne változtatott. Az iónok egy mitikus ősatyára, Iónra vezették vissza eredetüket, amiképpen az aiólok bizonyos Aioloszra. Őt nem szabad azonosnak tekinteni az *Odüsszeiából* ismert Szelek Atyjával, aki a légáramlatok mozgatója, s ha éppen nem „mozgat”, a szeleket bőr tömlőkben őrzi. Az Eoli-szigetek Szicíliától nyugatra (a legismertebb: Volcano és Stromboli) valóban erről a szélistenről kapták nevüket.

Természetes, hogy az olyan legendás alakok, mint Ión, Aiolosz és Pelopsz annak a törekvésnek a jegyében „születtek”, hogy országok s népek érthetlenné torzult nevét

magyarázzák. Ezekhez a figurákhoz azután egyre-másra tapadtak a mitikus motívumok, s az idők során így alakultak ki egész mondakörök.

A 6. században a kis-ázsiai parton sorakozó ión városokat csakúgy, mint a többi görög települést, leigázta Perzsia uralkodója. I. e. 494-ben az iónok, Athén s néhány más városállam támogatásával, felkelést robbantottak ki, de vereséget szenvedtek. Az iónok felkelése volt a perzsa háborúk nyitánya, melyek során a „médek” megpróbálták minden hellén városállamot igájuk alá hajtani.

A felkelés történetét Hérodotosz, akit később a történetírás atyjának neveztek el, s akinek az apja maga is halikarnasszoszi ión volt, szemléletesen, sok színes részlettel ábrázolta. Egy példa: Hisztiaiosz, Iónia nagyjainak egyike, aki a felkelést előkészítette, a médek parancsára kénytelen-kelletlen a perzsa uralkodó udvarában „időzött”. Itt jutott arra a felismerésre, hogy az iónok számára legfőbb ideje lenne fegyvert fogni. Levelet írni nem mert, hiszen az utakat szigorúan őrizték a perzsák. A cseles Hisztiaiosz tehát kopaszra nyíratott egy rabszolgát, s üzenetét a derék ember fejére írta. Amikor az eleven „levél” haja kinőtt, útnak indította a szolgát azzal az utasítással, hogy menjen Milétoszba, s ott nyírassa le a haját. Az üzenet így jutott el a címzettekhez.

A törzsek többféle dialektust beszéltek. Aszerint, hol alakult ki éppen egy irodalmi műfaj, ahhoz általában a megfelelő dialektust használták. A homéroszi eposzok nyelve ión-aiól keverék, amely később is az epikus költészet nyelve maradt. Aiól nyelvjárásban írta verseit a leszboszi (és leszbi-kus) Szappho – szép fiatal lányokhoz. A kórusköltészethez a dór nyelvjárás illet. A prózában, majd a tragédiában és a komédiában is az attikai ión dialektus vezetett; ez lett lassanként a görög nyelv normája minden egyéb műfajban is. Képzéljük el, hogy nálunk minden lovag- s kalandregényt spanyol nyelven írnának, Cervantes stílusában, vagy netán a trubadúrok hagyománya élne így tovább, az izlandi germán pedig az eposzok nyelve lenne. Mindenesetre tény, hogy a tizenharmadik század velencei *commedia dell'arte*ja – távolról – mutat valami efféjét. Az állandó, sztereotíp személyeknek itt meghatározott olasz nyelvjárást kellett beszélniük. Pantelone úr velencei dialektusban hadart, az

ostoba Zanni bergamóiában, a doktor bolognai ízeket pergett, a basáskodó százados pedig mintha mindig Nápoly fia lett volna.

Hadüzenet a helótáknak

A dór bátorság, mértékletesség és józanság mintaképeinek mindig is a spártaiakat tekintették, akiknél e tulajdonságokat mintha – önellentmondásosan! – a végletekig hajtották volna. A Lakónia tartományban található Spárta vezető hatalommá lett a Peloponnészoszon. A legtöbb ottani állam, részben akarata ellenére, a spártai irányítás alatt álló Peloponnészoszi Szövetség kötelékében egyesült. A második perzsa invázió visszaverésében Spártának mindazonáltal oroszlánrésze volt. Az Athén ellen vívott hosszú, önmarcangoló peloponnészoszi háborúban (i. e. 431–404.) Spárta győzött ugyan, de végül vereséget szenvedett Théba zseniális hadvezérétől, Epameinondasztól.

Az ókorban számos anekdota keringett a spártaiak – lakonikus – szófukarságáról, ám ezt a képességüket is dicsérték, mert rendkívül tömören és velősen fejezték ki magukat.

I. e. 490-ben a perzsa uralkodó követei Spártától a behódolás jeléül földet és vizet kértek. A spártaiak a perzsa jövevényeket kútba hajították, ezt kiáltván: „Tessék, van ott mindegyikből bőven!” Tíz évvel később maroknyi spártai sereg állt szemközt Thermopülainál a hatalmas perzsa haddal. A túlerőben lévő perzsák hadvezére felszólította a spártaiakat, tegyék le a fegyvert. A válasz ez volt: „Gyertek ide érte!” A perzsa küldönc erre fennhéjázóan azt válaszolta, hogy a perzsák nyilai el fogják sötétíteni az eget. „Annál jobb, legalább árnyékban küzdhetünk”, hangzott a spártai válasz. Legalábbis így adja hírül Plutarkhosz s még néhány történetíró – sok évszázaddal későbbiek is, akik katonák sosem voltak, így a „tábori bölcsességekért” nem lelkesedtek egykönnyen.

A történetírók alkalmasint a közmondássá vált spártai hadi és életbölcsességek megörökítésekor is meg-megnyomták olykor a palavesszőt. Nyilván nem volt azért a spártai rabszolgatartók asztalán a koszt oly sovány, mint halljuk. Spárta piacterén, a nagy közös lakomákon állítólag szinte

egyebet sem szolgáltak fel, csak „fekete levest” (ne tévesszük össze a törökös változattal!), afféle egytálételt, disznóvérből; jó, jó, de ha egyszer annyi disznóvér összecsigorgott, hová tették a sok disznóhúst? Képesek lettek volna másokat örvendeztetni vele? S arról nincs tudomásunk, hogy Spárta a mélyhűtést vagy a kamionos szállítást is feltalálta volna „röviden s velősen”!

Mindenesetre tény, hogy a spártai uralkodó réteg szemléletében a háború s a hódítás volt szinte egyeduralkodó. Ezért aztán Spárta minden időkre az „abszolút hadfisiság” jelképe lett. A spártaiak a dór vándorlás idején, i. e. 1100 körül nyomultak be Lakóniába, a lakosságot pedig – heilótáknak (helótáknak) nevezték őket – leigázták. Minden földterület közös spártai tulajdon lett. A földművelő helóták kénytelenek voltak a termés felét beszolgáltatni uraiknak. A kisszámú spártai rabszolgatartónak állandóan résen kellett lennie a leigázottak tömegével szemben: a kisebbség zsarnoki fegyverhatalmának is klasszikus példája volt hát Spárta. A fegyvergyakorlatok már gyermekkorban kezdődtek, sőt az uralkodó osztály sarjai számára ez volt a legfontosabb a tantervben. Főként a fiatalságot nevelték keménységre, kegyetlenségre. A szellemi képzést alaposan el is hanyagolták.

Ha egy spártainak gyermeke született, a csecsemőt be kellett mutatnia a véneknek. Ha az újszülött testét formásnak és erősnek találták, parancsot adtak fölnevelésére, ám ha nem volt erősnek ígérkező, sőt netán testi hibája volt, szakadékba vetették. A gyermekeket közösségileg nevelték. Edzésül mezitláb, félmeztelenül kellett járniuk-kelniük, akár télen is. Mint Plutarkhosz tudósít róla, például arra kényszerítették őket, hogy edelt lopjanak maguknak – hadd gyakorolják ezáltal is a cselvetéseket s a hadi fortélyokat. Csak azokat büntették, akiket rajta is kaptak.

Egy szál törrel fiatal fiúkat küldtek ki, hogy váratlanul csapjanak le a boldogtalan helótákra, akiket persze le is kellett mészárolniuk. Forma szerint minden *ephorosz*, azaz hivatalnok, a hivatalba lépés pillanatában hadat üzent a helótáknak. Az elnyomottak ugyanakkor kénytelenek voltak könnyű fegyveresekként, segéderőként részt venni a spártaiak hadjárataiban.

Az Athén ellen vívott háborúban egy egész sereg helóta vitézkedett. A hadból hazatérve ezeket aztán ünnepelték,

koszorúzták, majd a szentélybe vezették. A szerencsétlenek azt hitték, hogy a szabadságukat nyerik vissza. Csakhogy senki sem látta őket többé. A spártaiak egyszerűen lekaszabolták mindet; így szabadultak meg a legveszélyesebb „belső ellenségtől”.

A spártaiak száma az „egészséges spártai életmód” ellenére állandóan fogyatkozott. A hanyatlás korára már csak száz felnőtt férfi maradt. Amikor a gótok az 5. században fosztogatva-hódítva átsöpörtek a Peloponnészoszon, egyszerűen eltörölték a lezüllött közösséget a föld színéről.

„Belépés nőknek halálbüntetés terhe mellett tilos!”

1852-ben Ernst Curtius ifjú archeológus feltűnést keltő előadást tartott a berlini énekaudenián. Sugárzott belőle az antik kultúra humanista értékei iránti lelkesedés. Mondhatni: szinte dalt zengett róluk... A „szöveg” pedig, vagyis értelme-tartalma az volt: ki kellene ásni Olümpiát, az ókori olimpiai játékok színhelyét. Ám húsz évnek kellett eltelnie, amíg dalhoz s szövegéhez kellő pénzmag is társulhatott; az összeg összegyűlt, és a kutatók 1875-ben munkához láhtak.

Az ókori olimpiai játékokról addig csak irodalmi „tudósításokat” ismertek. Tudták például, hogy Élisz vidékén – a Peloponnészosz északnyugati szögletében –, az Alpheiosz folyó völgyében állt az olümposzi Zeusznak épített szentély, ahol az ifjak ősidőktől fogva versengve mérték össze erejüket. Egyre-másra jöttek ide harcosok és nézők szerte Hellaszból. A pánhellén olimpiai játékok olyan ünnepi alkalommá váltak, amely minden várost és törzset egybefűzőtt, még ha néhány rövid hétre is...! Harci cselekmény a játékok békéjét meg nem zavarhatta. Az olimpiai – vagy mondjuk így: az olümpiai!? – egyetértés megsértése súlyos bűnnek számított.

Az i. e. 8. századtól az olümpiai versengések négyévenként kerültek sorra. Az olümpiász, vagyis a két esemény közti idő lett a görög időszámítás alapja. Végül i. sz. 394-ben I. Theodosius bizánci császár „pogány tobzódás” címén betiltotta a játékokat.

Mik voltak a legfontosabb sportágak Olümpiában? Íme: kocsiverseny, futás fegyverben és fegyvertelenül, birkózás,

ökölharc, pankráció, ö próba és lovaglás. Atléta lehetett minden szabadon született görög férfi. Rabszolgák részvételéről persze szó sem lehetett. S a „gyengébb nem”? Nekik a belépést halálbüntetés terhe mellett tiltották. Nők csakis Spártában sportolhattak. Ott a testedzés egyszerre volt megengedett és (tehát) kötelező. Arisztophanész egyik komédiájában – ha már itt tartunk – irigykedve jegyzi meg az athéni nő egy spártai asszony láttán: „Erőtől duzzadsz, egy bikát megfojtanál!” Mire az: „Tornán edződöm szorgosan, s ha szökdelek, farba rúgom magam, hogy orra bukhatom!”

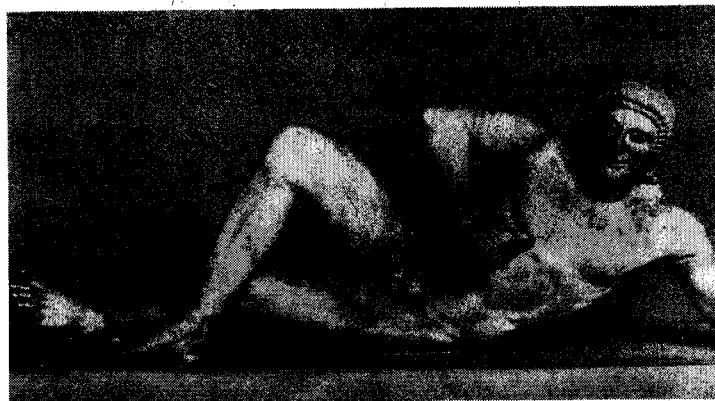
Hosszú éveken át szorgosan ásták ki a mocsárból Olümpia rommaradványait – és előkerültek a sportlétesítmények, ahogy ma mondanánk, például a stadion s a nézőtér, kibontakoztak a lovaspálya, a gyakorlóter körvonalai, előbukkantak a szentélymaradványok, köztük ama nevezetes Zeusz-szentély is, ahol Zeusz atya trónoló szobra állt valaha, Pheidiasz műve, az egyik világcsoda, továbbá kincstárak, paloták, fürdők. Különösen értékesek voltak az ókori olimpiai bajnokok kiásott szobrai.

Győzni Olümpia játékain: nagy tisztesség volt, és bizony, gyakran áldoztak érte gazdagon az isteneknek. A szentélyekbe tömlőszám vitték a bort, zsákszám a dús eleséget. Ismerjük egy különösen jelentős áldozat „volumenét”: nyomtatékkal megőrizték emlékét: egy ilyen olümpioniké – olümpiai győztes – korinthuszi szülővárosában az Aphrodité-szentélynek adományozott száz rabszolganőt, akik aztán a szentély látogatóit (kellő díjazás fejében) szerelmi szolgálatokkal örvendeztették, pompás jövedelmi forrásul a papoknak. Pindaros, a jeles ódaköltő meg is énekelte e nemes gesztust, s a továbbiakat.

Ásatások, ásatások... Tény, hogy Ernst Curtius és aszisztense, Wilhelm Dörpfeld ott, az Alpheiosz-völgyében, csakugyan nagy horderejű történelmi tettet hajtott végre. Látható, hogy ők ketten az újkori olimpiai eszme feléledésének úttörői voltak!

Schliemann egy olümpiai látogatása során ismerkedett meg Dörpfelddel, így nyerte meg a jeles ifjút a maga trójai vállalkozásához, ahol a képzett építész kivette a részét a tudományos ásatási módszerek továbbfejlesztéséből.

Olümpia az ókori Hellaszban az olümposzi Zeusz tiszteletére kapta nevét, lévén, hogy a görögök képzelete szerint az istenek az Olümposzon, a hóborította hegy magasában ho-

Haldokló harcos archaikus szobra Aigina szigetéről (490 és 480 között)

náltak. Olümpia Zeusz-szentélyét – de csak a monda szerint – Héraklész emeltette volna atyjának tiszteletére. Héraklész egyébként, Pelopsz mellett, a játékok megalapítójának tartották.

A derűs Iszthmoszi Játékok

Pánhellén játékokat nemcsak Olümpiában rendeztek. „Harca kocsiknak s daloknak: (Korinthuszi földszorosnak) pánhellén, nagy ünnepe”, írja Schiller az „Ibükhosz darvai” című költeményében. Az Iszthmoszi Játékokat kétévenként rendezték, méghozzá a tengeristennek, a „földrázó” Poszeidónnak ajánlva. A győztesek nem is babérkoszorút kaptak, hanem fenyőágakból font fejéket a tenger istenének szent ligetéből. Az Iszthmoszi Játékok idején éppúgy békének kellett honolnia, mint az olümpiai versenyek idején.

A Püthiai Játékokat viszont a híres jósdához közel, Delphoi mellett rendezték Apollón tiszteletére. Itt a művészi versengés állt az előtérben, bár az atlétai produkciókat sem mellőzték. A Zeusznak szentelt Némeai Játékok az argoliszi Némea völgyéről kapták nevüket; ide is tódultak a küzdők s a nézők. A győztesek koszorúzása itt sem maradt el, csak a növényi alapanyag volt megint más: borostyán. Mivel az Olümpiai Játékokra mindig egy-egy olümpiász első évében került sor, az iszthmosziakra minden másodikban és negyedikben, a némeaiakra ugyancsak a második és a negyedik

évből, a püthiaiakra pedig a harmadikban, elmondható hát, hogy a versenynaptárban teljes volt az átfedés!... Nem is szólva a sok helyi érdekű, kisebb sportrendezvényről, melyek szintén messzi tájakról vonzották a versengőt és a szájatát. Mindazonáltal maguk e különféle játékok is versengtek egymással. Olyannyira, hogy az éliszieket, akiknek a területén Olümpia fényeskedett, nem engedték be az Iszthmoszi Játékokra. Pánhellenség ide, békesség oda... Hagyományok, hagyományok...!

Iszthmosz (görögül szűkület vagy nyak) a neve annak a hídszerű szárazföldnyúlványnak, mely a Peloponnészoszt és a kontinentális országrészt összekötötte. A Szaróni és a Korinthuszi tengeröböl között volt itt egy csúszka-mű, melyen a hajókat hat kilométer hosszan a szárazulaton átvonszolták. (Fitzcarraldo, Fitzcarraldo...!) Később aztán a vízi járművek méretei nem tették éppen mulatsággá ezt az eljárást. A csúszópálya emléke sokáig eleven maradt. Arisztóphanész egyik komédiájában (*Thesmophoriazusai*, *A Nők Ünnepe*) láthatjuk, hogyan elegyedik egy nő ruhába öltözött férfi az athéni hölgyek közé, ekképpen akarván részt venni kultikus szertartásaikon, melyekre csak felnőtt nőket bocsátanak be. Amikor aztán gyanús lesz, hogy hő-sünk netán férfi, a felháborodott asszonyok persze tisztázni szeretnék a dolgot, és alapos „testmatatást” foganatosítani. A mindent bizonyító „valamit” azonban egy darabig nem lelik, mert az „előre-hátra csúszkál és bolyog”. Mire a nők: „Úgy csinálod ezt, fickó, mint ott Iszthmoszon...!” És a többi.

A csúszópályák orosz földön sem voltak ismeretlenek. (Persze a hajózásra gondolunk.) Ama'bizonyos úton, mely „a varégektől” – a svédektől – a görögökhöz vezetett, el lehetett jutni a Néván, a Ladoga-tavon, a Volhovon és a Lovaton csaknem egészen a Keleti- és a Fekete-tenger vízváltóig. Akkor a hajókat egy darabig a szárazon vontatták, majd a Dnyeper vizén himbálóztak alá a csónakok.

Az iszthmoszi csúszka-mű mellett Korinthosz virágzó kereskedővárossá fejlődött – Athén versenytársává. Időszámításunk előtt 146-ban Korinthoszt a rómaiak, Hellasz elrettentésére, hamuvá és porrá égették. De hiába „perzselték vissza a földbe”, főnixként újra kinőtt e „mélyből”: megint felépítették s állt büszkén. Ami az iszthmoszi csatornaépítést illeti: az ókorban többször is terveztek ilyesmit,

Athéné születése:

a fejfájás győőrtö Zeus fölé az apró alak az istennő.
Szigonnyal Poszeidón, pöröllyel a szanta Héphaisztosz

Néro császár ráadásul hozzá is látott, ám a dolog a földhíd magasságán (79 méter) megbukott. Az 1893-ban megnyitott modern csatorna magas, meredek oldalfalaival egyedülálló a mesterséges vízi utak sorában.

Évezredek során azt is mindegyre megkísérelték, hogy a Peloponnészoszt az Iszthmoszon keresztül húzóda fallal védjék a betolakodóktól. Az első ilyen fal már vagy három-ezer éve állt, az utolsót a törökök ellen emelték 1443-ban.

Később a földszoros neve maga vált „hódítóvá”, legalábbis a nyelvben. Németül minden efféle földszoros „Isth-

mus”. A legismertebb „iszthmosz” a panamai. Amikor a kolumbiai parlament 1903-ban, dacolva Washingtonnal, túl magasra próbálta emelni az árat, a földszorosvidék önálló állammá kiáltotta ki magát. (Mondanunk sem kell, hogy nem honfitúli lelkesedésből.) Az önállósult terület neve kis híján Isthmo lett; s csak Panamaváros tekintélye döntött végül a „Panama” név javára. Jó kis „panamák” lettek a dologból!

Az istennő, aki szűz maradt

Athéné, Athén város védistennője, Zeusz atya homlokából pattant ki. Hésziodosz szerint ez a következőképpen történt: Zeusz egybekelt, a lényeket illetően, Métisszel, Okeanosz leányával. Ahogy Métisz teherbe esik, a főisten szorongani kezd, hátha olyan fiút szül neki, aki erősebb s hatalmasabb lesz nála, az atyaismennél. Mit tegyen? Elnyeli Métiszt, ám a megszületetlen gyermek keresztülvágja magát az atyai testen – kivágja magát! –, föl egészen az isteni főbe. Elérkezik a szülés ideje, és Zeuszt iszonyú fejfájás gyötri. Fia, Héphaisztosz, az isteni kovács segédkezik: pörölyével a koponyára sújt, az megnyílik, a résen kipattanhat a felfegyverzett-páncélozott Athéné, máris bölcsen és a város védelmére felkészülten.

A bölcs Athéné Zeusz legkedvesebb lánya – képességeit az istenatya gyakran kamatoztatta is a maga javára. Athéné szűz maradt, ezért nevezték Pallasz (leány) Athénének.

Az istennő sok mindenre tanította az embereket, elsősorban az ő szeretett athéni népét: olajfa-telepítésre és -gondozásra, szövésre-fonásra, hajóépítésre, kocsik-lovak használatára. Feltalálta a fuvalát, nevéhez fűződik az első városi törvényszék létrejötte.

Az istennő mítoszaiban elsőként Athén felvirágzásának tényei tükröződnek. Az athéni várhegyen ott állott minőszi és műkénéi időkben is egy palota, már akkor a kézművesség s a kereskedelem középpontja. A dór vándorlások korát Attika meglepő épségben élte át. Athéni hagyomány szerint Thészeusz alapította a tulajdonképpeni várost, rábírvva Attika falusi lakóinak zömét, hagyják el szétszórt falvaikat, s telepedjenek le a hegy lábánál. Ez volt a híres „összetelepülés”, görögül a szünoikiszmosz.

Athéné, a szűz istennő temploma, az athéni Parthenon

Időszámításunk előtt 480-ban a marathóni vereségért bosszút lihegő perzsák megszállták a várost, melynek lakói Szalamisz szigetére húzódtak vissza. A hódítók az Akropoliszon álló szentélyt is felperzselték. Az athéniaiak, győzelmük után, pompás márványszentélyt emeltek városuk istennőjének, ez az épület vált Parthenon néven világhíressé. Maga a Parthenon név a *parthenosz*-ból (szűz) származik, és nagyjából olyasmit jelent, mint hajadon hajléka. (A *parthenosz* szóból származik a parthogenezis biológiai fogalma, amin a megtermékenyítés nélküli tojásfejlődést értik – főleg rovaroknál ismeretes jelenség.) Az építkezés főfelügyelője a zseniális szobrász, Pheidiasz volt. A dór stílusú épület 70 méter hosszú és 31 méter széles. Pheidiasz alkotta az istennő aranyból s elefántcsontból készült szobrát is. A keleti oromzat gazdag szobrászi díszítése Athéné születését ábrázolja. Lord Elgin angol diplomata 1803 és 1812 között a figurák nagy többségét barbár módon eltávolíttatta, majd a „márványokat” eladta a British Museumnak.

A Parthenon építésének időszakában, melyet Periklészről gyakran neveznek periklész kornak is, valamennyi művészet felvirágzott. Athén az építészet, a szobrászat, a vázafes-

tészet, az irodalom s költészet, a tudomány halhatatlan remekeinek s csodáinak szülővárosa lett. Az athéni kultúra évszázadokkal túlélte politikai vereségét, mely a Spártával vívott vesztes peloponnészoszi háború miatt következett be. Csak a bizánci időkben vált Athén „provinciális porfészek-ké”. A Parthenont akkor Szűz Mária templomává szentelték. Amikor pedig a törökök igázták le Bizáncot, a halhatatlan épületből mecsetet csináltak.

Jelenlegi romalakját a szentély 1687-ben „nyerte el”, amikor egy velencei pattantyús telitalálata miatt a török lőszer-raktár a levegőbe repült. Manapság a csodálatos „hajadoni hajlék” épségét, mint az Akropolisz valamennyi rom-remekét, Athén szennyezett nagyvárosi levegője fenyegeti, olyannyira, hogy Görögország, de maga a világ is a mentés lehetőségein töri a fejét. Felvetődött már az a merész gondolat is, hogy az egész Akropoliszt üvegharang vagy fóliasátor alá kellene keríteni, ám egy ilyen fantasztikus védőburok odaboltozásához nincsenek meg a szükséges eszközök. Gyakorlatiasabb megoldásnak ígérkezik akkor már az, hogy a szobrokat netán másolatokkal helyettesítik, az eredetieket pedig külön múzeumban helyezik el.

Attikai só – egy csipetnyi borssal

A szűz Athéné védő oltalmában nemcsak a kézművesség, a kalmárkodás virult, nemcsak a hajók vitorláit dagasztották jó szelek, nemcsak a művészetek örvendhetek kedvező égek-fénynek, hanem a szellem, a csúfondáros kedv, a humor is termékeny talajra talált, áthatotta mind a magánéletet, mind a politika színpadán zajló eseményeket, s ez volt az a bizonyos „attikai só”, ahogy mondani szokás. Kifejeződött az „elmeél” a komédiában, melynek semmi sem volt szent – nem tisztelte sem a hatalmasokat, sem a vallást, sem az athéni polgárok magánéletét.

A „komédia” szó s maga a műfaji jelleg is a *komosz*ból eredeztethető. Vidám menet volt a komosz, mindig ivászatok után, amikor is a férfiak, többnyire könnyűvérű lányok társaságában, éj idején árkon-bokron, kerteken-mezőkön át vonultak, s gyakran jókora méretű, természetfölötti falloszokat, férfi nemiszerv-jelképeket hordoztak ünnepélyesen, jelvényükként.

A komédiákat a bor istenének, Dionüszosznak szentelt napokon adták elő. Ünnepe volt ez a javából! A színészek álarcot viseltek, hasukat-ülepüket párnák dagasztották jókorára; s a nagy, bőrből varrott falloszok is a kosztümhöz tartoztak. A kórus gyakran állatmaszkosan jelent meg, s ebből is adódott számos komédia címe: *A békák*, *A darazsak*.

Arisztophanész, az i. e. 5. század egyetlen olyan komédia-írója, akinek művei részben ránk maradtak, *A lovagok* című darabjában leleplezi szülővárosának politikai korrupsztát. Az akkoriban hatalma csúcsán álló Kleónról, a tímárműhely tulajdonosáról alaposan leszedi a keresztvizet (ha ez egy „pogányról” egyáltalában leszedhető!), megmutatván, hogyan szedi rá a befolyásos kézműves sok szép szólammal és henye hízelkedéssel a népet otromba módon. *A felhők* az a darab, ahol Szókratész kapja meg a magát; őt a komédia-szerző úgy ábrázolja, mint „felhőkakukkvárában” ködös képzetei közt kotló filozófust. *A békák* a tragédiák nagy szerzőjét, Euripidészt vesézi, a nőkhöz címzett darabjainak egyikében meg azt teszi nevetség tárgyává, ami a teljes házasság- és vagyonközösség (ma így mondanánk: szabad szex és stex) eszméjének megvalósításából kristályozódna. Trükk révén – így állítja be a darab – sikerül az athéni nőknek többséget szerezniük a népgyűlésben: míg férjuruk hajnalban jóízűen horkol, ők férfiruhában álszakállal vonulnak a döntések szent színhelyére, deklarálván ágy és asztal merő-egy közös mivoltát férfi és asszony között. E szocializálás következményeképpen a legvadabb jelenségekre kerül sor. Az idősebb nők öltre és ököltre mennek a fiatalabbakkal a férfiak birtoklásának jogáért, s ugyanez történik étel-ital körül is „a nőuralomban”.

A nagy tekintélyű államférfi, Periklész sem ússza meg szárazon. Az egyik komédiában ugyanis arról esik szó, hogy a kiváló politikus csak azért kezdte el a peloponnészoszi háborút, mert élettársának, az egykori hetérának, Aszpasziának bordélyából két örömlányt loptak el egy Spárta-barát városállam polgárai. Persze a valóságban még az is vita tárgya, hogy a híres Aszpaszia, több regény hősnője, Periklész barátnője s később felesége, akkor, Athén első emberével ápolts kapcsolata idején csakugyan örömtanyák tulajdonosnője volt-e. De hát a komédia – az komédia.

Prűd lelkek Arisztophanészt obszcenitással vádolták. De

hát először is azt kell figyelembe vennünk, hogy Athénben a nőknek tiltották a színházlátogatást, s a színészek is mind férfiak voltak, a női szerepekben is, éppúgy, mint Shakespeare korának színházaiban. Az urak tehát merőben „egymás közt voltak”. Az attikai sóhoz csipetnyi bors is került – bocsanat az újabb anakronizmusért (a bors ugyanis keleti gyarmatáru), bors tehát akkor még nem kerülhetett oda, csak borsos színdarab. Ami azonban ennél lényegesebb: a nyers szöveg sohasem gusztustalan, undok és nyálkás, amit szégyellenie kéne bárkinek, arról nem is szólva, hogy perverzítások végképp nem kerülhettek attikai színpadra. A sexualitást érintő jelenetek rossz élet is elveszi a humor, a szójátékok és a vers művészi fordulatai.

Hogy Arisztophanésznek a nőkről egyáltalán nem volt lebecsülő véleménye, azt a nőuralom ellentételeként a *Lüszisztraté* bizonyítja. A darabot a peloponnészoszi háború idején mutatták be – ezt a háborút az író egyértelműen elítélte; s a komédia azt tárta nézői elé, hogyan kényszerítik Athén, Spárta s valamennyi hadviselő állam asszonyai következetes szerelmi s érintkezési sztrájkjukkal a testvérharc abbahagyására férjeiket.

Az újkorban Arisztophanész darabjainak mind újabb fordításai jelennek meg, a komédiák színpadi előadásai is egymást érik – főként *A béke* és a *Lüszisztraté*, ezek témája ugyanis, fájdalom, ugyanolyan aktuális, mint volt a maga idejében.

Menandrosz, aki ugyancsak komédiaszerző volt és valamivel később élt, kénytelen volt lemondani minden efféle politikai célzatosságról. Nagy Sándor utódainak uralma alatt ugyanis e tárgykör tabu volt. Azt viszont Menandrosz is megtehetette, hogy magánszemélyek viselt dolgairól – kép-mutatás, kapzsiság, nagyravagyás – epésen szóljon, s az attikai költő élt is ezzel a jogával, még ha visszafogottabban is, mint Arisztophanész. Az ő darabjainak középpontjában már a szerelmi történet áll, amely nélkül a modern komédia is ritkán boldogul. A római Plautus és Terentius, sok évszázaddal később pedig a francia Molière, Beaumarchais és számos más mester is Menandrosz iskolájába járt.

Színészek lónak és lovasnak öltözve, Arisztophanész egyik komédiajelenetében

„Abdera az egész világ...”

Senki meg nem mondhatja, hogyan is történt, hogy Schildau vagy Schilda német városka lakói olyan veszett hírbe kerültek: hogy bolondabbak lennének, mint az átlag. Mondjuk, mint – a rátótiak; róluk ez ugyanilyen legenda.

S ha már görög ég alatt járunk, ne hagyjuk említetlen: ugyanígy nem tudja senki, hogyan lett a thrák tengerparton épült ión Abderából az ókor Schildája-Rátótja. Lakóiról; az abderaiakról ezernyi ostoba históriát meséltek – jöllehet körükből származott a híres filozófus, Leukipposz s a talán még híresebb Démokritosz és Protagorasz.

Abdera városa, hogy csak egy ilyen példát említsünk, azt mondják, két részre oszlott, egy nyugati és egy keleti félre. Amikor ellenség támadta meg a várost, a keleti rész lakói azt mondták: „Ej, alhatunk békén, hiszen csak a nyugati kapun jutottak be!”

Egy abderai, mesélik, fel akarta kötni magát. Csakhogy a kötél elszakadt, s az abderai megsérült: a fejét ütötte meg

csúnyán. A férfi orvoshoz szaladt, kezelte és bekötötte a sebé, aztán – kötés: kötés – hazasietett, s tényleg felkötötte magát.

Egy abderai látta, ahogy egy eunuch társalog egy nővel. Megkérdezte erre, hogy a nő az eunuch felesége-e. Hallván, hogy nem az, hiszen egy heréltnek nem lehet asszonya, okosan bólogatott: „Jó, akkor nyilván a lánya.”

Efféle történeteket gyűjtöttek össze abba a könyvbe, amelynek *Philogélosz* („A nevetés barátja”) volt a címe. Ebből a gyűjteményből kiderül, hogy a kis-ázsiai görög Kümé városa és a régi föníciai Szidón lakosainak ugyanaz volt a híre, mint az abderaiaknak.

Temettek Kümében egy rangos férfiút, s a menetben haladó idegenek egyike megkérdezte: „Ki lenne a megboldogult?” Mire egy küméi megfordult, s felvilágosította: „Az, akit ott visznek a virágok alatt.”

Egy szidóni ikreket látott valahol. Mások ámultak-bámultak a két fiú roppant hasonlóságán. A szidóni megjegyezte: „Azért az ott, szóval az egyik, az nem hasonlít annyira a testvérére, mint az őrá.”

A *Philogélosz*ban egybegyűjtött viccek közül sok ma is népszerű.

Chistoph Martin Wieland német költő felhasználta az abderai matériát, hogy az ostobaságot, korlátoltságot, ön-elégültséget ostorozhassa. 1774-ben megjelent regénye arra is találó választ ad, hol is van Schilda, mi az Abdera – s ezt mondja: „Abdera az egész világ...” És hogy minden kornak megvannak a schildai, abderai – uram bocsá’ „világ-rátóti” polgárai.

Y vagy i – ez „ytt” a kérdés

Miért írjuk ipszilonnal azt, hogy „polyarthritis”, de i betűvel azt, hogy „poliklinika”? A görög „polüs” szó jelentése: „sok”. A polyarthritisz sok ízület gyulladása (sokízületi gyulladás). A polytheizmus sok isten imádása, ahogyan ez a görögöknél s a rómaiaknál szokás volt. Számos nyelv ipszilonnal írja a „polyp” szót – a tintahal egyik fajtáját nevezték el így, sok karja miatt. Helyesen nem polihisztor, hanem polühisztor az az ember, aki sok mindenben tudós. Polügámia a „többházasságúság”, leggyakoribb formája a polüüg-

A thesszáliai lovas fején szokatlan kis kalpagot látunk

nia (többnejűség), de olykor poliüandria is előfordul (több-férjűség), például a régi Tibetben. Polüglott: azt jelöli ez a szó, aki sok-sok nyelvet tud; a polügon jelentése pedig sokszög.

A poliklinikán mármost sokféle betegséget kezelnek, az kétségtelen, de ez a gyógyászati intézmény azért viseli nevét ily előtaggal, mert – városi. „Polisz” a „város” görög szava, egyjelentésű egyébként azzal, hogy „állam”; gondoljunk csak a görög városállamokra. Több tucat ilyen városállam virult egymás mellett, többségüket egyetlen város és szűkebb környéke alkotta. Középen, általában valami dombon-hegyen, ott állt a „felsőváros”, ezt nevezték „akropolisz”-nak. Ma e szó hallatán először az athéni Akropoliszra gondolunk. Az absztrakt értelemben vett állam neve „politeia” volt. Így nevezte Platón is híres államelméleti értekezését. A kozmopolita: világpolgár, de így jelölik azokat az állatokat és növényeket is, melyek nem kötődnek egy adott helyhez.

Ógörög helynevekben gyakorta ott a „polisz”-összetevő, például Neapolisz (Újváros) Dél-Itáliában, Tripolisz (Hármasváros) Észak-Afrikában és Szíriában. Hadrianus császár alapította Hadrianopoliszt (Adrianopel, törökül Edirne). Vagyis: németül Adrianopel, magyarul Drinápoly. A Boszporusz mentén Bizánc városát Constantinus, aki itt rendezte be székhelyét, Konsztantinopoliszra „keresztelte át” (Konstantinápoly, ma Isztambul). Az orosz II. Katalin a Fekete-tenger partján fekvő városoknak adott görögös neveket, s a „polisz” ezekben is jelen van, gondoljunk csak Szimferopolra vagy Szevasztopolra; és messzibb vidékről, az Egyesült Államokból most úgy sebtén Indianapolis és Minneapolis neve köszön ide.

Az ógörög „polisz” szóból, vagyis a fogalom valóságából, a városállamból, ahol mindig heves összecsapások dúltak az ellentétes törekvések s erők közt, igen, ebből vezetődik le a mai „politika”. A „polisz”-ból lett a *rendőrség* nemzetközi neve is: police, Polizei stb. (Policáj, „magyarul”.) Athénben a rendőröket szkíta állami rabszolgákból toborozták. A görög nyelvet kerékbe törő városi közrendőr az attikai vígjáték kedvelt bohócati alakja.

Amikor a kései kor polgára a rendőrt „polyp”-nak nevezte – német földön például –, egyszerre hallotta „lelki fülével” a messzire érő sok kar asszociációjának visszhangját és az athéni poliszt. S hogy ipszilon – avagy i: ilyen helyesírási kérdésekkel tudat alatt se törődött.

Odüsszeusz válogatott hősködései

A görögök derekas hajósok voltak, és mint az már csak a világjárók szokása, szerettek füllenten. Mondjuk így: Odüsszeusz hősködései is közismertek?... Igen, a jeles epikus hős a phaiákok királyi udvarában az uralkodó, Alkinoosz környezetét a legtarkább kalandokkal szórakoztatta: emberevőkről s küklpszokról számolt be, szirének csábénékéről, tengeri szörnyekről, amilyen Szkhüllá és Kharübdisz, és a tébolyító nimfát, Kalüpszót se feledjük.

Az argonauták mondája is főként matrózmese-gyűjtemény. Argo nevű szép hajójukkal, melybe egy darabka a szent tölgyből is belé volt ácsolva, egészen Kolkhiszig jutottak a hősök, a Fekete-tenger keleti partvidékén elterülő

aranyországig. Hogy görög kereskedők messze a mai Grúzia belsejéig eljutottak, leletek tanúsítják: fekete alakos athéni kerámiák, bronzedények, melyeken görög istenek képmásai láthatók; egyéb cserebereholmik. A görögök az arannyal dúsan „erezett” honból elsősorban a vágyva vágyott sárga fémeket cipelték haza szorgosan.

A kereskedők és kalózok buzgalma révén felderített tengerpartokon a görögök sorra-rendre emelték városaikat, melyek közül nem egy ma is „áll”. A nevek is igen gyakran utalnak görög eredetre. Dél-Franciaországban Massalia a legismertebb (Marseille). Megjegyezzük: a franciák tehát a „Masszáliasz”-t éneklék! Itália déli részén és Szicílián is görög városok füzére sorakozott, ezért az ókorban Magna Graeciának: Nagy-Görögországnak nevezték. A már említett „polisz”, Nápoly, aztán Rhegion (Reggio di Calabria), Krotón (Cotrone), Tarasz (Taranto), Messzana (Messina), Szürakuszai (Siracusa).

Líbiában egy tájat a görög Kürené városa után sokáig neveztek még Kürenaikának. Bizánci területen pedig, a Boszporusznál, valóságos füzért alkotva a Fekete-tenger partján, tucatjával sorakoztak a görög települések.

Ezek a többnyire az i. e. 7–5. század között alapított városok nem voltak a szó későbbi értelmében vett kolóniák (gyarmatok). Hellaszban igazán nem volt végtelen a megművelhető-szerezhető földterület, s ez arra ösztönözte a lakosság egy részét: vándorolna el a tengerentúlra. Az is gyakran megtörtént, hogy politikai vagy társadalmi harcok után a vesztes félnek távoznia kellett az országból. Az újonnan alapított városok politikailag függetlenek voltak, ám igen gyakran megmaradtak az „óhazabéli” eredethellyel a szorosabb-lazább kereskedelmi kapcsolatok.

A kolóniák „sarjvárosai” voltak az *apoikiák*, az elvándorlás kiindulópontjai pedig az „anyavárosok”, másként a metropoliszok. Később aztán a tengerentúli új helyek is metropoliszá rangosodtak. Egy-egy provincia, tájegység fővárosai lettek. A metropolisz szóból származik egyébként a mai „metró” elnevezés is a világ nagyvárosaiban; jóllehet Lille például, a mai szóhasználat szerint, talán mégsem „metropolisz”, mégis van metrója. De ilyen gyökű a *metropolita* szó is. (Idegen Szavak Szótára: „I. katolikus püspök – érsek –, akinek joghatósága egyházmegyéjén kívüli területekre is kiterjed, 2. magas egyházi cím a görögkeleti egyházban”.)

Persze, ha már itt tartunk, kutassunk egy kicsit tovább. Eszünkbe jut ugyanis a metronóm – ütemmérő (a zenében), a metroszkópia – méhvizsgálat; a metrotomia – a császármetszés. Vajon a központiséggel függ össze a zenei ütemmérő neve? S a császármetszés a város uralkodó jellegével? Nem egészen. „Metro-”, így a szótár, összetett betegségekben a méhhez való kapcsolatra utal; „méh-”, lásd: anya; lásd: középpontiség és eredendő hely.

Az apoikiák és a hajdani helybéliek – az őslakosság – viszonya eleinte persze ellenséges volt, hiszen a jövevények általában elűzték az őslakókat. Később ez csereberévé szelődött. Az apoikiák látták el például a Fekete-tenger északi partján pompás aranytárgyakkal a szkíta fejedelmeket. Megtalálták a görög eredetű aranyművészek számos remekét a dombsírok (kurgánok) mélyén. Naukratisz városát a Nílus egy torkolatágánál a „kolonizátorok” az egyiptomi királyok jóváhagyásával építették.

Más jellegűek voltak azok a kolóniák, amelyeket Athén – hatalma csúcspontján – úgynevezett szövetségeseinél, az attikai tengeri szövetség városai körül hozott létre. Szegényebb athéniek itt egy-egy kisbirtokot (kléroszt) kaptak, de azért athéni polgárok maradtak. Ezek a *klerokhiák* mind katonai kolóniák voltak. A helybéliek az első adandó alkalommal elűzték a „klerikális” jövevényeket. Hasonló katonai kolóniákat létesített Nagy Sándor is a meghódított Kelet országában.

Az apoikiák – mint később Ázsia és Egyiptom klerokhiái is –, ha tetszetek a helybélieknek, ha nem, az idők során összekapcsolták a görög géniuszt és a keleti tudást; két különböző világ kulturális „csereforgalma” bonyolódott le általuk.

„Tirányos” volt-e Dionüszosz?

A kérdés talányos! De nézzük. A görög királyok – bazileioszok, ahogyan az *Iliász* és az *Odüsszeia* nevezi őket, amolyan törpefejedelmek, apró-cseprő államocskák fejei, gyakran csak egy-egy szigetre, egy-egy terjedelmesebb tájegységre korlátozódó hatalommal. Örökösen civakodnak nemes származású harcosaikkal, s a királynak kellett bőkezűséget gyakorolnia, az elnyomottabb alattvalók rovására. Így

ment ez, s a királyi cím a gyakorlatban afféle főnöki szerepet jelentett csupán. Végezetül aztán a királyságot a megerősödött nemesség mindenestől elsöpörte, mint Athénben, vagy jócskán korlátozta az uralkodói jogokat, mint Spártában. Athénben a király vallási jogköre az évente változó személyű *arkhon bazileioszra* szállt át. Spártának kezdetől fogva két örökletes jogú királya volt, joguk azonban kevesebb, mint a választott *ephoroszok*nak (szó szerint: felvigyázók).

A nemesség, az arisztokrácia (arisztói = a legjobb) uralma miatt Athénben és más államokban is eladósodtak a parasztok, a társadalom pedig forrongani kezdett. Azokat a férfiakat, akik a nemesség uralmát erőnek erejével megdöntötték, *türannoszok*nak nevezték – nálunk a tirannus egyetelműen negatív értelmet öltött, a történelmi hűségtől jócskán eltérve. Gondoljuk meg, Schiller *Haramiák* című darabjának második kiadásán ez a mottó díszelgett: „Le a tirányosokkal!” – mármint a korabeli magyar fordításban. Csoda-e, hogy az ország fejedelme, Karl Eugen szívében nem érzett különösebb melegséget a mű láttán!? A költő-írók később is meg-megadták a zsarnokoknak, a zsarnokságnak. Tirányos, mondhatnánk költőileg, sorsod így nem virányos. Schiller maga is sok türannoszt az Alvilágba küldött lúdtollával: egy bizonyos Damon például törrel lopózik oda egy bizonyos Dionys nevű „tirányos” közelébe, hogy Orkhosz árnyai közé segítse át.

Mármint maga a szürakuszai Dionüszosz (i. e. 430–367) korántsem volt efféle „tirányos”. A szicíliai és a dél-itáliai görög városokat államszövetséggé egyesítette, így sikeresen állhattak ellen Karthágó támadásainak.

Említsünk még néhány híres türannoszt. Íme: Peisizisztratosz Athénben (i. e. 600 körül), aki szociális reformokat hajtott végre. Aztán az ugyancsak Schiller révén, balladájából ismert szamoszi Polükratész (i. e. 515 körül); ő, foglalkozását tekintve kalmár, felszámolt némely szentnek tartott, de túlhaladott kiváltságot, és minden módon támogatta Szamosz szigetének felvirágzását. (Egyebek között azzal is, hogy kikötőmólót építtetett.) Udvarában virult a művészet és a tudomány is.

A „nép” legelterjedtebb görög neve a „demosz”. Milyen sok „mai” szó is származik belőle! Tekintsük csak az epidémiát – járvány –; ez olyan betegséget jelöl, amely az egész nép körében elterjed. A politikusok demagógoknak nevez-

ték magukat (népvézetőknek). Ennek negatív értelme máig él, főként szónokokra, beszédekre, hitegetésekre vonatkoztatva. A demokrácia – ebben is ott a démosz-gyök –, mely az ókori görögöknél a monarkhiát, az arisztokráciát és a türanniszt váltotta fel, nem jelentett mai fogalmakkal mérhető néphatalmat; a legjobb esetben is csak a démosz megnövekedett szerepéről, esetleg uralmáról volt szó ott, ám a rabszolgák és a bevándoroltak nem tartoztak a „nép” szent körébe. A nők s az ifjak a démosz tagjai voltak ugyan, de a politikában nem hallatták a szavukat. A görög demokráciában végső soron a leggazdagabb rabszolgatartók uralkodtak – a démosz általuk befolyásolt gyűlése révén gyakorolva a hatalmat.

A „nép” másik görög elnevezése a „laosz”. Ez máig fennmaradt – ha rejtekezve is a mi szemünk-fülünk számára – a Nikolaus (Miklós) és a laikus szavakban. Laikusnak nevezik ma azt, aki nem szakember (abban a dologban, amivel foglalkozik). Eredetileg azonban csak a vallási kérdésekhez nem értőket hívták így. Miután az egyház 325 körül szövetségre lépett az állammal, az egyházközségekben is szembe kerültek egymással a papok-püspökök, illetve a népbeliek, a laikusok. Laicizálni annyit tesz: világivá változtatni; ezt a fejleményt a 19. század hozta, s például Franciaországban „laikus iskoláknak” nevezték az egyház hatalma alól kivont tanintézeteket.

Arisztotelész, a filozófus (i. e. 384–322) tett rá kísérletet első ízben, hogy az alkotmányokat – az államrendeket – osztályozza. Hat formát különböztetett meg, három jót, melyek mindegyikének a közüdv lett volna a célja, illetve három elfajzottat, torzát. Az első három: a monarkhia (szó szerint: egyetlen személy uralma), az arisztokrácia, vagyis a legjobbak uralma, végül a politeia (a „polisz” szóból, melyet általánosságban *állam* értelemben is használtak), ahol a nép igazgatja az államot a köz javára. Az imént nevezett altípusok elfajzott, torz változatai pedig: a királyságé a türannizmus (türannisz, tirannus-uralom), az arisztokráciáé az oligarkhia, a politeiáé viszont a demokrácia. A türannisz tehát egyetlen ember javát szolgáló monarkhia, az oligarkhia a gazdagok uralma, a demokráciában a szegényeknek is szavuk lehet; de a köz igazi üdvének javára egyik sincsen, közli a filozófus.

Ez a fekete-fehér szemlélet s beállítás manapság valame-

lyest sematikusnak látszik, s persze, naivnak is. Az Arisztotelész által rögzített fogalmak mindazonáltal fennmaradtak, az egy politeiát kivéve; annyi történt csupán, hogy „eredeti értelmüket” elvesztették, legalábbis jócskán megváltoztatták.

A piramisok rejtelsei

Századunk elején jelent meg Max Eyth német mérnök regénye: *Küzdelem a Kheopsz-piramisért*. Hogy ez a meglehetősen átlagos könyv olyan hihetetlen sikert aratott, annak oka főként abban rejlik, hogy a főszerepet a szerző egy skót tudósra, bizonyos Joe Thinkerre osztja, aki a Kheopsz-piramisból hallatlan s fantasztikus óegyiptomi igazságokat olvas ki – matematikai, fizikai és csillagászati bölcsességeket. Azt, hogy a Kheopsz-piramis igazából nem is síremlék, hanem tudományos ismeretek építészeti kódolása, 1860 óta hódító nézet, ám az általa sikerre vergődő úgynevezett tudósokat mi itt nevük szerint talán ne is említsük. Mi mindent véltek kiolvasni a világ leghatalmasabb építményének méreteiből-arányaiból? Íme: a Föld és a Nap közötti távolságot, a Föld sűrűségét, az angol coll-mértéket, az atomsúlyt, a női és férfi-klimax ügyét-baját, az emberi terhesség idejét, ugyanígy az emlőszállatokét. Meg amit még nem.

Már a középkorban szorgalmasan írogattak az efféle „piramisták”. Elterjedt például az az értelmezés, hogy a fáraók síremlékei az Ószövetségből ismert, József-féle hombárok lennének. Ez az „elmélet” a velencei Szent Márk templom egyik mozaikján ma is megtekinthető. Más elmélet az özönvízzel hozta összefüggésbe a piramisokat. Mágusainak sugallatára, kik roppant vízőzönt jövendöltek, Egyiptom királya három piramist építtetett. Ezek őrizték a túlélők számára mind a tudományok s művészetek summázatát, s ugyanígy rejtselek egy-egy példányt minden eszközből és szerzőszámból.

Az ókorban – legalább hallomásból – közhírré vált a királysírok piramis-alakja, avagy fordítva, a piramisok egyértelmű mibenléte. De már építőikről fura históriák keringtek. Hérodotosz beutazta a Nílus-völgyet, s ennek során mesélték neki az egyiptomi papok, hogy Kheopsz királynak a maga piramisépítése közben elfogyott a pénze. A romlott

ember akkor saját leányát küldte el egy bordélyba, fetrengje össze a szükséges összegeket. A lány révén így befolyt vagyomból a fáraó szépen feltöltötte az államkasszát. De ekkor az örömlánnyá züllött királylány is szeretett volna már saját piramist, mondhatni: „különbejاراتút”. S pedig úgy, hogy minden bordélylátogatónak egy követ kellett szállítania az építményhez. A fáraólány annyira szorgalmas volt a maga dolgában, mesélték a papok, hogy a három gizehi piramis közül a középső e kövekből magasodott fel. A Hérodotosz által híven tolmácsolt sztorit a diákjókedv is tovább üzte-füzte, dal formájában, csak ott nem Kheopsz volt a kedves papa, hanem valamelyik Ramszesz.

Egy másik idegenvezető „lefordított” továbbá a jóhiszemű Hérodotosznak egy hieroglifát, amely állítólag ezeket közli: mennyibe került a piramisépítő munkások hagymája, retke, fokhagymája. Ezerhatszáz egyiptomi tallérba! Hát ha így igaz, írta a történész, mennyi pénzt emészthetett fel mind a többi „hozzávaló”: szerszám, ruházat, koszt-kvártély, építőanyag!

A józan archeológia mindazonáltal rég szétoszlatta e tévhiedelmeket és tarkabarka törtéákat a piramisok és felépítésük körül; de amit így a szakszerű metódus kiderített, legalább ugyanolyan szenzációs. A rendszeres piramiskutatás alapkövét – hogy ilyen furcsa fordulattal éljünk – a berlini Richard Lepsius rakta le, aki 1840 körül egy porosz expedíció élén nemcsak a gizehi piramisokat térképezte s mérte fel, de a környéken számos sír és szentély romjait is előásta. A kutatók másolatokat készítettek a reliefsokról, az egyiptomi szobrászat rajzalkazatairól.

Mára a három óriási és a több mint harminc nagyobb piramist mind alaposan feltárták. Van persze még sok száz kisebb gúla, melyekbe egyiptomi hercegeket, hercegnőket temettek, s akkor nem is szoltunk a főhivatalnokok piramis jellegű sírjairól.

Közép- és Dél-Amerikában is piramisnak neveznek bizonyos csonkagúla alakú építményeket, jóllehet ezek egy-két kivétellel nem sírok: csúcsaikon szentélyek vagy istenszobrok magasodnak. Közép-Amerikában némely „piramist” időszakonként, többnyire minden 52. évben új köréteggel burkoltak tovább, ekképpen az évszázadok során egyre nagyobbak lettek. Az 52 éves időtáv a prekolumbiánus – Kolumbusz előtti – kultúrákban sajátos szerepet játszott.

A szfinx, háttérben „Hufu fényhegyé”-vel, a Kheopsz-piramissal

Kheopsz egyre morzsolódik...

A görög „piramis” szó származását illetőleg régen megkezdődtek a találgatások. Vajon a görög pür (tűz; más helyesírással az „ü” = „y”, s gondoljunk a piro- vagy püromániára) lenne a szógyök, mivel a láng kúposan (de nem piramisformán!) szökik fel? Aztán ott a „püra”, a görög „máglyarakás” szó, persze nem szabad téstára gondolnunk itt, bármi kalandos a téma; de hát az nem kalandos magyarázat-e, hogy a pürából azért származna a piramis szó, mert a temetkezéseknek olykor a máglya is kelléke volt? A legvalószínűbb az, hogy a püramisz szó a valódi ős, vagyis egy bizonyos búzakenyér, melynek hegyes formája piramis alakú.

Püramidionnak (kis piramisnak) nevezték görögül az óriásgúla csúcsát (óegyiptomi nyelven így: *bembem*). Óegyiptomi vallási felfogás szerint erre bocsátkozott alá a napisten. Aprócska piramisokat ezért gyakran tettek amulettként a sírokba is.

Ha a piramis szót halljuk, nemcsak az egyiptomi építményekre gondolunk, hanem egy bizonyos geometriai formára is. Ott áll négyzetalapon egy test, amely fent a csúcsban összefut. A legrégebbi piramisok mindazonáltal nem ilyen formájúak, hanem lépcsőzetesek, mint a Dzsószér fáraó

építtette szakkarai (i. e. 2650–2630). Hat egymásra tornyozódó, nem négyzet-, csak négyszög alakú teraszról áll. A Dzsószer-piramis az óegyiptomi síremlék hagyományos formájához kapcsolódik, az archeológusok ezt egy arab szó nyomán masztábanak („pad”-nak) nevezték el.

Az egymást követő fáraók piramisai aztán mind jobban közelítettek a szabályos mértani formához. Részben mégis annyira tönkrementek, hogy a formát csak a képzelet tudja rekonstruálni. Sajátos képződmény Dahsurban Sznofru fáraó tört vonalú piramisa (i. e. 2600 után); ennek négy oldala-éle rendre tompaszögű. Ez a forma nyilván úgy alakult ki, hogy az eredeti tervben túl meredek falak szerepeltek, a munkálatok során kiderült, hogy a kivitelező nem képes ilyesmit építeni, menet közben tehát változtattak a „dokumentáción”, s egy bizonyos magasságtól felfelé már lényegesen laposabban építkeztek.

Sznofru utódai – görögösen: Kheopsz, Khephrén és Mükherinosz – Gizeh falu közelében, egy fennsíkon emeltették gigászi síremlékeiket. (E három, óriásgúlát építtető istenkirály nevének helyes, óegyiptomi átírása: Hufu, Hafré és Menkauré.) A Kheopsz-piramis oldallapjai egyenként 230 méter hosszúságúak. Magasságuk eredetileg 146 méter volt. (A strasbourg-i székesegyházé csak 142 méter.) Több sírkamrája van, ezek közül azonban csak az egyiket töltötték meg kincsekkel. Ebben még sikerült fölfedezni a szarkofág alsó felét, minden egyebet elvittek a fosztogatók – ahogyan valószínűleg már az ókorban minden piramist gondosan kifosztottak.

A rákövetkező évszázadokban a piramisok egyre zsugorodtak; időszámításunk előtt 1600 körül épültek az utolsók. Ettől fogva másféle síremlékek „jöttek divatba”. A piramisokhoz rendre szentélyek kapcsolódtak, s közelükben volt lelhető számos herceg s hercegnő, valamint főhivatalnok sírja is.

1954-ben, a Kheopsz-piramis közvetlen közelében rábukkantak egy másik „sírra” is: ebben egy ötven méter hosszú csónak nyugodott. Libanoni cédrusfából készült, és nyilvánvaló, hogy miután a fáraó tetemét ideszállították vele, magát a hajót is ünnepélyesen örök nyugalomra helyezték. Ez a legrégebbi hajó, amely az utókorra maradt. Szögek nélkül készítették, merőben kötözéssel-csomózással; bordái mégis remekül illeszkednek. 1981-ben fölfedeztek Gizehben

egy kikötőcskét, melyet külön a „fáraótranszport” számára építhettek.

A gizehi piramisok már az ókorban vonzották a turistákat, miként azt a „vésnök hajlamú” látogatók némely macskakaparása bizonyítja a köveken. Ma az egyiptomi gazdagság takaros devizaforrását jelentik. A leggyakrabban megmászott Kheopsz-piramist évente tisztogatják-javítgatják. Rá is fér szegényre, mert az időjárás és az alpinista kedvű turisták viszontagságai jócskán próbára teszik kötesti épségét. Ma a Kheopsz már csak 137 méter magas, tehát kilenc méterrel töpörödött felépítése óta. Szabályos gúla csúcsa jókora platóvá laposult, a látogatók innen szépen körbepilanthatnak a sivatag s a Nílus vidékén. Amikor Kheopsz a piramist emeltette, méteres, sőt nagyobb kőtömbök viszonylag lágyabb anyagát kemény mészkőborítással vonatta be az ismeretlen építőmester. Az ókorban tehát csakugyan mértanilag tökéletes gúla volt egy-egy piramis; ma ez a „matematikai tisztaság” már csak a távolnőzet illúziója. Valójában sok-sok egymásra következő „lépcsőfok” formálja ki a piramis-alakot. A középkorban a mamelukok – ez a török zsoldosokból formálódott uralkodó réteg – leszedték a védlapokat, hogy aztán e jó kemény kőanyagból saját palotáikat építtessék fel. Ugyanez történt a Kheopsz-piramison kívül a többi gúlával is.

A középbirodalom számos piramisának nyoma veszett, főként az i. e. 2000 körül épülteknek. Ezeknek kemény külburka ugyanis téglabelsőt védett. Amikor a burkot eltávolították, a téglafalazat hamarosan szétmállott, beomlott.

Bizonyos szakértők a Kheopsz-piramis szüntelen tisztogatását inkább károsnak, mint hasznosnak ítélik. A Khephrén- és a Menkauré-piramist nem tisztogatják, ott a homok és a lepattogzó kő legalább valami védőburkot alkot a tömbköveken.

Széthullás fenyegeti a gizehi szfinxet, ezt a húsz méter magas és 57 méter hosszú, kőből faragott emberarcú oroszlánalakot is. Khephrén fáraó korában (i. e. 2540–2515) készült; 1982-ben a bal hátsó oroszlánmancs elvált, de hát ezt a végtagvéget már korábban is vissza kellett erősíteni valamikor.

1798. július 21-én a gizehi piramisok sajátos szerepben tűndököltek. Kulisszául szolgáltak egy csatához, nevezetesen ahhoz, amelyet az egyiptomi mameluk sereg vívott a franciák Bonaparte Napóleon tábornok vezette expedíciós hadával. A tábornok nemcsak a harc, de a reklám trombitájának is nagymestere volt. Ütközetek előtt általában beszédet intézett csapataihoz, s amit mondott, azt úgy, ahogy volt, leközlöthették volna a napilapok. „Katonák, negyven évszázad tekint le rátok!” Ezzel Napóleon egészen jól „saccolta meg” a piramisok életkorát, holott az idő tájt is keringtek egészen vad feltevések a gúlák koráról. Amikor a francia csapatok négyszöget formáltak, hogy az ellenséges gyalogság támadását visszaverjék, felharsant a parancsszó: „Szamarak és tudósok közepre!” A francia hadsereg az expedíció alkalmával ugyanis nemcsak a szürke teherhordó néglábuakból vitt magával szép számmal, hanem a szürke agysejtek letéteményeseit is oda juttatta: védendő geográfus-, botanikus-, zoológus- és historikus-fejek két lábon járó s nagyra értékelt formájában. Kiknek azután a harcrendhez is igazodniuk kellett. A piramis-kulisszás csatát persze a franciák nyerték. Maga a hadjárat viszont, egészében, kudarcot hozott. Bonaparte tábornok már egy évvel később a forró sivatagi városokban hagyta katonáit. Az expedíciós hadtest maradványai végül az *angolok* előtt – micsoda szégyen! – letették a fegyvert.

A franciák egyiptomi hadjárata sem katonai, sem politikai szempontból nem volt sikeres, hanem a tudomány, főleg az egyiptológia dúsan arathatott. Az újkorban először vehették számba s mérhették fel a legfontosabb ókori építményeket, most készültek az első szakszerű rajzok is, ám ami a legfontosabb volt: mindent, ami csak mozgatható volt, becses hajdankori kincset, halommal – roskadozó szamarak hátán – vittek, vittek magukkal a derék expedíciósok. Aztán persze a francia kapituláció alkalmával mindezt szépen le kellett adni – csak hogy nem az egyiptomiaknak, hanem az angoloknak. Ezért is csodálhatjuk e ritka értékeket a mai napig is a londoni British Museumban.

Ott van a rozettai kő, melyet sáncásáskor leltek a francia katonák. E kövön görög felirat olvasható és kétféle óegyiptomi jelsor. Velük kezdődött meg a hieroglifafejtés.

A furcsa jelecskéket-madárkákat és érthetetlen vonalakat – valaki nagyérdemű keze vonását – hieroglifáknak szokás nevezni. Mármost ami az igazi egyiptomi hieroglifákat illeti, azokat az írásjeleket, melyek az ókor tanújeleiként szentélyfalakon, obeliszkeken sorakoznak, nos hát, ezeket másfél évezreden át senki sem tudta kisilabizálni, jöllehet olyan szép tisztán vésték-rótták őket az írnokok, mint annak a rendje.

Miután a római hódítás idején győzött Egyiptomban a kereszténység, s persze befellegzett a régi istenek kultuszának, a hieroglifaolvasás és -írás hagyománya is kihalt. A háromezer éven át mindegyre vésett-írott ősi jelek felhasználásával készült utolsó felirat 394-ből származik. A mindennapi életben csakúgy, mint egyházi célokra, a kereszténnyé vedlett egyiptomiak görög mintára alakított ábécét használtak.

A hieroglifa két görög szó összetétele: hierosz (szent) és glüphein (bemetszeni). Téves az a nézet, mely szerint az óegyiptomi – az ősi – képjelek szent szimbólumok lennének, melyek mélységes bölcsességeket fejeznek ki. E térhódító tévképzetből indultak ki mind a korábbi megfejtési kísérletek, még a tudós Athanasius Kircher jezsuita professzoréi is (1602–1680), aki egyébként a *laterna magica* (kivetített ősdia) feltalálójaként vonult be a technika történetébe.

Több évtizedes római tartózkodása során Kircher egyebek között azoknak a hieroglifáknak a fejtésével is foglalkozott, melyeket az Örök Városban felállított obeliszkeken lelt. (Abban az időben egyedül ezek képviselték az ősi egyiptomi írást Európában.) Kircher nem volt felületes ember; gondos munkája nyomán kialakított elmélete igen sokáig számított mérvadónak. Szülővárosa, a Rhön-völgyi Geisa még 1921-ben is olyan szükségbankót hozott forgalomba, melyen az ő képmása mint „A Hieroglifák Megfejtője”-é látható. A helyes képaláírás ez lehetett volna: „A Hieroglifák Félrefejtője”. Hiszen akkoriban azért már egy évszázada tudták, hogy a tudós páter egyetlen hieroglifát sem olvasott helyesen. 1650-ben megjelent művében ott áll például egy ilyen kalandos szövege. Az „Ozirisz mondja” jelentésű jelcsoportot ő így fordította: „A dolgok élete Tüphón legyőztése nyomán, a természet nyírka, Anubis ébersége által.”

A „szent jelek” olvasása reménytelen feladatnak látszott, de a zseniális Champollion megfejtette a hieroglifákat

A hieroglifák olvasásához csak Bonaparte expedíciója után adódott kulcs. A zseniális francia orientalista, Jean François Champollion, aki következetesen abból indult, ki hogy a hieroglifák nem szimbólumok, hanem szó- és hangjelek, elsőül fejtette meg a rozettai kövön a „Ptolemaiosz” királynevet, azután a „Kleopátra” személynevet egy obeliszken (egyébként nem az a bizonyos VII. Kleopátra volt ez, hanem egy névelődje). A példa próbája az volt, hogy aztán a Ramszesz és Tutimaiosz (Dudimosze) neveket is el tudta olvasni más, egy nyelvű emlékműveken. Champollionnak 1822 szeptemberében a Francia Akadémiához intézett levele, melyben fölfedezéséről beszámolt, joggal tekinthető az egyiptológia alapítóokmányának. A francia tudós kezdeményezése nyomán a következő évtizedekben az egyiptomi írást szinte tökéletesen megfejtették.

Champollion fölfedezésében sok tudós kételkedett. Pártját fogta viszont a fiatal franciának Wilhelm von Humboldt, aki a Porosz Tudományos Akadémiát tájékoztatta a nagy eseményről. Úttörőnek s alapvetőnek nevezte a zseniális francia vívmányát, s ennek következménye lett aztán, hogy az ottani Akadémia lehetővé tette az ifjú Richard Lepsius számára: tanulja ki az új tudományt. Lepsius sikeresen folytatta Champollion művét, s ezzel Berlinben is megalapozta az egyiptológia további gazdag fejlődését.

Hieroglifáknak nevezik más népek bizonyos írásjeleit is, például a legősibb minószi írást, az úgynevezett hieroglifikus-hettitát Kis-Ázsiában, a maják írását Közép-Amerikában, és még sorolhatnánk. Megannyi esetben persze csak

felszíni hasonlóságról van szó – a dolog képe emlékeztet csupán az egyiptomi jelrendszerére.

A „hierosz” szó bukkan fel a *hierarchia* fogalmában is, amely szó szerint „a szentek uralmá”-t jelenti; ezzel eredetileg a papoknak a laikusok feletti hatalmát-felsőbbségét jelölték. Mivel a katolikus papság világában a hivatalok betöltése szigorú rangsorban következik, s a dolog szent mivolta is így módon fokozatos, az egyházi rangsort hierarchiának nevezték el. Amikor az abszolutisztikus állam a tizenhetedik századtól fogva megalkotta a maga terjedelmes hivatalnoki apparátusát, s ennek szerkezete lényegében az egyháziéval volt azonos, a szót ironikusan e tárgyra is alkalmazták.

Hierodulák – szent rabszolgák; így nevezték azokat a rabszolgákat és rabszolganőket, akik a szentély tulajdonában álltak. Sokfelé oda kellett adniuk magukat a szent hely látogatóinak. S természetszerűleg téves lenne az a feltételezés, hogy ez *kizárólag* a szentély bevételeinek növelése érdekében történt. Ez a szokás eredetileg bizonyos termékenységi kultuszokkal függött össze. Úgy vélték, hogy a szentelt helyeken lezajló szexuális kapcsolatok az egész ország, vidék, táj termékenységét éltetik és gyarapítják – nem feledkezvén az ember mellett a növényekről, állatokról sem.

Babilonban szabadnak született nők is gyakorolták a templomi prostitúciót. E hölgyeket szigorúan rangsorolták: a legmagasabb rangfokozatok a legjobb családok lányait illették, s ezek közt gyakran még királyi vérből származó hercegnők is akadtak. A szentélyek hölgyei jogi szempontból előnyösebb helyzetbe kerültek, mint a férjezett nők, ugyanis csak részben laktak „kolostorban”, szabadon élhettek városi lakásukban is. Ráadásul mindenki megbecsülte őket.

Palesztina szentélyeiben is éltek fiatal fiúk és lányok, akik az istenség nagyobb tisztessége okán a helyszínen vagy környékén odaadták magukat az érdeklődőknek. A jeruzsálemi szentélyből ezeket aztán – a szolgálattevőket – Josia király (i. e. 639–606) kiűzette, szállásaikat leromboltatta. A héberben e hierodulák neve *kedes* volt, ami Kades városára utal, ahol a templomi prostitúció szerfölött dúsan virágzott. Az ókori Egyiptomban a kultikus odaadásnak ez a formája nem létezett, nem ismerték a szóban forgó szokást Kínában sem. Indiában viszont annál inkább. Az indiai *bajadér* szó

Egyiptomi őrök gránitszobra;
háromezer éve faragták

eredetileg inkább ottani hierodula-lányt jelentett, később ez a szó „közönséges” örömlányra utalt, amit a portugál *bailadaira*. (táncosnő) szó közvetített Európának. Goethe egy francia szerző kelet-indiai beszámolójában bukkant a maga híres balladatémájára (*Az isten és a bajadér*).

A hierodula-szokáshoz hasonló képzetek vezethettek az isten és a főpapnő évenkénti menyegzőihez is. Egyiptomból főként a thébai változat ismeretes: itt Amon isten egyesült egy „isteni nőszemély” jelölésű – rangú – főpapnővel. Mivel az Amon-szentély mesésen gazdag volt, ráadásul az Újbirodalom korában politikailag is meglehetősen önállóságnak örvendett, hiszen például Amon „istenállamát” is emlegették, az uralkodók arra törekedtek, hogy egyik húguknak vagy leányuknak szerezzék meg az „isteni nőszemély” elnevezésű hivatalát (mintegy az összvilági hierodula-hierarchiában). Az istennel történő egyesülés Thébában mindvégig jelképes volt, tehát nem „történő”. Az „isteni nőszemély” szűzlány maradt, és adoptálással adta tovább hivatalát. Nem így Mezopotámiában, ahol a nagy szentélyekben a király, de

általában a főpap jelenítette meg testi valójában az istent. Ezt az isteni rendezvényt nevezte a görög *hierosz gamosznak*, vagyis szent menyegzőnek.

Interjúk a Nílusnál

Hérodotosz i. e. 485 táján léphetett egyiptomi földre. Egyenesen azért, hogy nagy etnográfiai és történeti művéhez, melynek középpontjába a perzsák (médek) és a görögök háborúját kívánta állítani, anyagot gyűjtsön. Mint ő maga írta, az a szándék vezérelte, hogy „amit emberek cselekedtek, ami nagy csodálni való dolgot görögök és nem görögök műveltek s teremtettek... ne hulljon ki az idők rostáján, ne vesszen a feledésbe”.

A kutató Naukratiszban kezdte felderítő munkáját (a história – hisztórié – szó görögül ugyanis pontosan ilyesmit jelent: kutatást). Ez a 650 körül Milétosz által alapított ión város Hellasz felé irányuló kereskedelmi monopóliumot birtokolt, ráadásul kulturális hatásokat is közvetített. Naukratisz a Nílus torkolatvidékén épült, a Deltában, ahogy a görögök az ábécéjük megfelelő betűje után az ilyen helyeket elnevezték – ez később földrajzi alapfogalommá vált a szókincsben. A görögök egyébként az egyiptomi városokat többnyire a maguk nyelvére lefordított vagy ahhoz igazított nevekkal illették, amint az egyiptomi istenségeket is szívesen állították párhuzamba a magukéival. Ezek a görög–egyiptomi nevek más nyelvekben olyan erős gyökeret vertek, hogy ma már szinte képtelenség lenne őket „eredeti”, rekonstruált nevükön emlegetni.

Hérodotosz előbb fölfelé haladt a folyó mentén, így kereste föl Héliopoliszt (görögül ez Napvárost jelent, hiszen itt tisztelték a napistent, Rét). A város valamivel feljebb épült annál a pontnál, ahol a Nílus több ágra szakad, közlekedési szempontból tehát roppant kedvező helyen. Később az arabok hasonló okokból építették valamivel északnyugatabbra Kairót, amely mára már egészen a héliopoliszi romokig terjeszkedik.

Ré naponta keresztülhúzott a napbárkán keletől nyugatnak az égi tengeren, éjszaka pedig nyugattól keletnek tette meg alvilági útját. Egy másik mítosz szerint az istent reggel megszülte, este pedig lenyelte Nut, az ég istennője. Nut

négykézláb állt a földön, ujjhegyei és feje nyugatnak, két lába és öle keletnek. Őt is imádták Héliopoliszban, amiként azokat a szent majmokat, melyekről azt tartották: Ré fiai. Ré gyakran tisztelték kígyó ellen küzdő kandúr alakjában is. A macska Felső-Egyiptomban háziállat lett, a núbiai fakó macskából domesztikálták. A sivatagi macskából eképp „átalakított” nyávogó lassan az egész mediterrán térségben elterjedt. Hellaszban eleinte menyéteket tartottak egérfogásra. Közép-Európában a házi macskát csak a kora középkori kolostorokban honosították meg a szerzetesek. Ám az egyiptomi származású házi macskák itt már minden bizonnyal keveredtek a vadmacskával.

Héliopolisz közelében épült Memphisz (egyiptomi nyelven: Men-Nofer-Pepi vagyis „Pepi lelkének háza”). I. Pepi vagy Phiopsz (Meriré) fáraó 2298 és 2258 között élt, s talán az ő piramisa a város közelében épült, Szakkarában, a Nílus nyugati partjának közelében. De hát Gizeh s a többi piramis is közel esett hozzá. Memphisz az i. e. III. évezredben volt Egyiptom fővárosa, mi több, később valóságos világvárossá lett. Itt elsősorban *Ptah* tisztelték, akit Hésziodosz, a költő Héphaisztosszal azonosít, a sánta isteni görög kováccsal.

Ptah volt az istenek között a legelső s a legmagasabban álló – legalábbis Memphisz papjai szerint. Ő alkotta a többi istent, ő teremtetten a világot s az embert, ő adott nevet mindenneknek. Az első embert agyagból formázta, fazekaskorongon. Nem csoda, hogy Ptah volt a kézművesség és a művészetek védistene is. A bizonyára hatalmas, impozáns memphiszi szentélyek kőanyagát Kairó építéséhez használták fel az arab hódítás után, így itt „ókor a föld színén” szinte egy morzsányi sem maradt.

Az Egyesült Államokban is van Memphis (Tennessee államban) és Cairo (Illinoisban); mindkettőt azért keresztelték el így, mert egy Nílussal vetekedő folyam partján épültek.

Hosszú ideig Théba, Felső-Egyiptom nagyvárosa, volt a fáraók székhelye (egyiptomi nevén Ueszet). Itt főként Ámon kultusza virágzott, s őt mindenekelőtt az eleven Apisz bika alakjában tisztelték. Benne lakozott – hitük szerint – Ptah isten lelke is, csakígy Ré és Ozirisz (Uzsit) istené. A bikát nevezetes ünnepeken körbevezették földön-mezőn, áldaná meg a termő tájat. Ha aztán kimúlt, az állatot mumifikálták, így temették el szarkofágban, s gyak-

ran egy bizonyos szentélyben, melyet a bika „begyűrűzött” görög neve, a *szérapisz* után Szerapeionnak neveztek.

A görögök Homérosz óta úgy beszéltek Thébáról, mint a „százkapujú” városról, már csak azért is, hogy a közép-görögországi Thébaitól megkülönböztessék (ez utóbbit „hétkapujú Théba”-nak tisztelték).

Hérodotosz előbb a memphiszi „haiphesztosz”-papokat faggatta egyiptomi történeti kérdésekben, azután héliopoliszi kollégáikat, majd Théba következett. A papok azt mondták neki, hogy nézetük szerint nem az egyiptomiak voltak „az első emberek” a földön. Királyuk, Pszammetik két gyermeket neveltetett, mesélték a görög vendégnek, kiknek jelenlétében senki sem szólhatott. (A király arra lehetett kíváncsi, milyen „ösnnyelven” szólalnak meg aztán.) Amikor eléggé felcseperedtek, a király meglátogatta őket. A gyermekek elébe szaladtak, azt kiabálva: „Bekosz”. Pszammetik nyomoztatni kezdett, szeretne volna tudni, milyen nyelven jelentenek bármit is ezek az „öshangok”. Az eredmény: Kis-Ázsiában a frígek nevezik így a kenyeret. Ebből a király arra a következtetésre jutott, hogy a frígek ősibb nép, mint az egyiptomiak; Hérodotosz ezt el is hitte nekik.

„Rhampszenit” király, mesélték tovább a Hérodotosz tudós ismerősei, építtetett egy olyan kincsesházat, ahová csak palotájából lehetett egyetlen ajtón át belépni. Ám a ravasz építőmester egy követ olyan lazán helyezett el, hogy el lehessen mozdítani, amolyan titkos bejáratként. Az építész a titkot ráhagyta két fiára, akik nem is tétlenkedtek. A király észrevette, hogy kincstárát valaki fosztogatja, csapdát állított hát, s az egyik fivér lába bele is gabalyodott. A csapdába esett fivér most azt kérte a testvérétől, vágná le a fejét. Ez meg is történt. A király tudni akarta, kié a fejetlen holttest, ezért közszemlére tétette. Hanem a másik fiú, a mesterbetörő, leitatta az öröket és ellopta a tetemet. A király mit tehetne: leányát a bordélyba küldi – hierodulának! A látogató férfiaknak itt el kellett mondaniuk, mi volt a legelvetemültebb, illetve mi a legbölcsebb tettük. A tolvaj el is mondta kéjesen: az ő legelvetemültebb tette az volt, amikor a fivére fejét levágta, s a legbölcsebb, hogy a fejetlen tetemet ellopta. A hercegisasszony már fonódik is a férfitra – s ezúttal nem örömeányzó, hanem fáraólányi minőségében, de csak egy levágott kar maradt a kezében: a tetem élettelen karja. A gazfickó köddé vált. A király mit tehetett

mást, e mindenkinél okosabb és ügyesebb embert vejévé fogadta, megtette utódjának és örökösének. Ez az egyiptomi történet, megannyi változatban, cifrasággal és gyönyörűséggel ékeesen, rémséggel borzalmasan, bevonult más népek mese- és mondavilágába; de hát nem ez az egyetlen ilyen ősi história, amely hasonló, megérdemelt sorsra jut. Ám az *Ezeregyéjszaka* híres meséi, melyek egy részét a középkori Kairóban jegyezték fel, javarészt nem egyiptomi eredetűek. Perzsián át származtak el ide, mint a *Papagájkönyv* is tanúsítja, végső soron Indiából, ahol a „mesék óceánja” ringott.

Hérodotosz sok hiteles értesülést gyűjtött az egyiptomi történelemről, vallásról, szokásvilágról, erkölcsökről, de ugyanilyen tömördek anekdotikus, kétes hitelű elemet is találunk a *Hisztórié* lapjain. Ezzel akart tudós műve számára nagyobb közönséget toborozni? Hiszen maga is megjegyzi: „Ki-ki maga döntse el, mit hisz abból, amit az egyiptomiak mesélnek, s mit nem.”

Istenek új otthona

A görögök azt állították, labirintusra is bukkantak Egyiptomban, de olyan igazira, amelyet a maguk mondavilágából ismerhettek – s ez a labirintus ott lett volna a Moerisz-tónál (Merur-tó, ma Birket el-Karun), a nyugati sivatag közepén. Azt a 44 méterrel a tenger szintje alatt fekvő mocsaras területet az egyiptomiak hamar feltöltötték, igazi „gabonakincseskamrává” változtatták. Ma Fajjúm-oázisként ismerjük. Az építmény, amelyet az idegenek labirintusnak véltek, egy fáraó halotti szentélye volt, másrészt itt imádták Szukhosz krokodilistent. Hérodotosz ezért Fajjúm fővárosát így emlegeti: Krokodilónpolis.

A Nilus folyása ellenében haladva Hérodotosz eljutott az első vízeséshez, vagyis a mai Asszuánig. Itt húzódik Egyiptom és Núbia határa, délebbre már az etiópok földjére süt a nap (görögül: napégett arcúak). Ez csakúgy, mint az arab „Szudán” szó (feketék földje) a sötét bőrű lakosságra utal. A mai Etiópia (régebben Abesszíniának nevezték) nem azonosítható az ókori fogalom szerinti „névtartalommal”. Amaz, mint eredetileg a „Szudán” név is, a Szaharától délre fekvő bármely vidéket jelölhetett. Senki sem tudta, hol a túlsó határa a roppant homoktengernek. A határhely, a

Nilus egyik szigetén, ahol núbiai elefántcsonttal kereskedtek, az Elephantine nevet viselte. Híres volt az ottani vízmérce („nilométer”).

Hérodotosz történeti munkáiban igen határozottan vitába száll sok fantasztikus elmélettel a Nilus áradását illetően. Némely tudósok azt állították, hogy ezt a titkosatos jelenséget egy bizonyos északi szél okozza, amely benyomul a torkolatba. Mások viszont szentül vallották: a folyam Afrika legdélebbi csücskétől árad az északi part felé, és a változó tengerszint okozza a Nilus szintjének váltakozását. Ismét mások szerint az egész furcsa jelenség oka az Afrika szívében bekövetkező hóolvadás. Hérodotosz viszont azt állította, hogy a rendszeres esőzések lehetnek a háttérben: a forrásvidéket elárasztó égi áldás az áradás oka.

Etiópiáról igen helytálló információkhoz jutott az utazó. Művelt – és megművelt – föld volt ez, fővárosa Meroé, ahol „Zeust” és „Dionüszoszt” imádták az „égett arcú” lakosság. Az utóbbi évtizedek ásatásai nyomán kiderült, hogy Núbiában kultúrák és államok hosszú sora követte egymást.

Hérodotosz elbeszéli, hogy I. Pszammetik király uralkodása alatt (i. e. 664–610) az Elephantine városában állomásozó egyiptomi katonák, megelégedvén az „angyalbört”, Etiópiába vonultak „át”. A király persze hű csapatait menesztette utánuk. S maga ekképpen szónokolt: „Gondoljatok asszonyaitokra s gyermekeitekre!” Mire amazok így feleltek, lábuk közé mutogatva, bizonyos egyértelmű „többségükre”: „Ahol ez ott van velünk, majd lesz asszonyunk s gyermekünk!” Ezekre az egyiptomi „disszidensekre” és „katonai rendőrökre” vezeti vissza Hérodotosz az egyiptomi szokások etiópiai elterjedését. Persze az egyiptomi hatás sokkal régebbi volt, visszanyúl az időszámításunk előtti II. évezredbe. A fáraók többször is leigázták a déli szomszéd országot, másrészt az etiópok is megvetették lábukat Dél- vagy Felső-Egyiptomban. Verdi „Aida” című operája tette világhíressé ezeket a küzdelmeket.

Dinasztiák és mindig győztes fáraók

Mintegy 170 évvel Hérodotosz után Manethón egyiptomi pap görög nyelven megírta hazája történetét. Mivel még ismerhette a régi királylistákat s a történelmi műveket, sem-

mi kétség, értékes információkat közölhetett volna velünk, ha írása fennmarad. Ám Manethón történelmi műve elveszett; töredékei csak más szerzők munkáiból maradtak fenn. Mindössze az vigasztalhat bennünket, hogy a mai egyiptológia azért mégis jóval gazdagabb anyag ismeretében rendszerezhet s ítélni, mint ez a történész-pap.

Manethón terjedelmes lajstromot közölt az általa ismert egyiptomi királyokról, s harminc dinasztiába sorolta őket. Persze nem minden uralkodóról szerzett pontos adatokat; bizonyos dinasztiák, melyeket ő egymást követve listázott, egyidejűleg uralkodtak az ország északi és déli részeiben. Manethón összeállítása mégis olyan alkalmas vezérfonal az egyiptomi történelemhez, hogy dinasztiaszámozását a későbbi történetírás általánosságban is átvette. A Manethón által megadott időhatárok azonban túlzóak, s az egyiptológia másfél évszázada során mindegyre zsugorították e távokat. Közép-Európa történetével összevetve, még így is csaknem elképzelhetetlenül tágasak ezek az intervallumok. Manethón közelebb állt a mi korunkhoz, mint Menész (Aha) királyéhoz (i. e. 2850 körül), az 1. dinasztia első uralkodójának idejéhez.

Manethón három dinasztiatömbjéhez híven, az egyiptológia őbirodalomra, középbírodalomra és újbirodalomra osztotta fel Egyiptom történetét. Ezt a kissé sémászerű felosztást tovább finomították, nevezetesen úgy, hogy beiktattak még egy korai, két átmeneti és egy kései korszakot is. Az időhatárokat viszont eléggé szeszélyesen vonták meg.

Már Manethón 1. dinasztiája előtt is voltak uralkodók Egyiptomban, miként azt régi feliratok és illusztrációk tanúsítják, melyeken képecskék és szimbolikus alakzatok láthatók. E korai uralkodók egyike például Felső-Egyiptomban a Skorpió nevére utalt (Szerek), de őt is megelőzte Ka vagy Zehen.

A korai időkben egy ránk maradt műalkotáson olyan mesebeli lényeket látunk, amilyenek a korabeli mezopotámiai kultúrákból ismeretesek, valamint jellegzetesen mezopotámiai típusú hajókból kilépő harcosokat. A tudomány ezért feltételezi, hogy már a legkorábbi időkben is kapcsolat lehetett a két nagy kultúrkör, Mezopotámia és Egyiptom között.

Dzsószer, a legrégebbi piramis építtetője, a 3. dinasztia fáraóinak egyike volt (ez a dinasztia i. e. 2650 és 2480 között

II. Ramszesz
gránitszobra

uralkodott). Kheopsz, Kefren és Menkauré a 4. dinasztiába sorolható. Mindkét dinasztia őbirodalombéli. A 11. és a 12. dinasztia (i. e. 2040–1785) a középbírodalmat alkotta, a 18–20. az újbirodalmat (i. e. 1552 és 1070 között). Mivel a 19. és a 20. dinasztia fáraói közül igen sokan viselték a Ramszesz nevet („Ré nemzette”), ezt a főként elő-ázsiai hódításokkal jellemzett kort gyakran nevezik Ramesszida-kornak is (az i. e. 14–11. század közti idő). Ramesszeumnak viszont II. Ramszesz halotti szentélyét hívják, ahol a szíriai Kades mellett vívott csata képe is látható (az i. e. 1284-es év tanújaként). Az ábrázoláson az egyiptomiak, uralkodójukkal az élen, épp diadalmaskodnak a hettitákon. Hosszú, dicsőítő beszámoló maradt ránk erről a nagy ütközetről Abu Szimbel szilatemplomában is. Hettita források szerint viszont az ő seregük vitte el a pálmát. Az egyiptomi fáraók tehát gyakran vésettek emlékművükre efféle álgyőzelmi híradásokat, persze szabványszöveggel.

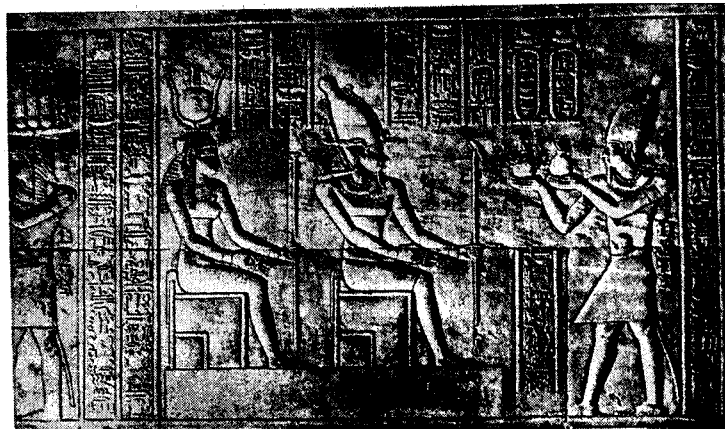
A kései korban egy ideig líbiaiak uralkodtak (22–24. dinasztia), azután etiópok (25. dinasztia). A 24. és a 26. dinasztia székhelye Szaiszban volt, a helyet Schiller balladá-

ja – „Szaisz fátylas képe” – tette nevezetesebbé. A Hérodotosz által gyakran említett I. Pszammetik (Kahibré) a szaizsi uralkodók sorába tartozott. A 27. dinasztia Manethón szerint a perzsa uralom alatt trónolt; a perzsák ugyanis i. e. 525-ben hódították meg Egyiptomot, s világbirodalmukhoz csatolták, amíg a 28., a 29. és a 30. dinasztia megannyi egyiptomi törekvés hordozója a függetlenség visszanyerésének érdekében.

Az első átmeneti időszak (az óbirodalom és a középbirdalom közti kor) a hükszoszok betörésével jellemezhető (i. e. 1600 körül); Ázsiából jöttek e nomád sémi hódítók, s a Nílus deltavidékét hajtották uralmuk alá. Ezek a vándorlók harci szekereikkel vívták ki sikereiket. Az egyiptomiak tehát ekkor ismerkedtek meg a lóval. Bizonyos tudósok Izrael gyermekeinek egyiptomi tartózkodását, amelyről az Ószövetség is beszámol, a második köztes időszakra tennék. Hanem Józsefről és Mózesről mint történelmi személyekről semmiféle egyiptomi forrás sem számol be, nyomuk sincsen az írásos emlékekben. Persze elképzelhető, sőt valószínű is, hogy a később „hébereknak” nevezett törzsek annak idején a határvidékeken legeltették állataikat, s olykor a fáraók birodalmának alattvalói voltak.

I. e. 322-ben hódította meg III. Alexandrosz (Nagy Sándor) makedón király Egyiptomot. Hadvezére, Ptolemaiosz Lagosz volt a hellenisztikus idők ptolemaioszi dinasztiájának alapozója, melyet a 31. dinasztiaként tartunk számon. Fia, II. Ptolemaiosz utasította Manethónt, írja meg az ország történeti összefoglalását. A Ptolemaioszok után római és bizánci uralom következett – több mint hatszáz éven át.

Egyiptom, kényszerű gabonaszállításaival, Róma valóságos „éléskamrája” lett, majd Bizánc lépett Róma örökébe. A III. és a IV. században Egyiptom keresztény ország lett, és fontos szerepet játszott az egyháztörténetben. Az első szerzetesek például az egyiptomi sivatagban éltek. Mi több, az egyiptomiak zöme az arab hódítás után is keresztény maradt. Évszázadokba tellett, hogy – merő anyagi érdekből, azért, hogy adóalanyokként könnyítsenek a helyzetükön – lassan áttértek a mohamedán vallásra a fáraók utódai. Az iszlámot felvéve ősi nyelvüket is elhagyták, véget ért tehát egy négyezer éves írásos hagyomány szóbelisége: oly hosszú út, melyhez hasonlóval csak Kína büszkélkedhet.

A stílus egyiptomi, a jobb oldalon álló királyi alak viszont római császár, az Ízisznek és Ozirisznek hódoló Tiberius császár

Néhány millió egyiptomi ma is keresztény: a kopt egyház híve.

„Fáraó” szavunk közvetlenül az Ószövetségből származik (héberül: par’oh), egyiptomiul azt jelenti: „Nagy Ház”. Magát az „Egyiptom” országnevet a görögből vettük át. A görög szó (Aigüptosz) talán a Hiku-ptah származéka, amely Memphis városának egyik neve volt.

Szakállas királynő

Egy térdeplő fáraóalak, rózsaszín gránitból, a berlini múzeumsziget Egyiptomi Múzeumának egyik legszebb szobra. Maga a mű nem árulja el, hogy nőt látunk, nevezetesen a 18. dinasztia egyik uralkodónőjét, Hatsepszutot vagy Maatkarét. Hatsepszut, I. Thotmesz fáraó király leánya, egyiptomi szokás szerint féltestvérének, II. Thotmesznek neje volt, akit is aztán fokozatosan kiszorított a hatalomból. Hogy alattvalói számára elviselhetőbbé tegye e szokatlan fordulatot – és tudatot –, hogy nő a királyuk, Hatsepszut szó szerint így, „király”-ként, férfiként emlegettette magát írásban, az ábrákon meg „eltöröltette” női kebleit s szakállat toldatott hites állához.

A szakáll – az áll dísze – Egyiptomban az uralkodás protokollárisan „bejegyzett” jelvénye volt. Csak a fáraó

viselhetett hosszú, szögletesre nyírt szakállt, a legmagasabb rangú hivatalnokok csupán valamelyest négyszögletűt. Téglalap formát nem, gondoljuk meg! A királyi szakállt külön istenséggént tisztelték. A hölgyszakáll oka tehát nem hormonzavar volt, hanem politikai cél, vallási cél vezérelte „viselőjét”.

A királynők – fáraónők – szobrai többnyire torzóként, csonkán maradtak az utókorra. Amikor Hatsepszut uralma véget ért (nem tudjuk, természetes halállal halt-e a szakállas hölgy, avagy puccs döntötte meg e nőuralmat), utódja, III. Thotmesz csaknem minden képmását összeűzatta, még a nevét is kivakartatta a feliratos helyek anyagából. Ezzel próbálta feledtetni a szégyent, hogy a fáraók trónjára nő ülhetett.

A középkori képmások között is előfordul egy szakállas nő, jöllehet körszakállas; az egyik példánya Rostockban látható, a Nikolai-templomban. Nevezik Szent Szorongásnak, de Wilgefortisnak is, Deliberatának is. A legenda szerint egy pogány király keresztény leánya volt ő, s atyja erőnek erejével egy másik pogány fejedelemhez akarta adni feleségül. Hogy ezt a frigyet elkerülje, imádkozott, bár csak nőne körszakálla. A dühös atya ezért kivégeztette. A mártírnőt a középkorban szerfölött nagy tiszteletben részeltették, históriáját a „Legenda aurea”, a szentek történeteinek „aranyos” gyűjteménye is őrzi.

Kleopátra nyársa

A piramisok és a szfinxek mellett az obeliszkok az egyiptomi művészet legnépszerűbb emlékei. Elnevezésük rokon a kis görög ezüst- vagy rézpénzekkel, melyeket *obolosz*nak mondtak. Egy oboloszt – obulust! – tettek a halottak szájába is, azért, hogy ezzel fizessék meg a révszt, aki békén átviszi a megboldogultat az alvilági folyón, az árnyak birodalmába. *Obolosz* szó szerint *hegyes rudat* vagy *nyársat* jelent, Hellasz „sötét korszaka” után, i. e. 800 és 600 között ugyanis vasrudacskákat használtak pénz gyanánt.

Az Egyiptomban letelepedett görögök az ősi szentélyek területén magas kőoszlopokat láttak, melyek nyársakra emlékeztették őket. Az obeliszkok Ré napisten jelképei voltak, s az isten, egyiptomi hiedelem szerint, oda is telepedett az

oszlopok hegyébe, amit a helyi nyelv – említettük már – így nevezett: *bembem*. Az Egyiptomban fennmaradt legmagasabb obeliszk Karnakban emelkedik 28 méter magasba. Asszuán mellett egy kőfejtőben találtak egy befejezetlen obeliszkot, amelynek magassága 41,75 méter volt – vízszintes, fekvő helyzetében.

Amikor a rómaiak meghódították Egyiptomot, számos obeliszkot hurcoltak el Itáliába, ahol ma is sok téren díszlegnek – áll egy például a Szent Péter téren is. Akadtak aztán újkori államok, amelyek nem akartak elmaradni a római imperátorok mögött. 1836-ban ekképpen került Párizsba egy obeliszk Luxorból, a szentélyek városából. Ott áll ma is, a Place de la Concorde autóforgalmában. Két alexandriai obeliszk, melyeket a legismertebb egyiptomi királynőről „Kleopátra tűi”-nek neveztek el, hasonló sorsra jutott (az egyik 21,6 méter magas, a másik 22 méter); Londonba 1878-ban került ez, amaz New Yorkba, 1881-ben.

Az európai művészet történetében az obeliszk a reneszánsz óta játszik szerepet. Vannak obeliszkok, melyek régi egyiptomi „tűk” utánzatai – ilyen a Potsdamban, a Sanssouci-parkban emelkedő, melyet fantázia-hieroglifák ékesítenek –, és akadnak obeliszkok, melyeket az újkori építészet produkált, például Lipcsében a Mende-kutat. A XX. század ilyen alkotásai közül a prágai vár obeliszkje érdemel említést, valamint a Martin Luther King emlékét őrző texasi, Houstonban.

Egy világítótorony a mai napig fénylik

Az egyiptomi Alexandria városát i. e. 332-ben alapította Nagy Sándor (Alexandrosz). Ha azt mondjuk, hogy „Makedóniai Alexandrosz”, nem pontos a meghatározás, hiszen két ilyen nevű makedón uralkodó is élt már a „nagy” előtt, hogy a trójai monda Pariszáról – akinek egyik neve szintén Alexandrosz volt! – ne is beszéljünk. Korrekt lenne a III. Alexandrosz, ám ezt csak a tudósok használják. Csekélység – marad a „Nagy”.

Alexandroszról tehát. II. Philipposz makedón király fia volt; apja i. e. 356-tól 336-ig uralkodott. Még félbarbár, de katonailag épp ezért nagy teljesítményekre hivatott állam uraként Philipposznak sikerült a háborúk egész során át, de

politikások megvesztegetése révén is, leigáznia a görög poliszokat. Meggyilkolták, amikor erős sereg élén a tengerszorosokon át Azsia felé igyekezett, hogy hadjáratra induljon a perzsák ellen.

1977-ben Szaloniki közelében görög archeológusok megtalálták Philipposz sírját. Hogy valóban ennek a királynak nyughelyéről van szó, azt öt miniatűr portré bizonyította, rajtuk maga II. Philipposz és – egyik – felesége, Olümpia – akitől egyébként elvált –, továbbá fia, Alexandrosz és a saját szülei. Az építészetileg pompás sírhelyen lettek egy nyolc kilogramm súlyú aranyedényt, mely nyilvánvalóan Philipposz utolsó feleségének, Kleopátrának – megint nem ama nevezetesnek! – csontjait tartalmazta, aki szintén akkor halt meg, vagy gyilkosság, vagy öngyilkosság áldozataként.

Alexandrosz első „hőstette” ugyanis éppen ez volt: megöletni mindenkit, akihez csak vérségi vagy sógor-koma-kötélék fűzte, bárkit tehát, aki a legtávolabbi halvány ígénnel is felléphetett volna a makedón trónt illetően. Döntésének észérve, így visszatekintve, hogy máskülönben valószínűleg e kiirtandók irtották volna ki őt magát a föld trónesélyes színéről. Makedóniában már kezdettől divatozott a királyi családirtás.

Amikor a 24 éves hódító, Alexandrosz Egyiptomba érkezett, a perzsa óriásbirodalom seregeit – apja terveihez hűen – több csatában a porba sújtotta, és Kis-Azsiát, nemkülönben Szíriát, a makedón birodalom számára meghódította. Alapított néhány Alexandreia nevű várost is addigra, köztük az Isszosz menti Alexandreiót – ma ez a törökországi Iskenderun, ugyanis az „Iszkander” az Alexandrosz név török változata –, s további, egészen India határáig és Közép-Ázsiáig vezető hódító útjai során egyre szaporította az új „Sándorvárosokat”, s ekképp Alexandreia volt a mai afganisztáni Herat, egy további Tadzsikisztánban a mai Leninabad.

Sándor 323-ban tért vissza az egyiptomi Alexandriába – időszámításunk előtt, de az ő személyes időszámításának már a túlján: holtan. Annak az évnek júniusában ugyanis a fiatal hódító Babilonban meghalt, mint suttozták, iszákosság és sokféle kicsapongás okozta a végét. Sírját a mai napig sem találták meg; uborkaszazonban a Loch Ness-i szörnynek jelent némi konkurenciát egy-egy új, csudálatos „rátalálás”.

Alexandria igazán nagyvonalúan alkotott város; Ptolemaiosznak, Nagy Sándor egyik hadvezérének rezidenciája lett, majd utódaié, a Ptolemaiosz-dinasztia uraié-úrnőié, és nem telt bele sok idő: a világ legnagyobb s egyik legpompásabb városa. Messze sugárzó jelvénye a világítótorony volt Pharosz szigetén – a sziklasziget neve is általános érvényűvé vált mint „fárosz”. A torony állítólag magasabb volt, mint Kheopsz piramisa, s akárcsak az, a hét világcsofa egyikének tartották. Jelzőfénye a hajókat már egynapi „vitorlázó távolságból” a mediterrán vizek legnagyobb kikötőjébe kalauzolta.

A város sok pompás palotájánál és szentélyénél is híresebb volt a könyvtár és a Muszeion. Az alexandriai könyvtárban, melyet I. Ptolemaiosz alapított, a görög irodalom minden föllelhető könyvtekercsét összegyűjtötték (költők műveit, természettudományos és történeti műveket). Az utcai harcok során, melyeket Caesarnak i. e. 48-ban és 47-ben kellett az egyiptomiak ellen vívnia, a könyvtár java-részt leégett. Akkoriban – ha igaz – hétszázezer tekercset őriztek a roppant épületben.

A Muszeionban viszont nem régészeti leleteket állítottak ki; inkább a kilenc múzsának szentelt kutatóintézmény volt. Foglalkoztak ott filológiai, csillagászati, matematikai és sok másféle kutatással. Itt alakult ki például Eukleidész klasszikus geometriai elmélete, mindmáig a matematika egyik sarkköve.

A múzeumok – mert a „museum” a *Muszeion* latin alakja – később még sokáig a kutatás, semmint a gyűjtés helyei voltak. Ekképpen német földön is; és amikor Goethe a *Faust*-ban azt írta: „Ha ott élsz múzeumodba rekesztve, / s világot szinte ünnepnap se látsz...”, nos, egész egyszerűen a dolgozószobára értette ezt.

Alexandria nevééről a tudomány, a filozófia és az irodalom jelentős, termékeny hatású, gazdag következményű korszakát jelölik ekképp: „alexandriai”.

Az alexandrinus speciális költészeti fogalom. Elsőként a francia lírában vált honossá, a 17. és a 18. századi németek is kedvelték. Tizenkettes vagy tizenhármassorok (szótagszámot tekintve), középen metszettel, úgynevezett *cezúrá*-val. (És nem mindig *cezúrá*val!) Ám a kifejezés nem Alexandria városnévére vezethető vissza, hanem a középkori francia „Alexandre-regényre”.

A torony, melyet Alexandria emelt – s nem Pharosz szigetén, hanem a kultúrában, a tudományban s művészetben –, bevilágította az egész ókort és mind a mai napig fénylik.

Menyegző minden mennyiségben

A művészet, a tudomány, a filozófia s a vallás alexandriai korszakát hellénizmusnak is nevezzük – és ez átfogóbb fogalom, mert nem csupán egy városra vonatkozik, hanem az egész mediterrán teljes térséget és Elő-Ázsiát is figyelembe veszi.

A görögök Hellasznak nevezték városállamaik balkáni területeit, önmagukat pedig helléneknek. „Helladikus”: ez az archeológiai fogalom a görög szárazföld korai-őstörténeti kultúráit jelöli, melyek a krétai minószival voltak nagyjából párhuzamosak (körülbelül i. e. 2500 és 1200 között). Hellén kultúra, irodalom egyjelentésű azzal, hogy görög. De hát akkor mi a hellénizmus és mi hellénisztikus?

A régi Perzsia Szusza nevű városában i. e. 324-nek egyik éjszakáján példátlan ünnepségre került sor. Fáklyák lobogtak, folyt a bor; Nagy Sándor s hatezer tisztje és katonája ünnepelte menyegzőjét perzsa s más keleti szépekkel. Sándornak Roxane jutott, egy perzsa nagyúr lánya. A tömeges menyegző az Alexandrosz által szorgalmazott összeolvadási politika szimbóluma volt. Hogy az uralkodó csakhamar meghalt, s birodalmát hadvezérei osztották fel egymás közt, e törekvésekből nem sok élt tovább. Az utódok lényegében makedón és görög elemekre építették államaikat, s ezek a férfiak hódítókként kerültek keletre. A görög (hellén) lett a közigazgatás nyelve a Nílusnál csakúgy, mint az Eufratész-nál.

Johann Gustav Droysen német történész 1830 körül amikor a hellénizmus kifejezést a történettudományba bevette, magának e hellénizmusnak a jelenségét egyszerűen a görög történelem szerves folytatásának tekintette. Hiszen erről vallottak ama kor nagy görög kulturális teljesítményei: a pergamoni oltár Kis-Ázsiában, Alexandria könyvtára Egyiptomban, a természettudományos és a filozófiai kutatások, az epikureista, a cinikus vagy sztoikus filozófia. Annak a három évszázadnak során, mely III. Alexandrosz

halálától VII. Kleopátra egyiptomi királynő öngyilkosságáig tartott, olyan maradandó értékek jöttek létre, amelyekből az utolsó makedón származású uralkodónő halála után a római, az európai és az iszlám kultúra is rengeteget merített. Ám e kultúrából a helyi, az őshonos lakosságot, elsősorban a földműveseket, akik munkájukkal a hellénisztikus kultúra virágzásának alapjait megteremtették, szigorúan kizárták.

Ma egyoldalúnak kell ítélnünk Droysennek azt a felfogását, hogy e kor kultúrája egyszerűen a hellén kultúra folytatása lenne. Magát a szóalkotást – „hellenizmus” –, az alapfogalom nevét is megkérdőjelezhetjük, s akár helyettesíteni is próbálhatnánk valami pontosabbal, ha az már ezzel a meghonosodott kifejezéssel nem lenne értelmetlen. Droysen nyilvánvalóan csak a tudományt s a művészet magasabb régióit vette figyelembe. Az eukleidészi geometria, az alexandriai grammatikusok munkássága stb. természetesen a korábbi hellén teljesítmények folytatása, és ugyanez elmondható az építészet és a szobrászat mesterműveiről is. Ehhez Egyiptom s a keleti országok sora csak az anyagi alapot szolgáltatta minden gazdagságával. Egészen más-képp áll a dolog a kézművességgel, a technikával és az „apróművészetekkel”. Itt már, akarva-akaratlan, kulturális összeolvadási folyamatra került sor – kultúrák cseréje és egyesülése ment végbe.

Alexandrosz követőinek politikai fellépése, magatartása erőteljes orientális vonásokat mutatott. A Ptolemaioszok nem elégedtek meg annyival, hogy egyiptomi jellegű emlékműveken ábrázoltassák magukat, egyiptomi feliratokkal, fáraókként, hanem makedón és görög alattvalóikkal szemben is keleti önkényurakként viselkedtek. Őket s hozzátartozóikat istenekként kellett imádnia a népnek. II. Ptolemaiosz odáig ment, hogy szerelmesének, egy Belikhé nevű hetérának Aphrodité-Belikhé-szentélyt építtetett.

Még Augustus is a Ptolemaioszok nyomdokain járt, amikor is fáraóként tiszteltette magát Egyiptomban. 1982-ben berlini egiptológusok kimutatták, hogy egy gránitsztélén látható alak, melyről addig azt hitték, egyiptomi fáraót ábrázol, az első római császár arcvonásait viseli.

Hogy a hellénisztikus filozófiát erősen befolyásolták a keleti eszmék: aligha kétséges. Az egyiptomi és a görög vallás összeolvadása még nyilvánvalóbb. Ekképpen Ale-

xandria legnagyobb és legszebb szentélye a Serapeum volt. Itt tisztelték a Zeusszal egyenrangúnak tartott Amont és a vele azonos személyben egyesült Oziriszt. A Szerapisz-kultusz elterjedt az egész mediterrán térségben, ugyanígy Ízisz tisztelete – az ő ábrázolásaival még a Rajna-vidéken is találkozunk!

A különféle kultuszoknak ez az összeolvadása közelebb hozta egymáshoz a más és más eredetű, „hátterű” embereket. A vallási közeledés, valamint fejleménye, hogy a religió elszakad az etnikai hovatartozástól, később lényegesen megkönnyítette a kereszténység diadalmenetét. Ezt a jelenséget nevezik szünkretizmusnak, aminek azonban Krétához semmi köze.

Szép kis famíliák

Egy görög monda elbeszéli, hogyan harcolt hét hős a görögországi Thébai ellen. Hatan közülük elesnek a harcban. Az egyetlen túlélő akkor ráveszi fiaikat, álljanak bosszút apjukért. Ezek neki is indulnak, és legyőzik a thébaiakat. A hősöknek ezt a generációját nevezték a görögök epigonoknak (utódok). Ma ez a szó nem generációt jelöl, apáknál sikerebb nemzedéket, hanem – éppen ellenkezőleg – olyanokat, akikből hiányzik az alkotói képesség, s csak az elődök kitaposott nyomdokain haladva művelik művészetüket vagy tudományukat. A történelem Nagy Sándor utódait – fiait és további leszármazottait – nevezi epigonoknak. Ők, a diadokhoszok („követők”) nem éppen elsőrangú figurák.

Alexandrosz utódlásaért és hódításainak elosztásáért hosszú viszály dúlt, majd kialakultak a következő utóállamok: Ptolemaiosz Lagosz birodalma Egyiptomban, Szeleukoszé Elő-Ázsiában, Antigonoszé Makedóniában.

Az egyiptomi epigonok egyéb helybeli intézményekkel és szokásokkal együtt a királyi testvérházasságot is átvették: nővérüket-húgukat véve feleségül; a fáraók megkímélhették magukat az idegen rokonságtól, s attól, hogy dolgukba az ország nagyjai beleszólhassanak. Ha a trónörökös mindig saját lánytestvérét vette el, akkor az ügy merőben *en famille* (a családban) maradt. Mindazonáltal ezt sem művelték aztán következetességgel. II. Ptolemaiosz a húgát, Arsinoét vette feleségül, miért is a Philadelphosz (testvérszerető) mel-

léknevet kapta. Udvaroncok és tudósok kotortak össze a mitológiából minden hasonló esetet, nővérhez-húghoz fűződő intim kapcsolatokat, hogy a makedónok s a görögök gyomra bevegye ezt az új fejleményt. Vagy nem volt-e Zeus és Héra is egytestvér? Persze, a görög mondák nem azért keletkeztek, mert Hellaszban mindennapos eset volt az incestus – ellenkezőleg! A vérbűn súlyos gyalázatnak számított. Az olümposzi istencsalád sok évszázad során alakult ki. Egymással versengő kultuszok békültek össze olyanformán, hogy a tisztelt istenek és istennők férj-feleség, apa-fiú, fivér-nővér „viszonyba kerültek”. Mivel a kérdést aztán különböző helyeken különbözőképpen kezelték, a változatok gazdagsága állt elő – vagyis kuszaság támadt, de olyan, hogy az már az illendőség lazább pontjainak sem felelhetett meg. Alexandriában viszont most a mitológia „vakmerő” szerelmi és házasságviszonyainak élveteg, vájkáló kifestése nyomon követése következett el, méghozzá a trón érdekében.

II. Ptolemaiosz merész kezdeményezését az utódok rendre követték. Következtek a családok különféle nemzedékei közt kötődött frigyek. E dinasztia családfája emiatt olyannyira abszurd és kusza, hogy szinte még az ábrázolása sem lehetséges – vagy nem éri meg a kínos fáradságot. Marmost ennyi gyengéd belső családi szál láttán azt kellene gondolnunk, hogy a Ptolemaioszok egymás közt kellene gondolkodni. Ellenkezőleg! A fivér-férek, nővér-nejek, fivér-sógorok és nővér-sógornők minden eszközzel, méreggel és gyilkokkal, sújtó- és fojtófegyverekkel gyötörték, fenyegették egymást. E csinos család férfisarjai III. Ptolemaiosztól kezdve a politikával szinte már nem is törődtek, napjaikat ötletes kicsapongásokkal töltötték. Sikamlott az élet Alexandriában! Heterák, hímrinyócskák, táncosnőcskék és bájtáncosok, angyali testű-lelkű zenészek mindkét nemből, gyakran egy személyben: háttérbe szorította a vágyott kéj a politika és a gyakorlati élet minden vásott kinját. S ha ezzel a kormányzás dolgát legalább meg lehetett volna oldani!...

Másfelől némely ptolemaioszi sarj épp átlagon felüli intelligenciájával és energiájával emelkedett ki (volt miből), de vérszomjával és velőfacsaró-csontörő kegyetlenkedéssel is. III. Kleopátra – még mindig nem a szupersztár – VI. Ptolemaiosz leánya volt és annak II. Kleopátra nevű nővéréé. Ám egy öcsike elkergette az uralkodót, és VIII. Ptolemaiosz

néven lépett trónra. II. Kleopátra lánya, később III. Kleopátra királynő tudta, mit tesz az a jelszó, hogy „Folytassa, Kleó!”, s hogy ez ugyanannyi, mint „Folytassa, nővér!” Anyját fokozatosan kiszorította a fivér-férj kegyeiből, s ő maga került nagybácsikájának szíve közepére. Pontosabban: a király először nővérével s unokahúgával élt trióban (anyával s leányával), végül a leányzó „egy ügyes csellel” rögök közé fordította a mamát, maga maradt a föld színén mint „jó parti”, és a királyi nagybácsi feleségül is vette. Férjének halála után III. Kleopátra kemény kézzel uralkodott, és a hellénizált Egyiptom egy időre erős külpolitikai helyzetet vívott ki a térségben. Legidősebb fiát elűzte az udvartól, a legkisebb mindig részegen fetrengett, mondhatni, mint *Polivedelosz* élte ködös napjait.

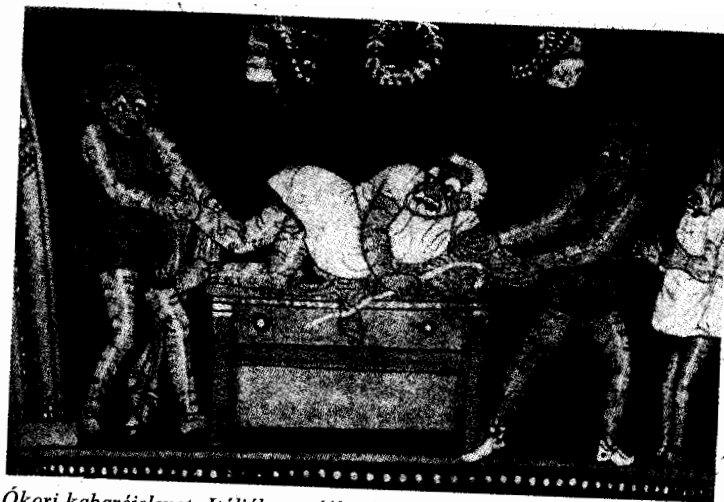
Hagyjuk azonban e takaros családtörténetet – a stílus nem változott, a „kifestőkönyv” színei csak még harsányabbra váltak. A törzsök utolsó sarja, VII. Kleopátra aztán a római történelembe is alaposan belegabalyodott.

Hellenisztikus pornó (és kabaré)

A hellenisztikus korszakban még azok az írók is, akik nem voltak talpnyalók, mintha belső kényszert éreztek volna, hogy szeretett uruk dicséretére pár keresetlen szót ejtsenek, iránta való hűségük felől a felséges szívben kételyt ne hagyjanak. Aztán „fennmaradó idejükben” nyugodtan foglalkozhattak más tárgyörökkel.

Nagyon reálisan ábrázolták például a nép középső és alsó rétegeinek magánéletét – tanúsítják ezt a forró és száraz egyiptomi homoksivatagból előkerült papirusztekercsek. Hérondasz az írója azoknak a görög nyelvű, rövid kabaréjeleneteknek, amelyeket egyetlen színész adott elő, maszk nélkül, hangjának és arcjátékának tréfás grimaszai révén jellemezve a különféle karaktereket.

Egy anya például a tanítóhoz fut, panaszolván, hogy fiacskája játéktermekben veri el a pénzét (már akkor is!) – hát elverik magát a gyermeket is. Bordélyos „madám” érkezik a szalmaözegegyhez, akinek férje Egyiptomba utazott, és a szerelem örömeinek részletezésével, meg némi pénzmaggal arra próbálja rávenni, hogy szegődjék szolgálatába. Másil

Ókori kabaréjelenet, Itáliában talált vázafestményen

bordélyos (ezúttal férfi) panaszkodik a bíróságon, kártérítés-igénnyel, mert előkelő vendége egy hölgyét elrabolta.

Féltékeny úrnő vádolja öles és ifjú rabszolgáját hűtlen csalfasággal. S a dühöngő asszonyságot sem az esdeklés, sem a tagadás nem hatja meg. A rabszolgának le kell vetnie ékes köntösét, s amúgy anyaszülten vonulni a zárkába, hol aztán egy rabszolgatársa alaposan megkorbácsolja majd. Ám alighogy kívül van az ajtón, a szerelmes nő ingadozni kezd, visszahozatja – és egyelőre felfüggeszti, nem a csinos szolgát, hanem a büntetés végrehajtását. Helyette – kell-e mondanunk?

Vagy: két barátnőt hallunk bizalmas beszélgetésben. A rabszolgánőt ki is küldik. Metro – az egyik – érdeklődik Korittónál – a másikuknál –, ki fabrikálta neki azt a szépséges nagy „izét”. Nos hát, Koritto azt az izét egy barátnőjüknek adta kölcsön, Metro ott is látta és most fejébe vette, hogy neki is kell ilyen. Szép nagy piros bőrdíszmü-darab! A sokat próbált hölgyek maguk is belepirulnak az ügy részletezése közben. Végül Koritto elárulja, hogy Kedron cipész az ügyes készítő.

Az „izét” nem nevezik nevén, de hát – nyilvánvaló – *oliszboszról* van szó. E név nem lelhető a Műveltség Lexikonában, nem is oda való. A barátnők semmiképp sem szégyenérzetükben fogják hangjukat oly suttogóra, hanem mert ezen „izéket” államilag súlyosan adóztatják, márpedig

ki fizetne szívesen a kincstárnak? Jobb így, úgymond dugiban.

Mivel a férfiak akkoriban nyíltan, titkolózás nélkül töltötték idejüket s hagyták férfierejük javát hetéráknál, nem csoda, hogy a nők mindenféle pótmegoldásokat kerestek, s ez a *hézagpótló* módszer, melyet Héronasz – a korabeli kabarés újdonsz és rondász – bemutat, nyilván csak egy a sok közül. Mondhatni: köz-ügy.

Babiloni fogság és babiloni bujálkodás

Babilon városának neve igen sokféle jelentésárnyalattal volt be az emberiség kulturális kincsestárába. Babiloni fogság, babiloni – bábeli – zűrzavar, vagyis nyelvzavar, babiloni bujálkodás, pontosabban, a Nagy Babiloni Szajha. Jóllehet ez az Eufratész-parti metropolis semmivel nem maradt le Memphisz vagy Théba mögött, politikai jelentőségét tekintve meg éppenséggel messze fölébük emelkedett. Sok évszázadon át volt Babilon az elő-ázsiai birodalmak középontja. Ezek közül a „legfiatalabb” az Újbabilóniai Birodalom (i. e. 625–539) Palesztinára is kiterjesztette hatalmát, ahol viszont egy másik nagyhatalom, Egyiptom érdekszférájával ütközött. E riválisok összecsapásait kellett a délpalesztinai Júda királyságnak is megszenvednie. Izrael népe többször is babiloni uralom alá került, máskor meg Egyiptom „hatására” eltávolodott tőle. 597-ben a babiloni Nabu-Kudurri-Uszur király meghódította Júdea fővárosát, Jeruzsálemet. Ennek királya, Joákin, fogságba esett, elhurcolták; a szentélyeket kirabolták, a lakosság egy részét Babilonba deportálták. Joákin családján kívül ez minden hivatalnokot, harcost és előkelő származású júdeait érintett; erre a sorsra jutottak a kovácsok s a kézművesek.

Júdea királyának egyik rokona, akit „Nabucco” vazallus királyként ültetett trónra, Sédékiás, megpróbálta a kis országot ismét megszabadítani a babiloni elnyomástól. Jeruzsálemet hosszas ostrom után bevették, kifosztották, lerombolták. Sédékiás egy kitörési kísérlet közben fogságba esett. Jelenlétében végezték ki fiait, őt magát megvakították. Eképpen ért véget egyelőre, i. e. 587-ben, Júdea állami léte. A túlélőknek is mind Babilonba kellett menniük – babiloni fogságba.

Balra, szerény testtartással, egy babiloni király, jobbra Samas napisten (1700 körüli dombormű, több mint 3600 éves dombormű)

Jeruzsálemben tömérdek cserépmaradványt ástak elő, melyeken hírek olvashatók ezekről a gyászos eseményekről – valószínűleg jelentések szövegei, melyeket Jeruzsálemből Lachis város parancsnokának küldtek. Még tekintélyesebb korabeli forrással szolgálnak Jeremiás próféta intelmei; ő a kis állam harcát a világbirodalom ellen már eleve kilátástalannak tartotta, utána pedig szülővárosának sorsát pana-

szolta és siratta. Innen a „jeremiáda” kifejezés: a jajongásra s a panaszénekekre.

„Nabucco”: e néven vált Nabu-Kudurri-Uszur a Verdi-opera címszereplőjévé, hol is a fogságba esettek ama bizonyos népszerű, 3/4-es ütemre lejtő-hullámzó kórusénekekkel zengik sorsuk keserveit.

A babiloni fogság idején, jóllehet mi e fogalmon ma mást értünk, a júdeaiak nem a szó szoros értelemben fogolyként éltek Babilonban, hanem mint kitelepítettek; mindenképp „refesek”. Telkeket utaltak ki nekik, és módjuk volt új egzisztenciát kiépíteni. Az ótestamentumi vallás épp a megpróbáltatások idején, az önbírálat esztendeiben formálódott s edződött meg. A fogságnak akkor lett vége, amikor Kürosz perzsa király i. e. 539-ben meghódította Babilont és a babiloni világbirodalom is széthullt. Sok emigráns visszatért Jeruzsálembe; nagy fáradsággal újjáépítették a lerombolt várost, új templomot emeltek.

A „babiloni fogság” fogalma – kifejezésként – később is előbukkan: a pápaság történetének egy bizonyos szakaszában. 1309-ben a „Szép” melléknevű francia Fülöp király kényszerítette V. Kelemen pápát, tegye át székhelyét a dél-francia Avignonba. A pápák ezáltal függőségbe kerültek vele s országával. A „babiloni fogság” idejét, mármint az avignoni pápákét, többnyire 1377-tel zárja a köztudat. Attól fogva ismét Rómában éltek a katolikus egyházfők, de 1417-ig Avignonban is, „párhuzamosan”.

A babiloni kultusz formáitól, melyek között a termékenységi rítusokat is, a szentélybéli prostitúciót is ott leljük, a júdeai száműzöttek érthető módon viszolyogtak. Ezért esik oly sok szó a bibliai könyvekben a „babiloni némberekről”. Magát Babilont egész egyszerűen „Nagy Szajha”-ként emlegették.

Hérodotosz, aki a perzsa uralom alatt álló várost felkereste, drasztikus képet fest a furcsa babiloni szokásokról. Minden lánynak, írja, életében egyszer meg kell jelennie Aphrodité vagy Mülitta szentélyében, s ott időzvéen készséggel oda kell adnia magát minden idegennek, aki csak arra vetődik. A férfiak föl-le járnak, hogy e kóstolandók közül a leginkább megfelelőt kiválasszák. Annak a lánynak, aki megtetszik az ájtatos manóknak, odahajítanak az ölébe egy pénzdarabot. A lány a pénzt nem utasíthatja vissza, mert az immár „szent”. Ha a lány odaadta magát, s ezzel az istennő

iránti kötelességét megtette, hazamehet, és attól fogva semminő összegért nem prostituálja többé magát. Ha csinos a lány, karcsú és kíváncsú, hamar túlesik a kényszerszervihánccon, ám ha csúnya, üldögélhet a szentélyben, írja Hérodotosz, akár három-négy esztendeig is. Hogy azután e tudósításból mi felel meg az igazságnak, s mennyi a gazdag képzeletű – és kéjenc agytekevénnyű – idegenvezető leleménye, aligha deríthető ki.

Amikor a perzsa birodalom is alászállt a történelmi súlylészőbe, Palesztina a szeleukidák birodalmának része lett. Ennek uralkodói kísérletet tettek, hogy az általános szinkretista tendenciák körébe a jeruzsálemi szentélyt is bevonják, s ott Zeusznak hódoljanak a hívők. Ez heves vallási és nemzeti ellenállásba ütközött. Az eredmény: Dániel könyvei, melyek rendre ekkor születtek. E művek a legendás próféta harcát dicsőítik a babiloni pogányság ellen, ám valójában mindvégig a szeleukidák birodalmát kell értenünk a „Babilon” álneven. Hasonlóképp lett „Babilon” a korai kereszténység, majd a protestantizmus idején fedőneve, leplező kifejezése a pogány s a pápista Rómának.

Tankönyvek és dolgozatok – agyagtáblákon

Boros hangulatban, 1802 tavaszán az ifjú göttingai tanár, a gimnazistákat oktató Georg Friedrich Grotefend baráti társaságban fogadást kötött, hogy ő bizony pár hét alatt megfejti az ősi keleti ékirást. A hihetetlenből valóság lett: Grotefend megnyerte a fogadást. Mindössze egy szövegmásolathoz juthatott hozzá, egy szobor talapzatának feliratához – a szöveget egy dán utazó másolta le Perszepolisz romjai között. Grotefend tudta, hogy a feliratot három különféle nyelven fogalmazták, s ezek egyike óperzsa volt. Pusztán a jelek csekély számából arra következtetett, hogy ebben az esetben ábécéről van szó (tehát a jelek mind egy-egy hangot képviselnek). A képi ábrázolás arra utalt, hogy a felirat a görög történelemből jól ismert Xerxészre vonatkozik, akinek hajóhadát i. e. 480-ban az athéniai megsemmisítették.

Grotefend, bizonyos jelek ismétlődéséből kiindulva, ezt olvasta: „Xerxész, a nagy király, a királyok királya, Dareiosz király fia, az Akhaménida.” S jóllehet nem állt rendelkezésünkre

zésére a szöveg olvasható fordítása, mint Champollionnak a hieroglifáké, tizenhárom perzsa ékírásjelet helyesen fejtett meg.

Grotefend zseniális teljesítményét mégsem nevezhetjük az ékírás tan kezdetének. Szűkös göttingai környezetében sem elegendő számú írásos emléket nem tanulmányozhatott, sem a keleti nyelvekben kellőképpen el nem mélyedhetett.

Az ékírás megfejtésének alapkövét végül csak a brit Henry G. Rawlinson 1840-ben végzett kutatásai rakták le. Rawlinson a brit Kelet-indiai Társaság alkalmazottja volt, s e hivatalnoki minőségében, mint diplomata és tiszt Ázsia számos országát bejárhatta. Akárcsak Grotefend, ő is az ékírás perzsa formájából indult ki. Behisztánban (Irán nyugati részén) jegyezt le először hosszabb többnyelvű feliratot egy szikláról; a kőhöz kötélen kellett leereszkednie odafentről! De szinte ég és föld közt libegve is nagyot alkotott: megfejtette a jelecskék titkait.

Az ékírás – kövekbe vésett feliratokon – tulajdonképpen már az eszköz eltávolodása az eredeti közegtől, jellegtől és céltól. Ez az írás, melynek neve arra utal, hogy egymást keresztező vonalak alkotják, melyek egyik végükön vastagabbak, mint a másikon, a köveket jóformán nem ismerő mezopotámiai síkságon alakult ki. Az író (diák) nádvesszéjével lágy agyagtáblácskákba véste a jeleket – a táblák s a rájuk rótt jelek aztán hamar keménnyé szikkadtak. Azokat a táblákat, amelyeket hosszabb távú használatra szántak, kemencékben is kiégették. Ám az a ránk maradt sok száz ezer, csupán a levegőn megsikkadt táblácska is bámulatosan jó állapotban van – holott legalább négy-, esetleg ötezer évesek.

A perzsákat a babiloniaiak ösztönözték az alfabetikus jellegű ékírás kialakítására. A babiloni ékírás azonban főként szó- és szótagjelek meglehetősen bonyolult kombinációja. Roppant szorgalomra, nagy kitartásra és egészen rendkívüli agytornára volt szükség hozzá, hogy valaki olvasni is tudja ezt az írásrendszert. A munkát mindazonáltal megkönnyítette, hogy a babiloni nyelv más ismert sémi nyelvekkel – a héberrel, az arabbal, a szírral – rokon.

Hanem a tudósok egymást erő nemzedékeinek munkája végül meghozta gyümölcsseit. A mezopotámiai ásatások során valóságos levéltárak kerültek napvilágra – teli agyagtáblácskákkal, főként gazdasági számvetések, vásárlási, hi-

II. Assurnaszirpal király – oroszlánvadászaton

telegezmény- és törvényszövegek, ítéletek s más effélék. De rábukkantak az írnokiskolák anyagaira is: sikerültebb és sikerületlenebb írásgyakorlatok példáira. Szójegyzékek is előkerültek, afféle lexikonfélék. Nem hiányoztak az olyan sokszorosított szövegek sem, melyek a Folyamközben alapított államok bonyolult történelmére utaltak. Elsősorban mégis a himnuszoknak, meséknek, közmondásoknak, és a terjedelmes isten- és hősmondáknak szentelt nagy figyelmet, az utókor; irodalomtörténeti és mitológiai szempontból a leghíresebb a Gilgames-eposz, melyben a bibliai vízözönmonda ősi változata is szerepel.

Mezopotámiai uralkodók udvarában már az i. e. II. évezredben léteztek könyvtárak, ahol a „könyveket” katalogizálták is. A legterjedelmesebb gyűjtemény az asszír birodalom királyáé, Asszurbanipálé volt (i. e. 650 körül) Ninivében. Az asszírok (nevüket a Tigrisz folyó menti Assur városa nyomán választották) ugyanazt a nyelvet beszélték, mint a babiloniaiak. S bizonyosan Asszurbanipál könyvtára adta az indítékot, hogy az ilyen szövegekkel foglalkozó tudományt asszirológiának nevezzék. A babiloniaiak, az asszírok és más mezopotámiai államok nyelvét akkádnak nevezik Akkad városáról (máig sem találták meg), amely az első, Mezopotámiát és szomszédos területeit is felölelő birodalom központja volt (i. e. 2400 körül).

Az i. e. II. évezredben az akkad nyelv a nemzetközi érintkezés eszköze is volt. Egyiptomban agyagtáblácskákon fedezték fel, amelyeken a kis-ázsiai hettita birodalom ura-

kodói „leveleztek” a fáraókkal. Szíria és Palesztina kis államai is rendszeresen tartották az akkád nyelvű ékirásos kapcsolatot az egyiptomi udvarral.

A homályba húzódtott sumerek

„A történelem Sumerrel kezdődik”, véli könyvében az amerikai asszirológus, Samuel Noah Kramer. Mi hát Sumer? Az ékirásos szövegek közt a tudósok egy tökéletesen idegen nyelv emlékeit is fölfedezték. Végül rábukkantak bizonyos táblácskákra, melyek ennek a nyelvnek a szótáranyag-törzseit tartalmazták. Ekképpen derült ki fokról fokra, hogy a titokzatos nyelv használói találták fel az ékirást, a babiloniak csak átvették tőlük ezt az ősbíró írásrendszert. A babiloniak példájára ezeket az embereket sumereknek nevezzük. Olyan népcsoport lép eléünk, amelyről a Biblia is, a görögök írásos hagyománya is hallgat, egy szót se szól – világtörténelmi szerepük mégis egyedülálló.

Manapság már a sumert viszonylag folyékonyan olvashatja, aki ért hozzá – ha nem is olyan egyértelmű a szókinccse, mint a görögé, s még annyira sem, mint az akkádé. Tévedések és félreértelmezések lehetősége fenntartva! Olykor egyetlen táblácska egészen új olvasatokhoz ad kulcsot a kutatónak.

A sumerek mintegy i. e. 3000 körül elsőként találták fel az írást. A mezopotámiai lelőhelyek (Ur, Uruk, Isin, Larsa, Kis) legalsó rétegeiből előásott agyagtáblácskák tanúsítják, hogy a legkorábbi sumer írásjelek merőben képjellegűek voltak. A bikát bikafejjel, a gabonát kalásszal, a férfit és a nőt nemi jellegük hangsúlyozása révén ábrázolták. Ezután következtek a jelecskék kombinációi, például a „nő” és a „hegy” együttes képjele azt közölte: „nő a hegyvidékről” – vagyis rabszolganő. Az egyiptomiak vagy a kínaiak hasonlóképpen jártak el. A jelek fokról fokra mind sematikusabb jellegűekké váltak, és végül az ismert ék alakot öltötték. Amikor a babiloniak ezt az írást a maguk merőben másféle nyelvére alkalmazták, a sumer jeleket saját – teljesen más fonetikai jellegű, más kiejtésű – fogalmaikhoz, szavaikhoz használták, de használták azonos vagy hasonló hangzású babilóniai szavakra és szótagokra is, főképp olyanokra, amelyek előfordultak a főnév- vagy az igeragozásban. Mivel

azonban nem jártak el következetesen, létrejött a babiloni ékirás igen bonyolult rendszere, amelyben sok rejtély adódott – számos megoldásra épp azóta derült fény, amióta a sumerekről tudunk. A babiloni irodalom gerincét, mint kiderült, javarészt sumer művek fordítása és átdolgozása alkotta; a híres Gilgames-eposz is.

A sumerek azonban nemcsak az írás és az irodalom fejlődésének eredetpontjában állnak. A leletek tanúsága szerint a kereket és a kocsit is ők találták fel, hasonlóképpen a kerámiát forradalmasító fazekaskorongot. Őket dicséri az arany, az ezüst, a bronz feldolgozása, megmunkálása, öntése. Mindezeket a vívmányokat az Eufratész és a Tigrisz alsó folyásánál fekvő, viszonylag kis sumer föld népe közvetítette a szomszédos országoknak. A sumerek Mezopotámiában, ahol a Nílus-vidékihez hasonló, időközönkénti áradások léptek fel, terjedelmes öntöző és vízvezető rendszert építettek ki.

Mezopotámiában kúp alakú dombok százai emelkednek, a mai lakosság arabul „tell”-nek nevezi őket; mindegyikük egy-egy kis Trója (vagy Hisszarlik), sőt némelyik igazi nagy Trója. A legfelső réteg többnyire arab vagy türk eredetű, a következő szintek az iráni szasszanidák és parthusok birodalmait idézik. Ezután következik a szeleukida réteg, majd az újbabiloni, az óbabilóniai szint és így tovább. A legalsó, a sumer rétegekben terjedelmes szentélyek és paloták, gabonatarolók, lakóházak és más épületek alapfalaira bukkanunk.

Jó harminc évvel ezelőtt a tudomány azt vallotta, hogy ezek a világ legősibb városai. Ma a „Kezdetben vala Sumer”-t valamelyest árnyalnunk kell. Az írás, a kerék, a fémfeldolgozás kezdetein: igen, ott a sumerek állnak. Hanem ami a városépítést illeti: nem.

Jerikó falai

A búza és az árpa vadon tenyésző ősfarmái azok a füvek, melyek táblái mind a mai napig ott hullámoznak Kis-Ázsiában, Szíriában, Palesztinában, valamint Irak és Irán fennsíkjain. Ezeken a vidékeken – amint az archeológia kimutatta – már mintegy tizenkétezer évvel ezelőtt termelni kezdték ezeket a növényeket. A földművelésnek ez a formája mint-

egy előfutára volt a későbbi mezőgazdaságnak, ahol már juhok, kecskék, szarvasmarhát tartottak. Gyűjtögető és vadászcsoporthoz tartoztak először „paraszi” csoportokba. Az életmódnak ez az igazi forradalma a viszonylag száraz fennsíkokon zajlott le, a folyamok és árterek vidékét csak évezredek múlva hódították meg a szónak inkább mai értelmében vett földműveléssel és állattenyésztéssel foglalkozó népek.

A magasföldről az új gazdasági forma fokozatosan terjedt szét Elő-Ázsiára, Észak-Afrikára és Európára. A korai mezőgazdasági formák hasonló középpontjait sikerült kimutatni Délkelet-Ázsiában, Közép-Amerikában és az Andok magasvidékein, ahol vadon tenyésztett rizst, kukoricát, burgonyát stb. kultúrnövényekké nemesítettek.

Az elő-ázsiai területen, ahol elsőként termesztettek búzát és árpat a világon, egyéb ősi emlékek nyomaira is bukkantak a kutatók: a legrégebbi városokat itt fedezték fel, vagy inkább úgy mondhatnánk, a városokra emlékeztető legrégebbi házalapokat. A Jordán folyótól nyugatra találhatók az Öszövségben említett Jerikó romjai. Tehát már az i. e. VIII. évezredben, vagyis négy-ötezer évvel azelőtt, hogy az Eufratésznál vagy a Nílusnál városias települések elkezdtek volna, az ősi Jerikó körül hatalmas kőfal magasodott. Kunyhókkal „megtűzdelt”, mintegy két és fél hektáros területet övezett ez a legendás fal. A várost háromezren lakhatták a négy méter magas és jó másfél méter széles fal védelmében. Előkerült egy nyolcméteres átmérőjű hengeres torony csonkja; az építmény magassága legalább ugyanennyi lehetett. Jó néhány tonna kőre lehetett szükség Jerikó felépítéséhez. A város földművelő népesség menedéke lehetett, bár e „polgárok” sóval is kereskedtek. Hasonló települések maradványaira bukkantak a kutatók ugyanebben a térségben – ezek a következő évezredekben származó épület- és szentélyromok, kultikus figurákkal, festett falakkal.

Jerikó romjai az öszövségi időkben élt emberek képzeletét is izgatták. Innen a híres bibliai monda, hogy a város falai Izrael gyermekeinek harsonaszavára dőltek le, miután a választott nép átkelt a Jordánon.

Még nem tárták fel azt a sok hiányzó láncszemet, amely Jerikót a sumerekkel netán összeköti; ez utóbbiak talán, ugyanebben a térségben éltek, mielőtt Mezopotámia déli mélyföldjeire költöztek volna. Az archeológiának hosszú

időre lesz szüksége, amíg legalább e régmúlt idők körvonalait felvázolja. De annyit már ma is tudunk, hogy az emberiség története nemcsak a háborúk és hódítások egymásutánjából állt, hanem ugyanakkor – s talán elsősorban – a gazdasági és kulturális vívmányok átvételéből, továbbfejlesztéséből s gazdagításából. Elő-Ázsia fennsíkjairól kulturális áramlatok „zúdultak” Mezopotámiába és Egyiptomba, ahol a falvak és városok létesítésére alkalmas termékeny föld egyszerre olyan föllendüléshez vezetett, mely a szomszédos területekre is visszahatott. Ekképp terjedtek tovább bizonyos kultúrelemek Kréta szigetére, Indiába, és Közép-Ázsián át talán a Távol-Keletre is. A földművelés tért hódított Európában, Afrika nagyobbik részén, még a Szaharától délre is: babiloni kulturális tapasztalatok jutottak el Kis-Ázsiába, Iránba és más országokba. A minószi krétaiak csakúgy, mint a föníciai városok lakói Ázsia nyugati peremén, hajóútjaik révén a keleti kultúra számos vívmányát szertevitték a mediterrán térség minden országába.

Ez a folyamat persze nem volt mentes ellentmondásoktól. A kereskedelem és a hajózás többnyire összefonódott a kalózkodással, a fejlettebb népek rabszolgáikká tették a gyengébb szomszédokat, a barbár törzsek megpróbálták behatolni a gazdagabb, kultúrált területekre, meghódítani országukat s javaikat. Egész kultúrák és államok tűntek el a süllyesztőben (például a minószi Kréta). Ennek során a kultúra bizonyos kincsei a tudomány örök kárára odavesztek. Ritkaság azonban, ha még nyomokban sem maradt fenn az eltűnt értékvilág. A gyönyörűsége görög kultúra gyors fellendülése – a történelmi időkben – azoknak a kézművesi mesterfogásoknak is köszönhető, melyeket a görögség a minószi Krétától vett át.

Bizonyos hagyományok viszont csakugyan örökre megmaradtak. Egyiptom és Mezopotámia régi vallásainak hanyatlása és alkonya miatt a hieroglifák s az ékírásos jelek olvasásának tudománya is kihalt végül. Az asszirológiát s az egyéb akkori orientalisztikai kutatásokat az utca embere gyakran tekinti merő időpocsékolásnak, holott épp ezeknek köszönhető, hogy a régi népek irodalmának és művészetének felbecsülhetetlen értékeit a jelenben is élvezhetjük.

Az Adria és a tirrén habok között

Az Adria egy bizonyos Atria nevű ókori városról kapta a nevét, amely a későbbi Velence közelében állhatott. A rómaiak csak „Felső Tengernek” (Mare superior) hívták az Adriát; az „Alsó Tenger” (Mare inferior) számukra az Itália s a szigetek (Korzika, Szardínia és Szicília) közti vizeket jelentette, melyeket közös néven mi Tirrén-tengerként ismerünk. Tirrének (türrhének): a Közép-Itália nyugati partját benépesítő etruszkok görög elnevezése. Az etruszk nép – legalábbis részben – maga is egykor a tengeren át érkezett Italiába, talán Kis-Ázsiából. Ez a titokzatos nép bányászat-
tal és fémművességgel is foglalkozott, termékeikkel a Földközi-tenger egész nyugati felében kereskedtek. Csatornák révén csapolták le a mocsarakat is.

Az etruszk nyelv, mivel a görög betűk részleges átvételén alapult, tökéletesen olvasható – de ugyanilyen tökéletesen érthetetlen is. Talán kétszáz szó kivételével eddig minden megfejtési kísérlet kudarcot vallott.

Az etruszkok Közép-Itáliában tizenkét város laza szövetségében éltek, később ehhez társult egy második szövetség a Pó-síkságon, majd egy harmadik Campagnában (Róma és Nápoly között). Róma tehát etruszk városok hatókörébe ékelődött, melyek olykor uralmuk alá is hajtották. Későbbi római hagyomány szerint Róma három utolsó királya etruszk volt: közülük kettő a tirrén Tarquinii város egyik nemzetségéből származott. Állítólag Tarquinius Priscus (az Idősebb) építtette a Cloaca maximát, e föld alatti csatornát, mely a Hét Domb közti mocsárvidéket, a későbbi Forumot csapolta le, valamint a capitoliumi dombon a Jupiter-szentélyt, végezetül egy kocsiversenypályát, a Circus maximust. Tarquinius Superbus (a Gögös) római hagyomány szerint saját királyságának bukását idézte elő (a hagyomány szerint i. e. 510-ben). Fia megerősökölte Lucretiát, az előkelő római matrónát, akinek a férje egyébként szintén etruszk volt, s a hölgy szégyenében leszúrta magát – ez az öngyilkossági história az újkori festészet kedvelt témája lett. Az elke-
seredett és végtelen tett miatt robbant ki azután a rómaiak Brutus irányította felkelése, majd az utolsó etruszk királyt elűzték, és megalakult a köztársaság.

Az etruszk királyok előtti korból a rómaiak még négy, részben szintén etruszk nevű királyt számláltak, ám oly sok

mitikus jeggyel felruházva, hogy modern tudományos felfogás szerint Rómában valójában csak etruszk királyok uralkodtak, és maga a város is egyszerűen etruszkok alapította település. Még nevét is – „Róma” – az etruszk Ruma szóra vezetik vissza.

Tény, hogy a rómaiak, a régészeti leletek tanúsága szerint, sok mindent átvettek a tirrénektől, ami aztán jellegzetes „római dolognak” számított: a liktorok vesszőnyalábja és a fejsze mint hatalmi jelkép; jóslás az áldozati állatok májából; a gladiatori küzdelmek. A római papok a kultikus szertartások alkalmával még sokáig idézték latinul az etruszk varázsigéket.

A megerősödő rómaiak később, mint Itália minden népét, az etruszkokat is leigázták. A latin fokozatosan kiszorította ősi nyelvüket, mindenestül rómaiakká is váltak. Az utolsók egyike, aki etruszk eredetének nem titkolt tudatában élt, a gazdag Maecenas volt. Augustus császárnak e roppant vagyonos barátja a költők – Vergilius, Horatius, Propertius – pártfogója lett. Az ő neve után, hogy a művészetek vagy tudományok nagylelkű patrónusait „mecénásoknak” hívják.

Etrúria tájnevéből, a latin Tusciából származik az olasz Toscana földrajzi név – a mai Itália egyik legfontosabb területét jelöli, székvárosa Firenze.

Alba Longa – Róma anyja?

A festői Mons Albanus csúcsai és a szép Lacus Albanus nevű tó véletlenül sem az albánokról kapta nevét, jöllehet e derék hegylakók később Italiába is áttelepedtek, s ezek leszármazottai az őseik számára nyilván kevésbé szorító olasz csizma vidékein ma is megtalálhatók. Ám a tó s a hegyek neve egy város emlékeztetét őrzi, amely már az ókorban elpusztult: Alba Longáét.

Ekképpen Róma alapítása előtt e vidéken, Latiumban Alba Longa volt a legfontosabb település. A királyi családban viszály támadt. Az ifjabbik fivér, Amulius letaszította a trónról Numitort, a bátyját. Hogy pedig írmagja se maradjon, megölette a fiát, leányát pedig, Rhea Silviát, Vesta-szűz-sorsra kárhoztatta: örök hajadon, érintetlen papnő lett belőle. Vagyis csak lett *volna*, mert a szerelmes kedvű Mars

isten miatt másképp alakult a dolog. Vad farkasával betereteltette a lányt egy barlangba, és – kilenc hónappal később – Rhea Silvia két ikerfiúnak adott életet, Romulusnak és Remusnak. Az ártatlan Vesta-szüzet, a királylányt erkölcs-telenség vádjával vízbe ölték, Amulius pedig parancsot adott, hogy a gyermekekkel ugyanígy végezzenek. Ám a lusta (vagy jólelkű) szolgák a kosarat, melyben Romulus és Remus a sorsát várta, egyszerűen kitétték a Tiberis partjára, s mint akik jól végezték dolgukat, hazatértek. A víz elsodor-ta a kosarat, de alább ismét partra ringatta. Arra tévedt egy nőstényfarkas, gondjába vette a kicsinyeket, szoptatta őket. Később érző szívű pásztorok leltek az ikrekre, ők nevelték fel a két kisiút.

Mózes is megtette a Nílus habjai közt a maga „kosárkás útját”, csak épp őt egy fáraóleány találta meg a sás között. Ékirásos szöveg ad hírt bizonyos Sarru-kin (görögösen Szárgon) akkád hercegecskéről. Ő meg az Eufráteszen úszott, amíg egy kertészt szemelt ki megmentőjéül a sors, de oly jó sors, hogy a gyermek később a trónt is elnyerte. A Sarru-kin név egyébként „igazi király”-t jelent. Nyilván fontosnak tartotta az uralkodó, hogy legitimitását mellék-névvel is bizonygassa, rá ugyan senki ne mondhatta, hogy nem királyi sarj, netán csak holmi kertész fia, aki ekképpen – trónbitorló.

A kosaras gyerek históriája tehát a népi mondavilágok közkinccse. A rómaiak aligha ismerhették az ószövevényi változatot, az akkád elbeszélést még kevésbé, tehát semmi kétség, hogy közvetítéssel, más áttételek révén jutott el hozzájuk „a kosaras alapséma”.

Az a körülmény, hogy a farkas kétszer is előbukkan a történetben, totemisztikus hagyományokra utal. Azzal pedig, hogy Romulust és Remust tüntették ki az állítólagos városalapítás érdemével, a rómaiak a nekik már nem kellemes tudattól, az etruszk alapítás vagy hódítás emlékeitől szerettek volna megszabadulni.

Aztán, hogy a görög irodalmat is megismerték, a rómaiak már nem adták alább, mint hogy ők – a trójaiak leszármazottai. A monda szerint az égő városból elmenekült Aeneasz (Aineiasz) hosszas bolyongás után érkezik el Latiumba, ahol feleségül veszi Latinus király leányát, megalapítja Alba Longát, s e város első királya lesz. Római történészek aztán kiagyalta – kellő mennyiségben – mindenféle uralkodóne-

*Romulus és Remus gyermek alakban.
Ostiában, Róma kikötővárosában előkerült dombormű*

vet, hogy a város történetének e „trójai kori mozzanatát” Róma legendás alapítási évével (i. e. 753-mal) összefűzzék. Még Livius, a római történetíró is átvette ezeket a legendákat (s mi mindent még!), nem bírálta a kész „anyagot”, amelyet Vergilius aztán a rómaiak nemzeti eposzában, az *Aeneis*ben dolgozott fel.

Mármost persze az a csekély körülmény, hogy Alba Longa lett volna az anyaváros, nem akadályozta meg Rómát abban, hogy Latium fővárosát derekasán lerombolja, s a helyébe lépjen. Tény, hogy a rómaiak Alba Longától átvet-

ték bizonyos istenek kultuszát is, aminek oka részben az volt, nehogy ezek az istenek az ellenségeiké váljanak, részben pedig – mert presztízs is létezik a világon –, akinek múltja van, el nem múlhat!

Az Albanói-tó még egyszer jutott szerephez a történelemben, nevezetesen amikor a rómaiak i. e. 397-ben az etruszk Veii várát ostromolták. A tó vize épp akkor jelentősen megemelkedett. Egy etruszk jós megjövendölte, hogy az ellenség csak akkor veheti be Veii, ha a víz szintje megint alább száll. A rómaiak úgy gondolták – ha csak ez kell...!? És a velük már barátságban lévő többi etruszktól megtudták, miként is kell vízlevezető csatornát építeni. Elhatározásukat tett követte, s a víz szépen visszaereszkedett a szokott szintre. A rómaiak a frissen tanult technikát továbbfejlesztették: katonai célra. Nevezetesen úgy, hogy Veii városfalai alatt is megválták a maguk kellő alagútját. A talaj belerendült, a fal is leomlott, az ostromlók akadálytalanul bejuthattak Veii-be. A jövendőmondó tehát igazat szólt.

A Hét Domb városa

A Hét Domb, melyen Róma épült, íme: a Palatinus, a Capitolinus, a Quirinalis, a Viminalis, az Esquilinus, a Caelius és az Aventinus. Ásatásokból kiderült, hogy a Palatinuson már a bronzkorban is létezett település. Ezen a helyen emelte volna hát Romulus a „négyyszögletű” Rómát (*Roma quadrata*), melyet megfelelő fallal övezett. A császárság korában itt alakították ki rezidenciájukat a caesarok. Eképpen alakult például a „Palatinus” nevéből a „palota” szó, mely fejedelmi (császári, királyi stb.) székhelyet jelöl. Ebből pedig a német „Pfalz” – eredetileg valamely német király ideiglenes székhelye. A Rajna-menti „pfalz-grófkortól” nyerte földrajzi nevét az a táj. Gondoljunk továbbá a francia „palais” szóra és így tovább. (S a magyar, nádort jelentő palatinus?)

A Capitolinus volt Róma városának akropolisza, várhegye: az a domb tehát, ahol a Jupiter–Juno–Minerva istenhármaság szentélye állt. Ezt tartották a birodalom központjának is. Nevét a *caput* („fej”) szóból származtatják, s igen népes szócsalád „feje” lett e hajdankori fő, gondoljunk olyasmikre, mint kapitalizmus (Kapital), kapitány, kap

(Cap; fok), kapitális, kapitulál, a „kapitelchen” betűtípus stb. Kézenfekvő, hogy valamely hegyet fejnek, főnek nevezzenek. A rómaiak azonban még névmagyarázattal (szó- és tényfejtéssel), eredetihistóriával is magyarázták világuralmi jogukat. Állítólag ugyanis egy etruszk jós azt mondta volna: az a hely, ahol egykoron egy véres fő fog a földből előbukkanni, világbirodalom városmagva leszen!... Amikor aztán a latinok a Capitolinusnál ásattak, valóban előkerült egy emberfej. A Capitolium elnevezést később átvették az Egyesült Államokban annak a washingtoni épületnek a jelölésére, amelyikben a Kongresszus ülészik. Az Egyesült Államok szövetségi tagállamaiban is így nevezik azt az épületet, amelyikben a helyi törvényhozás tanácskozik.

Miután a gallok i. e. 390-ben katasztrofális vereséget mértek az Alia folyónál a római seregre, majd Rómát is ostrom alá vették, a helybeli lakosság a Capitoliumra vonult vissza. Az ellenség éjszaka próbálta megmászni a falakat, de a Junónak szentelt derék libák felriadtak, s gágogásuk megghiúsította a rajtaütést. A tarpeji szikláról, az emelkedő peremről államellenes bűnösöket szoktak volt letaszítani.

A Quirinalis-Quirinale újabb időkben politikai fogalom-má vált. Az itt emelt palota manapság Itália államelnökeinek rezidenciája.

A Vatikán (Janiculus) nem tartozik a Hét Domb sorába. Eredetileg messze a városon kívül emelkedett, és csak a középkorban lett pápai székhely.

A dombok között terült el a Forum, a piac- vagy főtér, melyen a népgyűlések és a bírósági tárgyalások is zajlottak. Ezért nevezik például az igazságügyi orvostant „forenzikus” medicinának, s beszélnek – más, általánosabb vonatkozásokban – a dolgok fórumáról.

A soknevű istenadta nép

Olyanféle divatos kifejezések, amelyek a „pop” szótagocskával kezdődnek (popzene, pop-art stb.), mind egy szolid ókori szóra vezethetők vissza, nevezetesen a „nép” értelmű latin „populus”-ra. Innen a „populáris” alapszó, minden affélére, ami népszerű kívánna lenni. A Hét Domb városának polgárai büszkén nevezték magukat így: *populus Romanus*. A római légiók hadi jelvényein is ez a négy aranybe-

tű díszelgett: SPQR, rövidítéseként annak, hogy Senatus Populusque Romanus (a szenátus és a római nép). A „populus”-szal rokon jelző, a „publicus” olyasmit jelentett, mint az egész népet illető, közjelleű, nyilvános. Ez bujkál a mi publikum, publicisztika szavunkban, vagy a nemzetközi műveltségű szóvá lett angol „publicity”-ben (publicitás), „public relations” (közérvényű kapcsolattartás, tájékoztatói munka, érintkezés etc.). Res publica pedig annyit tesz: „közügy”, a „köz dolga”; ez volt a római állam neve, innen a köztársaságként ismert „respublika”, „republika”, vagy például a lengyel köztársaság ropogós neve, a Rzeczpospolita (mondd: zsecspozspolita), sőt tükörfordításként Cromwell angol köztársaságát s a mai Nemzetközösséget egyként az ugyanilyen értelmű Commonwealth szó jelöli.

A római nép a kezdetektől szociális kasztokra tagolódott: „fent” voltak az uralkodó patriciusok, alant pedig a plebs, a nép (a tulajdonképpeni). A „plebs” szó a *plere* (megtölteni) szóból származik, jelentése tehát töltelék, tömeg. Hasonló eredetű szavak: komplett (teljes, hiánytalan), komplement (udvariassági kötelezettség teljesítése) plénum (összeülés). A plebs szóból származik a plebejus, s hogy ne is mondjuk, a tréfásan pejoratív plebsz szóalak.

A „lentebbi népet” Rómában másképp is nevezték: *vulgus*nak, innen a mai „vulgáris” minden olyasmire, ami közönséges, szokványos-nyers. A tudomány vulgarizálása – azt hihetnénk – merőben mást jelent, mint a népszerűsítésre célzó popularizálás, de az igazán színvonalas, „magas” ismeretterjesztést a francia például *haute vulgarisation*ként ismeri.

A plebshez tartozóknak, a plebejusoknak hosszú harcot kellett vívniuk egyenjogúságukért. Ekképpen történt például – i. e. 494-ben –, hogy megtagadták a fegyveres szolgálatot, majd elsáncolták magukat a Szent Hegyen (Mons Sacra), a Város közelében. A patriciusok nem is tudták másképp visszatérésre bírni őket, csak úgy, hogy megadták nekik a néptribunus-választás jogát. A plebejusoknak e képviselői a hivatalnokok bármely intézkedését meggátolhatták „vétójuk” elkiáltásával (a kifejezés jelentése: Megtiltom!).

A néptribunusok vétója a későbbi római pártharcokban váltakozó szerepet játszott, s a legkülönbözőbb érdekek jegyében hangzott el. Octavianus Augustus, a császárság

alapítója, életéig tribunusi jogot szavaztatott meg magának. Ezzel a vétó az uralkodói hatalom támasza lett.

A 17. és 18. század lengyel országgyűlésében minden képviselőnek joga volt vétójával megakadályozni a határozathozatalt, ha bármelyik, akár kissé illuminált nemes elrikantotta: „Nie pozwolam!” „Nem akarom!” – az vétóval ért fel. Ez a bizonyos Liberum Veto (Szabad Vétó) jelentősen hozzájárult az anarchiához, mely a lengyel állam szétállítását-felosztását okozta.

Az Egyesült Államok elnökének is joga, hogy a Kongresszus által elfogadott törvényeket visszautasítsa, ne írja alá, s ezzel megakadályozza jogerőre emelkedésüket. Ezt is vétójognak nevezik. Ám ott az ellenszere: ha kétharmados a kongresszusi többség, az elnök szava nem dönthet.

Az 1791-es francia alkotmány a király halasztó jellegű vétóját irányozta elő. Ekképpen lett XVI. Lajos gúnyneve a „Vétó”, feleségéé, Mária Antoinette-é meg a „Madame Vétó”.

Vétóról van szó akkor is, ha az ENSZ Biztonsági Tanácsában az öt állandó tag valamelyike nem adja beleegyezését, a nagyhatalmak egyhangú véleményezése híján ugyanis, az alapokmány szerint, egyetlen határozat sem válhat érvényessé.

A plebejusok kivonulása a Szent Hegyre a „secessio” (értelme szerint: félrevonulás) elnevezést kapta. Ezt a kifejezést elevenítették fel mozgalmuk érdekében az Egyesült Államok déli, rabszolgatartó politikusai, amikor 1861-ben, Lincoln elnökké választása után kiváltak az Unióból, megalkíván önálló szövetségi államukat, a Konföderációt. Ezért az Észak és Dél által vívott véres amerikai polgárháborút, amely több mint félmillió férfi halálát okozta, secessziós háborúnak is nevezik.

De nézzünk békésebb színteret, például a művészetét. Ha ellenzéki színezetű művészeti irányzatok képviselői, akiknek munkáit a hivatalos szervek elutasítják, félrevonulva ezek kiállításaitól a maguk különálló tárlatát rendezik meg, az ilyesmit szintén secesszióknak nevezik. A secessziós stílus azonban semmiféle egységes irányzatra nem utal. A müncheni (1892) és a berlini (1892/98) secesszió elsődleges impresszionista és naturalista tendenciákkal tündökölt, de Münchenben már az úgynevezett Jugendstil is szerepet játszott. Miután a struktúrák a secessziók kereteiben megszi-

lárdultak, mindig újabb leválások következtek. A legjelentősebb a berlini irányzat volt, amikor az ifjú expresszionisták megalapították az Új Szeccssziót (1910). Bécsben, Prágában és Krakóban gyülekeztek aztán a szeccsszió zászlaja alatt azok, akik Németországban a Jugendstil követői voltak. Ezért Ausztriában, Csehszlovákiában és Lengyelországban (nagyjából Magyarországon is) a „szeccsszió” egészen pontosan körülhatárolt stílusirányzatot jelöl a művészetek terén.

Az „új hullám” 1900-ban, a párizsi világkiállításon tetőzött. Akkor kapta az *Art Nouveau*, „Új Művészet” nevet, de említették egyszerűen „Modern Művészet”-nek vagy „Virágstílusnak” is. Gúnyolói sem hallgattak: így lett csúfneve a „szekált-gilizta-akció” vagy a „harisnyakötő-művészet” (vonalvezetéséről!). Németországban mindenképpen a Jugendstil elnevezés vált honossá. Eredete: 1896-ban Münchenben alakult egy *Jugend* („Ifjúság”) című hetilap, s ez az új irányzatot képviselte illusztrációival.

A szeccssziós stílus tehát lázadás volt a megcsontosodott hagyomány ellen – de ha a plebejusok seccsiójával vetjük össze, közügyként igencsak ártatlan fordulatnak minősül.

Még két szót alkalmaztak az ókorban a népre, melyek mindegyikének máig is megvan az utóélete: az egyik a görög „ethnosz”, a másik a latin „natio”. Mindkettő a nép és az állam elhatárolását jelentette. Az ethnosz azonban olykor törzset is jelöl. Az etnográfia vagy etnológia ma a néprajz tudománya. A latin *natio* a „natus” (született) szóból ered, innen minden natura- és natúr-szó, innen a natalitás (a születésgyakoriság), a nativitás (a csillagok állása születéskor), innen a Renate keresztnév (mely a keresztény hitre megtért személy újjászületésére utal), innen a nacionalizmus és minden rendű-rangú (nációjú) naci-szó. Hogy a fasiszta náciakat ne is említsük.

Tribunusok, trivialítások, triumfálások

Tres, összetételekben *tri* latinul (egyébként görögül is) hármat jelent. *Tribus*: harmad, de törzs is. A legrégebbi római közösségi szervezetet ugyanis három törzs alkotta, nevezetesen a Ramnes, a Tities és a Luceres – eredetük szerint ők etruszk, szabin és latin bevándorlókra hivatkozhattak, mint

őseikre. Róma gyarapodásával a törzsek száma egyre nőtt, ám a tulajdonképpen már semmire sem illő „tribus” szó így is tovább élt. I. e. 214-ben a római „harmadok” száma (az egyetlen egészben) már 35-re nőtt.

Afrikai országok belső fejlődésének taglalásakor gyakran előbukkan a „tribalizmus” kifejezés. Ezen a törzsi sajátosságok és érdekek túlhangsúlyozását értik – olyasmit, ami a nemzeti egység ellenében hat. A szó közvetlenül az angol „tribe” vagy a francia „tribue” (törzs) szóból származik.

A „tribus” származéka egyébként a „tributum” és a „kontribúció” (hozzájárulás), lévén hogy ezek a részben hódolatteljes adományok egykor a törzs egészétől származtak, akarva-akaratlan. A tribunus (tribun) eredetileg egy-egy törzs (tribus) főnöke volt, később katonai parancsnokok, de hivatalnokok is felvehették ezt a címet.

A néptribunusokat a plebejusok választották képviselőiknek, s így újabb korunkban a nép, a tömeg érdekeinek szószólóit szokás „néptribunnak” nevezni. A középkori Itáliában, 1347-ben, a jó kormányzatot hirdető Cola di Rienzo érdemelte ki „a szabadság, a béke és az igazságosság tribunusa” címet, miután a szegény polgárok élére állva elűzte Rómából a rabló-fosztogató főurakat és kikiáltotta a köztársaságot. Richard Wagner e tribun harcának és tragikus bukásának szentelte „Rienzi” című operáját (1842).

A régi római tribunus emelt ülőhelyét (a törzsi gyűlésen) tribunálnak nevezték. Később ez az elnevezés átvándorolt a bírói székre, azután magára a bíróságra-törvényszékre. A szó, francia származékformájában – mint „tribün” – egyértelműen a közönség emelt üléseit is jelenti sportversenyeken vagy más alkalmakkor.

„Tri” – ez a szó(tag) a nyelvek különféle más fogalomneveiben, kifejezéseiben is szerepel. Mindenfelé, ahol csak „hármasságot” kell jelölni. Például a trigonometria a háromszögek tana; a trikolor háromszínű lobogó; a trilógia az irodalmi művek hármasságára utal.

A festészetben a triptichonnak van szilárd helye. A többnyire nagy alakú, három részből álló képkompozícióknak ez az elnevezése a görög „tri” és a „ptükhé” (hajtás, ránc) szavak összetétele. Eredetileg szárnyasoltárokat jelölt, összecsukhatókat.

Triangulum a háromszög alakba hajlított acélpálcából álló zenekari ütőhangszer; fémháromszög. Triász (harmad-

kor) a földtörténeti középkor legrégibb időszaka; vagy három, együttműködő személy alkotta csoport. A trió három zenészből vagy énekesből álló háromszólamú együttes; három hangszerre írt zenemű; három személy együttese. A tripla jelentése háromszoros. A tricikli – mondjuk-e? Vagy a trikó... De ez átvezet ama szavainkhoz, melyeknél a „tri”-tagról nem is gondolnánk okvetlenül, hogy hármasságra céloz. Ott a „triviális”. Közönséges, útszéli, otromba, goromba megnyilatkozásokat nevezünk így, vagy szellemileg értéktelen, igénytelen dolgokat. Van triviális irodalom; a vegytanban a köznyelvi elnevezések a vegyületek triviális nevei. Ha például szódát mondunk nátriumkarbonát helyett. A középkorban ugyanis *trivium*, „hármasság útja” volt a neve a legelemibb három tárgynak, a grammatikának, a dialektikának – azaz a beszédalakítás művészetének – s a retorikának. Csak aki a „triviális” tudományokban jártas volt már, az térhetett át a quadrivium „négyes útjára” (aritmetika, geometria, asztronómia, zene), s ez a négy a korábbi triviális hárommal együtt alkotta a hét szabad művészetet.

A triumphus a régi Rómában a győzedelmes sereg ünnepi bevonulása volt. Neve elképzelhetően abból ered, hogy ezt a menetet eredetileg táncos „hármasság lépés” jellemezte, afféle győzelmi-mámoros mozgásforma. A hadvezért négyesfogat hozta, fehér vagy szürke lovak vontak kocsit. Bíborpalást fedte vállát, fejét babér koszorúzta. A népnél megmutatták a foglyokat, a zsákmányt, élőképeket csodálhattak a nézők a diadalmas csatáról, nem lévén még filmhíradó. Később a triumphusok, e mozgalmas triumfálások a császárok kitüntetett előjogai maradtak csupán. Ennek emlékére emelték a pompázatos diadalívket (nevükben ott a triumph szó sok nyelvben). Gondoljunk akár a híres párizsi Diadalív francia nevére: Arc de Triomphe. S egy egészen más téma: a győzelemhez vezető „tromf” is ily eredetű, akár a kártyában is. Vagy egyszerűen csak ez: letromfolni valakit.

Kétszer „empire” és empirizmus

„Empire” – ez a szó némely nyelvben manapság a kiejtése szerint is kétféle, és a jelentését tekintve ugyanígy. De nézzünk körül a magunk portáján, az *Idegen Szavak Szótárában*. A francia eredetű és *ampír* ejtésű „empire” szó uralmat,

hatalmat jelent, továbbá császárságot, főként I. Napóleonét. A művészetben a görög-római formákat utánzó művészeti stílus ez, amely Franciaországban I. Napóleon császársága idején divatozott, és egész Európában elterjedt. Az empire stílus jellemzői közé tartozott a görögös-latinos elemeken kívül az „egyiptomiasság” is: hódolatul I. Napóleonnak (császársága: 1804–1815).

Ám ez az empire nem az az empire: nem az, amelyiket ugyanígy írjuk bár, de „empájr”-nak ejtjük, és angolul birodalmat jelent. A brit birodalom korábban használatos „beceneve” volt. 1931-ben ezt váltotta fel aztán a British Commonwealth of Nations (Brit Nemzetközösség) – ma egyszerűen csak Commonwealth, vagyis Nemzetközösség. Az Egyesült Államokban New York államot, az Unió egykor legnépesebb tagállamát becézik így: Empire State, s ennek őrzi jelét a felhőkarcolók felhőkarcolója, sokáig a világ legmagasabb épülete, az Empire State Building.

Mind az angol, mind a francia szó a latin impériumra vezethető vissza. Így nevezték a római királyok politikai, katonai és igazságszolgáltató hatalmát, mely a köztársaság megszervezésekor két konzulra és más hatóságokra szállt át. Később a Róma által uralt óriásbirodalom elnevezése lett az „Imperium Romanum”.

Természetesen a birodalmi hódító törekvések elnevezése, az imperializmus is ennek a latin szónak az emlékét őrzi.

Sem az angol, sem a francia empire szóhoz nincs köze a filozófiában használatos „empirizmus” elnevezésnek. Ez a görög „peira” szóból származik, melynek jelentése „kísérlet, tapasztalás”. Mellékesen megjegyezzük, hogy a német „Pirat” (kalóz) szó is innen ered; jelentése szerint ez tengeri rablóra, a szerencselovagokra céloz. ... De tárgyunkra visszatérve: empirizmus az a filozófiai irányzat, amely kizárólag a tapasztalásra épít.

Császármetszéssel a trónra?

A boszorkányok egyik jóslata, ahogy Shakespeare drámájában újabb rémtettek sarkallják Macbethet, így hangzik: „Senki le nem győzhet, kit anya szült.” Macbeth legyőzhetetlennek hiszi magát – amíg egy nap nem találkozik egy olyan ellenféllel, akit idő előtt vágtak ki az anyatestből,

még hozza császármetszéssel. (Az első sikeres és dokumentált császármetszést az 1610-es években, Wittenberg városában végezték német orvostudorok, vagyis – ez pedig érdekes – néhány évvel azután, hogy Shakespeare megírta a *Macbeth*-et.)

Mármost maga a császármetszés (latinul *sectio caesarea*) a jelek szerint a római korra vezethető vissza. Gajus Iulius Caesart, mint hírlik, szintén így segítették e világra – bizonyíték azonban erre vonatkozóan nincsen. Valószínű továbbá, hogy a „caesarea” jelző nem a Caesar személynévből származik, hanem a *caedere* (metszeni) igéből.

Ám erre akkor már szemernyi sem gondoltak, amikor a latin nevet más nyelvekben átvették – egyetlen „metszéssel” elintézték a dolgot, hogy tudniillik akkor ez csak Caesar lehet és semmi más, a caesari dolgok pedig feltétlenül császáriakat jelentenek. Hiszen már az sem csekélység, hogy maga a „császár” szó is a római uralkodó nevéből alakult, ahogyan alakult.

A Caesar családnév Gajus Iulius Caesar halála után (i. e. 44) vált fokozatosan uralkodói címjelöléssé. Octavianus (i. e. 31–i. e. 14) mint az elhunyt fogadott fia vette fel a Caesar nevet. A későbbi római császárokat is Caesarnak nevezték aztán, jöllehet semmi rokonság sem fűzte őket elődeikhez, többnyire még fogadott fiúként sem. Octavianus így címezte önmagát: Imperator Caesar Augustus (a Magasztos). Pontatlanság tehát, ha bárhol mint „az első római császárt”, ekképpen mint „Augustust” emlegetik s lajstromozzák.

A birodalomnak keleti és nyugati részre történt végleges kettéosztása (i. sz. 395) után két császár uralkodott: az egyik Rómában, a másik Konstantinápolyban (Bizáncban). A Kelet-római Birodalom minden ostromot, történelmi hullámverést kiállt, amíg 1453-ban a törökökkel szemben el nem bukott. A szláv népajak a boszporuszi császárt a „cár” névvel illette, ami szintén a Caesar névből csusszant ki. Amikor 1547-ben IV. Iván moszkvai nagyfejedelem cárrá koronáztatta magát, ezzel a bizánci hagyományt folytatta. Nagy Péter viszont 1721-ben már az „imperátor” nevet vette fel, s utódai is kitartottak e címzés mellett, egészen 1917-ig. A köznyelv ennek ellenére továbbra is egyszerűen csak mint cár atyuskát emlegette.

A Nyugat-római Birodalom utolsó császára, Romulus Augustulus 476-ban köszönt el a tróntól: Odoaker germán

zsoldosvezér szállította le onnét. A nyugati császári méltóságot friss mázzal és tartalommal gazdagította, amikor a frank Nagy Károlyt 800 karácsonyán a római pápa maga koronázta meg.

Ez a hagyomány II. Ferenc császárral szakadt meg. Ez az uralkodó 1806-tól kezdve „I. Ferenc”-ként szerepelt. De hát hogyan történhet efféle visszafokozódás? II. Ferencként a (mint mondták volt: Német Nemzetű) Szent Római Birodalom császára volt ő. Ezt a hivatalát azonban le kellett tennie, hiszen az eleve igen laza, tulajdonképpen csak forma szerint létező államszövetség már így is széteszlott-foszlott, pontosabban Napóleon feloszlatta. Császári címétől Ferenc nem szívesen vált volna meg, örökletes honának tehát Ausztriát tette meg, ahol I. Ferenc néven trónolhatott, megnyitván az ottani császár-monarchák sorát.

Dóm, Dominó és Don Juan

Ha valaki úgy tesz, mintha közérdek vezérelné szavait, valójában viszont maga felé hajlik a keze, azt mondják rá, „haza beszél”, s ennek a kifejezésnek a latin „pro domo” az eredetije (a ház számára, haza). A fordulat a római államférfit, Cicerót idézi, és mind a mai napig használatos – már csak azért is, mert kétezer év alatt a dolgok ebből a szempontból sem változtak sokat, a politikusok általában „pro domo” (haza) beszélnek.

A latin *domus* szó ősi rokonságban áll a görög *démosszal* (ház, lakás, szentély, szoba, tető), sőt az orosz *dom* (ház) szóval; más szláv nyelvekben is hasonló szóalakokkal találkozunk.

A „domus”-ból sok idegen szavunk származik: domicilium (lakóhely, székhely, váltó fizetési helye), domesztikáció (vad állatok házasítása); vagy a katedrálisok, olykor nem is okvetlenül püspöki nagytemplomok neve, a dóm.

A ház urának, akiből később egyszerűen az „úr” lett, latinul *dominus* volt a neve, ebből ered a „dominálni”, „domináns” stb. szó. Az egek urát is Dominus névvel illetik, innen az a kifejezés, hogy *anno Domini*, vagyis az Úr évében, azaz időszámításunk szerint ekkor s ekkor. A dominikánus szerzetesek alapítójuktól, Dominicustól (Domonkostól) (a. D. 1200 körül) nyerték nevüket, mivel azonban inkvizitorok

voltak, a népetimológia mint *Domini canest* (az Úr kutyáit) értelmezte őket. A rend alapítójáról kapta nevét minden San Domingo (város), valamint a Karib-tenger térségében fekvő Dominikai Köztársaság.

Ha valaki maszkabálon „úr”-nak öltözött egykor, joggal lett „Dominó”, és ha a dominó játékot tekintjük, tudnunk kell: bármennyire gyermeki szórakozás ma már, hajdanán úri játék volt.

Vagy ott a domínium szó, amely hosszú időn át azon egykori brit gyarmatok elnevezése volt, amelyeknek öngazgatási jogot adott az anyaország (Kanada, Ausztrália, Új-Zéland, Dél-Afrika). Domínium-státusa volt egy ideig az Ír Szabadállamnak is. Kondomíniumnak nevezték azokat a gyarmatokat, amelyek két gyarmattartó hatalom uralma alatt álltak, mint például az Új-Hebridák szigetcsoportha (brit-francia közös gyarmat, azaz kondomínium).

A római császárok uralkodási formáját a kései ókorban, Diocletianustól kezdve (284–305. a. D.), *dominátus*nak nevezték. Míg a császáralom idején, amit *principátus*nak hívtak, legalább forma szerint őrizték még a régi republikánus külsőségeket, a dominátus korszakában ugyanennyire széles körben despotizmus jellemezte a római világot, térdre borulással s más hasonló ceremóniákkal. A csupán a múlt század történészei által megalkotott fogalom eredete a császár megszólítása: Dominus et deus (úr és isten).

A domina (úrnő) szóból származik a francia *dame*, a spanyol *doña* és az olasz *donna* (asszony, nő, hölgy), aki tudvalevőleg *mobile*, vagyis annyira mozgékony, hogy már ingatag, csapodár. *Madame*: a franciában ez minden asszony címe és megszólítása, miközben Madonna (már a legújabb kortól eltekintve!) csak az Ég királynőjét, Máriát jelenti. Gondoljunk azért persze már régebbi időkben is a „madonna arcra”, az „igazi madonna” kifejezésekre. Vagy nézzük: *belladonna* (szép nő) a nadragulya mérge, melyet kis mennyiségben arra használtak, hogy a pupillát tágítsák, a szemet szebbé tegyék. Primadonna (első hölgy): így nevezik a színházban a főszereplőnőt, primadonna-allűrök azonban nemcsak zenés-táncos színpadokon tapasztalhatók.

Említhetjük volna már, hogy a „dom” szócska a portugál urak megszólítása, s csak az utónévvvel használatos; ugyanekképp a *don* Itáliában és spanyol földön egyházi urak (Don Camillo) és nemesemberek előneve, szólítása. Don Quijote,

a tragikus alak – a búsképű lovag – Cervantes író fantáziájának szülötte. Don Juan mint szoknyahős vált közismertté.

A spanyol életművész-lovag szindarabokból és operákból ismert figuráját nem tudták valódi történelmi alakra visszavezetni. Spanyolországban mindig csak úgy hemzsegetek Juan nevű nemesurak, akik kicsapongó, szabados, élvhajász életet éltek. Don Juan is költőképzet származéka; szülőatyja Tirso de Molina spanyol drámaíró, 1584–1648. Darabjának ősbemutatója 1630-ban volt, s erre vezethető vissza mind az összes (fiók-)Don Juan. Így az a dráma is, melyet Molière formált az anyagból, és az a librettó csakis, melyet Lorenzo Da Ponte készített Mozart számára 1787-ben.

Ezzel szemben Giacomo Casanova (1725–1798) jól ismert Don Juan. Hat terjedelmes kötetnyi emlékiratot hagyott az utókorra: minden tekintetben kalandos életének megragadó leírását. A velencei színészcsalád sarja különféle foglalkozásokkal kereste kenyerét: volt papnövendék, hegedűs és mágus. A velencei állami inkvizíció 1755-ben istentelenség vádjával letartóztatta és a Dózse-palota ügynevezett ólomkamráiba vetette. Nyaktörő-merész szökése után Casanova évtizedekig utazgatott Európa szinte minden országában. Gáláns kalandok, párbajok, játékasztal melletti „afférok” váltogatták egymást a közbeeső hónapok szorgalmas stúdiumaival; csaló machinációk egészítették ki a lelkiismeretes írói munka hétköznapijait.

Egyébként érdekes kapcsolatba került a valóságos Casanova és a költő Don Juan. Mozart – 1787-es prágai tartózkodása idején –, a „Don Giovanni” ősbemutatója előtt még pótlólag beleírt egy áriát az operába. A szövegíró Da Ponte azonban épp Bécsben járt. A Prágában időző Casanova, lévén férge tollú szellem, gyorsan megírta az ária szövegét, amely azután a zseniális mű szerves, maradandó része lett.

Don Juan-típusú férfi az ókorban annyi akadt, mint kavic a parton. Gajus Iulius Caesar is annyira mohó szoknyapecér volt – enyhe szó! –, hogy Suetonius, a történetíró feljegyezhetette, mint dalolták katonái: „Polgár, ügyelj az asszonyra! /Jár a Kopasz mellre-combra.” Caesar Leporello-listáján az elcsábított soktucatnyi római polgárnő mellett királyi hölgyek is ékeskedtek. (A szépfükről nem is szólva, lévén a politikus „egy sima, egy fordított”.)

Provence nem kér a provincia-sorból

Némely színélőadást, valamint más művészeti produktumot vagy produkciót is, amely derekasabban elmarad a kor szellemétől, „a moderntől”, szokásos mostanság *provinciálisnak* bélyegezni. Ismerünk provinciális problémaköröket. Hol leljük azonban a dolog, a szó eredetét? Provinciális: vidékit is jelent. És sokfelé nevezik a fővároson kívüli területeket, országrészeket „vidéknek”, lakosait „vidékieknek”. A kifejezés újra csak a rómaiakra vezethető vissza. Tudjuk is, hogyan. Az Itália területén kívül eső, meghódított területeket nevezték a rómaiak provinciáknak. Az első két provincia Szicília és Szardínia volt (akkoriban még nem tartoztak Itáliához). Ezekre az első pun háború során (i. e. 264–241) tett szert Róma, aztán következtek a második pun háborúban (i. e. 218–201) Hispánia jelentős részei, a harmadik pedig „meghozta” (i. e. 149 és 146 között) Észak-Afrika nagy darabjait és egész Hellaszt.

A provinciákból behajtott adók a római állam legfontosabb bevételi forrásait képezték. Az adószedők könyörtelenül mindent kisajtoltak az adóbérlőkből – ami járt, ami nem –, ebből „pauszálé-összeget” adtak le az államnak, maguknak tartván meg a többlethasznót. Vesztegetések, zsarolások révén a provinciákban katonaként vagy hivatalnokként szolgáló rómaiak is hihetetlenül megtollasodtak. A császárok teremtették meg aztán az egészségesebb „fináncgazdálkodást”, nehogy e pénzügyi rendszer végeredménye az legyen, hogy idő előtt utolsót bődül a fejőstehen.

Egyre több provinciabeli város szerezte meg a római polgárjogot, sőt 212-ben ezt a birodalom minden szabad lakosa megkapta már. A nyugati provinciákban viszonylag gyorsan terjedt a köznapi érintkezés eszközeként a latin nyelv, amíg keleten a görög maradt a nép körében az uralkodó, Afrikában és Ázsiában az egyiptomi, a szír stb. mellett.

A provinciákra emlékeztető nevet a legközvetlenebbül, s mindmáig, egy szépséges vidék, Franciaország egyik legfestőibb tája, a Provence hordozza. Az Alpok, a Pireneusok és a Földközi-tenger között terül el ez a földrajzi egység, melynek helyi nyelve, a provanszál volt az első román (újlatin) nyelv, mely a középkorban megtörte a latin egyeduralmát, sőt irodalmi idiómává emelkedhetett. Az „igen” szó *provan-*

szál alakja miatt („oc”) ezt a nyelvet *langue d’oc*nak (oc-nyelvnek) is mondták.

A provence-i vidéken virult a trubadúrok költészete (provanszálul a trubadúr „kitaláló”, „feltaláló” jelentést hordozott). Igen változatos, tarkabarka világi líra volt ez, s csak egy részét alkotja a valóban nagyszabású szerelmi költészet. Ez a népnyelven (volgare) született poézis lett aztán a példaképe az itáliai, a szicíliai, a katalán és az északfrancia dalnokok egész sorának, ám a német szerelmi költészet, a „Minnesang” is merített belőle ihletet.

A provanszál kultúrát a délfancia eretnekek (a valdensek, a kathárok) ellen indított keresztes hadjáratok jószerével eltiporták. A valdenseket, akik olykor „Lyon szegényei” néven bukkannak fel, mozgalmuk alapítója, Peter Valdes után hívták így; vissza akartak térni az eredeti keresztény szegénységhez. A kathárok (a görög katharosz: *tiszta* szóból ered a nevük; gondoljunk például a drámai katharizsra; ám a németben az „eretnek” szó – Ketzer – szintén innen származik) két nagy, egymással harcoló világelv hitében éltek. Vagyis úgy vélték, hogy a Teremtő és a Teremtés is, elsősorban az állam és az egyház, a Gonosz elvet képviseli, illetve testesíti meg, s ezzel szegezték szembe őket, a Jó elveként, a maguk „tiszta szellemét”. Miután ezen „eretnekek” ellen (kiket Albi városáról albigenseknek is neveztek) szintén keresztes hadjáratokat indítottak, az inkvizíció betiltotta az anyanyelvükön születendő műveket. Nikolaus Lenau, a magyarországi születésű költő állított emléket drámájában (*Albigensek*) e hitharcosoknak.

A múlt század óta történtek kísérletek arra, hogy Provence nyelvét provinciális dialektusból ismét költői nyelvvé emeljék. Provence, amennyiben legalábbis nyelvében él, „nem kér a provincia-sorból”. A legsikeresebb irodalmi próbálkozás a Nobel-díjjal is kitüntetett Mistral (1830–1914) műve volt.

A gall kakas kukorékolása

Franciaország címerállata, egyik jelkép-figurája a kakas. Eredetét egy bizonyos etimológiának köszönheti – s mint oly sokszor, most is: egy hibának. *Gallus* ugyanis latinul kakast jelent, de a galliai ember neve is gallus (gall). A két

szónak – kakas egyrészt, Gallia lakója másrészt – semmi köze egymáshoz, ám Gallia nevét (földrajzilag Gallia nagyjából a mai franciák lakta területnek felelt meg) már igen rég e szóból származtatták. A franciák egyébként a kakas kukorékolását nem harsogásnak, nem is rikácsolásnak hallják s hívják, hanem éneknek, innen e háziállat francia értelmezőneve: a *chante-clair* (tisztán éneklő, zengő).

Amikor a forradalom során a királyi Bourbon-liliomokat eltüntették a címerekből, helyükre a gall kakas (*le coq gaulois*) lépett. Az 1814. évi restauráció és a Második Császárság (1850-től) elkergette ugyan a madarat, ám 1870 óta megint ott állhat peckesen, hogy harsányan kukorékoljon.

Az eredetileg Dél-Németországban és Ausztriában megtelepedett kelta (gall) törzsek már az i. e. 5. században továbbnyomultak nyugatnak, meghódítván a mai Franciaország, Belgium és a brit szigetek területét. Más vándorló kelta törzsek a mai Spanyolországban ütöttek tanyát, s ott rájuk emlékeztet még a Galícia nevű tartomány (Portugáliától északra). Ismét mások Itáliába hatoltak be, ahol i. e. 390 körül Rómát sarcolták. A – szintén a mai fogalmak szerinti – Csehországba nyomuló kelta törzsek tagjait bojoknak nevezték, rájuk emlékeztet a német „Böhmen”, egyebekben a „Bohemia” stb. országnév, majd a később odateleplő germánokat nevezték bajuvároknak, s ők az 5. században a mai Bajorországba költöztek. Nagy volt a jövés-menés; gallok vonultak Délkelet-Európába is, sokan a mai Magyarország földjére, majd elkeveredtek egészen Kis-Ázsiáig, ahol Galáciát nevezték el róluk (gondoljunk Szent Pál levelére a galatabeliekhez). I. Attalosz pergamoni király aztán vereséget mért a nyugtalan törzsre.

Észak-Itáliában a gallok szilárdan megvetették a lábukat. Amikor később a rómaiak észak felé nyomultak, két provinciára osztották a gallusok településterületét: az egyik volt a Pó folyón inneni Gallia (*Gallia cispadana*), a másik a Pón túli Gallia (*Gallia transpadana*). A Padus határfolyó neve, amit az olasz Póvá rövidített, Padua város nevében is fennmaradt. Később, amikor a tulajdonképpeni Galliát, a mai Franciaországot is előzőnlötték a szőke vándorok, a rómaiak Alpokon inneni és túli Galliáról beszéltek (*Gallia cisalpina* és *transalpina*.)

Ókori népnevek az újabb kori történelemben

Amikor a forradalmi francia csapatok 1795-ben megszállták Németalföldet, s ott holland párthíveik segítségével francia mintájú republikánus rendszert létesítettek, az új államnak nevet kerestek. Messze visszatekintve a történelemben, kikiáltották a Batáviai Köztársaságot; a név a *batá*-vok germán törzsére utalt. Ezt a néptörzset Drusus római hadvezér győzte le i. e. 12-ben, s a batávok 69 és 70 között hősies, de eredménytelen felkelést indítottak a római légiónak ellen. Persze a Batávia jelölést, Hollandiát értve rajta, már régebbi tudós művek is használják. S két várost is ezekről a germánokról neveztek el: Holland-India fővárosa lett Batávia, mely ma Dzsakartaként Indonézia székhelye Jáván, valamint egy másik, melynek ma is él a neve (Batavia) az egykori holland gyarmat, Új-Hollandia (New York állam) területén.

Hasonló módon jött létre svájci földön 1798-ban a tiszavirág-életű Helvét Köztársaság, mely a helvétek törzséről kapta nevét; ezt a kelta néptörzset (ismételjük gépiesen) i. e. 58-ban Caesar igázta le. Itáliában a francia forradalmi háborúk idején létrejött még a Transpaduai Köztársaság, a Liguri Köztársaság (fővárosa Genova; 1797), nevét szintén ókori törzs emlékének idézésekeppen nyerte, Nápolyban megalakult a Parthenopeiai Köztársaság (1799), amely a város görög elnevezésére emlékeztet. Illír provinciáknak nevezték I. Napóleon császársága idején az osztrák monarchia Adria menti birtokait, melyeknek magva Dalmácia volt – vagyis az illírek rég porladó törzsét keltették életre, legalábbis nevét tekintve.

Amikor az Egyesült Németalföld déli része 1830-ban elszakadt a holland királyságtól, a nyelv ismét ókori „kölcönt” vett fel. Németalföldnek ez a része, mely a 16. és 17. századi szabadságharc után végül katolikus maradt és spanyol, eleinte a Spanyol Németalföld nevet viselte. A spanyol örökösödési háború után Bécs uralma alá került, ezért Osztrák Németalföld lett a neve. Az ország 1814-ig Franciaországhoz tartozott. 1830-ban, a belga forradalomkor is a lehető legrégebbi múlthoz nyúltak vissza, és a kelta törzsek csoportjáról – a belgákról – egyszerűen és híven Belga Királyságnak nevezték el az új államot. Ezzel egyszeriben Belgium lett az egyik „legősibb nevű ország” Európában.

Nagy-Britannia neve is ókori törzsekre utal – a szigetszágon egykor megtelepedett kelta britekére. Őket előbb a rómaiak hajtották uralmuk alá (az 1. században), később (az 5. évszázadban) az angolszászok részben szolgálkákká tették, részben nyugatra (Wales és Cornwall vidékére) vagy a Csatorna túlsópartjára, a róluk Bretagne-nak elnevezett területre szorították őket. Amikor 1701-ben Anglia és Skócia unióban egyesült, és egy királysággá forrt össze, a régi briteket idéző hivatalos nevet kapott.

Nem szabad összetéveszteni a spanyolországi ibériaiakat a transzkaukázusi ibérekkel, akiknek népe (nagyjából a mai Grúz SZSZK területén) az ókorban királyságot alapított. A nevek egybecsengése bizonyára véletlenszerű, ugyanakkor persze itt sem maradtak el a nyelvi és történelmi összefüggések kiderítésére irányuló tudós törekvések.

A mai Portugália területén élt az ókorban a luzitánok ibériai törzse. A mai lakosság – költői fordulattal – szívesen mondja magát ma is luzitánnak. Maga Portugália az arab hódítás idején az ország északi részén fekvő Porto őrgrófságról kapta a nevét; az a terület vált a mórok ellen vívott harc fellegrárává. A Camões tollán született nemzeti eposz címe is őket idézi – *A luzitánok* (Os Lusíadas).

Az afrikai Mauritánia államneve is latin provincianevet hordoz. Tény persze, hogy az az ókori Mauritánia a mostanától jó ezer kilométernyire északra feküdt, de hát ki veszi ezt olyan komolyan itt Európában?

Rómaiak a Rajnánál és a Dunánál

Századokon át volt a Rajna a római impérium keleti, a Duna az északi határa. A rómaiak ráadásul még bekebeleztek egy jókora területet a Felső-Rajna és a Duna felső folyása közt is, amelyet Tacitus Decumat-földnek nevezett; ezt a birodalomrészt védőfallal (*limes*) és számos erődítéssel (*castell* – ld. kastély) szilárdították meg a szabad Germánia nyugtalan törzsei ellen. A terület római múltját nemcsak az a néhány épületmaradvány jelzi, amilyen Trierben a Fekete kapu, a Porta nigra, nem csupán a földben talált számos lelet; a dolognak, ha nehezen fölfejtethetően is, megvannak a nyelvi bizonyítékai.

Nyugat-Dél-Németország földjén, Svájcban és Ausztriá-

ban számos helynév római eredetű. A Colonia Augusta Treverorum (az Augustus által létesített kolónia a treverek, egy kelta törzs területén) tömören és velősen Trier lett. Confluente (összefolyás; a Rajnáé és a Moselé) ma Koblenz. Passau helyén egykor a Castra Batava állt (batáviai tábor; vagyis a batáviai légióé), innen a városnév. Antunnacum, egy bizonyos Antunnus úr birtoka, ma a Rajna menti Andernach. Sok esetben kelta nevekre is bukkanunk, melyeket aztán a római nyelvhez idomított forma őriz – ilyen Bécs, vagyis Wien egykori neve (Vindobona).

A kultúra és a kolónia szó (a szótörténet ironiája!) ugyanarra a latin ősré tekint vissza, s ez a *colere* ige, amely olyasmit jelentett: ápolni, tisztelni, megművelni. A kultusz valamely isten (hitének, lényének) tisztelő ápolása, de kultúrának mondjuk a növények ápolását-termesztését, a mikrobák kitenyésztését; leplezetlenül kifejeződik elsődleges jelentése e szónak a mezőgazdasági vagy baktériumkultúrák összetételeiben. Colonus volt viszont az a férfi, aki a földet telepesként művelte; a kései ókorban elsősorban a félszabad parasztokat, a bérlet földök tulajdonosait nevezték így. Eből származik az angol *clown* szó (műveltségzavunk!): jelenti az otrombácska csetlő-botló bohócot.

Mai kolóniafogalmunk a latin coloniából származik. Ez volt a neve azoknak a római katonai településeknek, melyeket előbb Itália, azután más országok leigázott vagy függő viszonyban lévő területein alapítottak. Itt többnyire római veteránok (kiszolgált katonák, öregkatonák) vethették meg a lábukat – parasztként. A földet ezek a telepések a helyi lakosságtól ragadták el. Efféle kolóniákból gyakran városok nőttek ki, némelyiknek még a neve is a kolóniára utal – így például a Rajna mellett Köln városáé (Colonia Agrippinensis). Itt született Agrippina császárné, nagybátyjának s férjének megmérgezője; ő „szerényen” nevével tisztelte meg az ubiusok földjén fekvő helyet.

Római-kelta-germán keveréknépesség élt ezeken a területeken, és az impérium minden sarkából idesodródó zsoldosok még tarkábbá tették az összképet. Virágzott a földművelés, ápoltak voltak a kertek, gazdagok a szőlősdombok, és a kézművességet sem lehetett elmaradottnak nevezni. Római termékek, de római pénzermék is elő-előbukkanak itt a föld alól; síradományok voltak ezek, vagy éppen-

séggel elásott kincsek. Azt tanúsítják, milyen élénk volt a kereskedelem a római és a Rómán kívüli területek között.

A nyugati germánok nyelvébe már akkoriban is benyomultak bizonyos latin szavak, melyek máig fennmaradtak. Az ilyen átvételek esetei azonban akkor váltak különösen gyakorivá és bőségesse, amikor – a 4. században – a germán törzsek áttörtek a római limeseken, egykori római vidékeken létesítve településeket. Az európai nyelvek vérkeringésébe így is számos latin eredetű szó került. Gondoljunk a német szavak közül ilyenekre – s közben a magyar megfelelőkre is: Pforte (*porta*), Ziegel (*tegula*, azaz tégl), Schindel (*scindula*, azaz zsindely) stb. Vagy a német Küche szó (*coquina*, magyarul konyha), a német Keller a latin *cellarium*ból stb. Római eredetű a Semmel (*semila*; zsemle), a Saft (*sopa*; szaft), a Most (*mustum*; must), a nemzetközi érvényű *vinum* (mondjuk-e: bor...). A kehely – Kelch (*calix*); koccintáskor pedig a „prost” (prosz, prosit, azaz „javára váljék!”). Ha előbb, ha később – és még se vége, se hossza sorolhatjuk –, a latinból kerültek át más nyelvekbe ezek a szavak, a minden európai nyelvben gazdagon előforduló latin jövevények, melyek nem „mai műveltség szó” alakban, tehát nem idegen testként élnek.

Egy világváros: Konstantinápoly

Az ókor egyik legfontosabb vízi útja az égszínkének égei vizeket kötötte össze a Fekete-tengerrel. A Thrák kherszonesz (a Gallipoli-félsziget) és a kis-ázsiai szárazföld közti tengerárat a görögök Hellészpontosznak nevezték (Hellé tengere). A mítosz szerint Hellé szűz félistennő volt, aki itt (hasonlóan Aigeioszhoz és Ikaroszhoz) a tengerbe zuhant és megfulladt – legalábbis így a monda. Ezek a hullámok nyelték el az ifjú Leandert is, Aphrodité Héró nevű papnőjének kedvesét. Leander itt úszott át minden éjszaka Ázsiából Európába, találkára. Amikor egyik éjszaka a vihar kioltotta a lány által kitűzött lámpást, a vakmerő Rómeó a vízbe fúlt. A hűséges Héró pedig a Hellészpontosz hajjai közé vetette magát, hogy Leanderrel a halálban is egy legyen. Schiller balladáinak dolgozta fel a mondai anyagot, Grillparzer drámát formált a materiából: *A tenger és a szerelem hullámai*.

A Dardanellák neve – így hívják manapság a Hellészpon-

toszt – a dardánok legendás népére céloz (avagy mondabéli fővárosukra, Dardániára). Ezek a trójaiak elődei-ősei lettek volna.

I. e. 480-ban Xerxész perzsa király állítólag hajóhidat veretett a Hellészpontoszon, hogy hadát Hellaszba vezérelhesse. Amikor az építmény összeomlott, a despota parancsot adott, vesszőzzék meg kegyetlenül a tenger vizét, írják görög források.

A tengerághoz közvetlenül csatlakozó kis beltengert a görögök Propontisznak (előtengernek) nevezték. A modern kori elnevezés – Márvány-tenger – onnét ered, hogy a tenger hajjai márványfejtő-szigeteket locsolnak. Az átkelés vízi útja, mely a Fekete-tengerbe (Pontosz Euxeinosz) vezet, a Boszporusz nevet viseli. Ez marhagázlót jelent. A mítosz szerint itt menekült át Ázsiába a Héra bögölye által zaklatott, szépséges Io. A görögök Thrák Boszporosznak nevezik, hogy megkülönböztessék a Kimmér Boszporosztól, a Krimtől. Ez a Tauroszi kherszonesz (a Krim) és a mai Tamany-félsziget közti tengerág, amely a Fekete-tengert a Meótisszal – ma: Azovi-tenger – kötötte össze, s egy ókori nomád népről kapta a nevét.

A nyugati parton fekvő, milétoszi alapítású Pantikapeion (a mai Kercs területén) uralma alá vetett vagy tucatnyi szomszédos görög „sarlóvárost”, és egy boszporuszi görög királyság középpontja lett.

A Thrák Boszporosznál görög bevándorlók az i. e. 7. században alapították Büzantion városát, amely kedvező földrajzi fekvése révén a kereskedelem, politikában és kultúrában egyaránt kiemelkedő szerephez jutott. A 199-es év Bizáncot kis híján elpusztította. Az egymással versengő római katonacászárok egyike, Pescennius Niger itt akarta a maga fővárosát felépíteni, de győzelmes vetélytársa, Septimus Severus hosszú ostrom után bevette és alaposan feldúlta a Boszporusz-parti települést.

Minden addiginál tündöklőbb lett a város, amikor Constantinus császár úgy határozott, hogy itt lesz a római impérium új fővárosa. I. sz. 326-ban rakták le az alapkövet, 330-ban lett császárváros Byzantium-Constantinopolisból. A birodalom minden részéből festményeket, szobrokat, műtárgyakat hurcoltak oda, hadd legyen igazi új Róma a csillogóan új Constantinopolis. Pompázott is valóban! Az új főváros lakói megkapták ugyanazokat az előjogokat, ame-

lyeknek a hanyatló régi központ – Róma – polgárai örvendhettek. Amikor 395-ben a Római Birodalom végképp kettészakadt, lett belőle nyugat- és kelet-római birodalom. Az új főváros a római, mindenekelőtt azonban a hellén kulturális hagyományokat még ezer éven át ápolta. A birodalom lakóinak jelentős része görög volt, nyelvük ki is szorította a latint. A görög lakosok mégis rómaiaknak érezték magukat. Államukat Római Birodalomnak nevezték, magukat így: Romaioi, rómaiak. Csak az újkori görögök nevezik ismét államukat hellénnek. A modern tudomány a Konstantinápoly főváros vezette államot Bizánci Birodalomnak nevezi – s ez az elnevezés, minden képtelensége ellenére, gyökeret vert a köztudatban.

A bizánci kultúra keresztény jellegű volt ugyan, de az antikvitáshoz sokkal több szál fűzte, mint általában hinnénk. A merev, igen sok szimbólummal terhes bizánci művészet nem a nép életét tükrözi, hiszen az ugyanolyan eleven és tarka lehetett, mint más korokban. A bizánci görög *Anthologiában* (virágszüret, virágválogatás) összegyűjtött epigrammák csak kis részükben keresztény tartalmúak, előtérbe itt inkább a tréfás versek, bordalok, gúnyköltemények és mindenekelőtt az erotikus művek-művecskék kerültek, ez utóbbiak a lehető legmerészebb fajtából. Egész könyv hódol a „fiúi múzsának”. Vegyük ehhez, hogy a szabados testüllekű szerzők egyházi emberek voltak, vagy éppenséggel szerzetesek.

Virult hát a kikötő-világvárosban a világ legősi mestersege, a jó fekvés és a jó kilátás megannyi változata. Leherasztására csupán Theodora császárné (508–548) tett – persze hiábavaló – kísérleteket. Mondják, hogy mielőtt a férjéből Justinianus császár lett volna, mellékállásban maga is élénken űzte az ipart, fő foglalkozása ugyanis cirkuszi táncosnő volt.

Nem volt szokatlan Konstantinápolyban, hogy valaki a legalacsonyabb sorból magas hivatalra jutott. Örökletes, születés szerinti rangok és rendek a szabad népesség körében itt nem léteztek. Eltérést jelentett az európai hűbériségtől az is, hogy az állami funkciókat főhivatású bürokraták látták el. A hadsereg és a haditengerészet erőit zsoldosok alkották, és a parancsnokok – jellegzetessége volt ez a kései Rómának is – gyakran „harcoltak ki” maguknak nagy méltóságokat, sőt császári trónt is. Népszerű volt az olvasás

Bizánci méltóság a 400-as évekből, amikor a birodalom keleti részében még a latin volt a hivatalos nyelv

és az írás. Bátran mondhatjuk ezt így – hiszen az említett *Anthologia* is, íme, megérte a második, 3700 példányos kiadást. (A könyvnyomtatás előtt!)

Bizánc főként a klasszikus görög irodalmat ápolta nagy gondnal. Újra meg újra értelmezték-kommentálták, le is másolták a hajdankori műveket. Az ógörög irodalom túlnyomó része csak így, bizánci kéziratok formájában maradt ránk. Mielőtt a törökök 1453-ban bevették volna Konstantinápolyt, bizánci tudósok egész sora jutott el Itáliába, s ők

a könyvkincs jelentős hányadát is magukkal vihették. A görög nyelv és irodalom megismerése roppant hatással volt a humanizmus és a reneszánsz szellemi életére. Homéroszt, Aiszkhüloszt, Szophoklész, Euripidész, Platont és Epikuroszt igazából most ismerte meg Nyugat-Európa.

Mindazonáltal helytelen volna, ha csupán azt tekintenénk Bizánc érdemének, hogy megőrizte a klasszikus kincseket, mint valami könyvesház. A bizánci kultúra maga is szertesugárzott a szomszédos országokra – Grúziára és Örményországra, Perzsiára, a bagdadi kalifátusra. A bizánci kézművesség remekeit a Nyugat ájult csodálattal nézte, ezek a darabok ma székesegyházak kincseskamráinak díszei. A bizánci örökség főként Oroszországra és a balkáni államokra hatott, ezek ugyanis az ortodox kereszténységgel együtt a bizánci építészet, festészet, irodalom lényeges elemeit is onnan vették át.

Népek, ha vándorolnak

378-ban a nyugati gótok Drinápolytól – Adrianopolisznál – legyőzték a Valens császár vezette római hadat. Innen számítják hagyományosan a „népvándorlás” kezdetét. A folyamat végét 575 tájára teszik, amikor Észak-Itáliában végképp megtelepedtek a longobárdok, s a germán törzsek vándorlásai is lezárultak már. A közbülső időben nyugati és keleti gótok, vandálok, burgundok és más népek árasztották el a római birodalmat, főleg a nyugati felét – pusztítottak, raboltak, számos provinciában afféle uralkodó rétegként meg is maradtak. A nyugat-római birodalom erő roppant miatt cserépként tört darabokra.

Ezt az eseménysort nevezik „a” népvándorlásnak; jóllehet az egész folyamat korántsem volt a népek legnagyobb, legtágabb terű vándorlása, sőt még csak legfontosabb áramlása sem.

Az emberiség őskorában kóbor csoportok a földgolyó csaknem minden lakható helyére elvetődtek bolyongásuk közben. Ekképp keltek át Indonézián és Új-Guineán Ausztráliába és Taszániába, több hullámban vonultak Szibériából a Bering-szoroson keresztül Amerikába, s ott is lejutottak az ikerkontinens déli csücskéig. Ezeket a bámulatos vándorlásokat egyáltalán az tette lehetővé, hogy a jégkor-

szakok idején a tengerszint mintegy kétszáz méterrel alacsonyabb volt a mainál, s ezzel a földrészek között afféle szárazföldi hidak emelkedtek elő. A vándorló hordák, legalábbis első hullámaik, néptelen, vadállatoktól nyüzsgő területekre jutottak.

Miután sok kisebb embercsoport fokozatosan áttért a földművelésre, és ezek a törzsek szüntelenül Elő-Ázsiából áramlottak ki, sok szomszédos vadászó és gyűjtögető törzs – bár nem mindegyik – átvette az új termelési módot. Közép-Európa első földművelői a szalagkerámiasok voltak – így nevezik őket edényeik sajátos díszítése okán: tökre vagy más hasonló növényekre emlékeztetnek ezek az ábrák.

A Kelet bronzkorában két ellentétes tendenciát figyelhetünk meg: a fejlettebb mezopotámiai társadalmi képződmények kiterjesztették határaikat, államuk uralma alá hajtottak szabad törzseket, ezeket többnyire „integrálták” is. Másrészt alacsonyabb civilizációs szinten rekedt, mozgékony törzsek rohantak meg fejlettebb államokat, s gyakran le is győzték áldozatukat, mert vasfegyvereiket mérték össze bronzhegyű dárdákkal, s a meghódított országok élére álltak – mint vezető katonai réteg. Kulturálisan és nyelviileg is megindult az asszimilációs folyamat, s néhány generáció múltán „a jövevények” általában hasonultak a helybéliekhez. Mezopotámiában, ékirásos emlékek tanúsága szerint, egyre-másra következtek ezek a fordulatok s folyamatok, s a műalkotások és más régészeti források sem mesélnek másról. Egyiptomból főként a hükszoszok betörése ismeretes – a második átmeneti korszakból. A minószi Krétát viszont Mükéné igázta le.

A vassfeldolgozás technikája az ősközösségben élő törzsek általános fölényét eredményezte – némely régi állam nem is tudott ellenállni e barbároknak. A mediterrán térség is számtalan népvándorlást élt meg akkoriban – ezek közül a dór vándorlás volt az egyik legnagyobb hatású.

Voltak népek, melyek ügyesen járták a tengereket. A főníciaiak „anyavárosai”, Türosz és Szidon sok újabb várost alapított a Földközi-tenger partjain, közöttük a híres Karthagót, amely később Rómával küzdött a „világuralomért”. A főníciaiakat követték a görögök a maguk gyarmatvárosaival, aztán az etruszok. Később, a 10. században normann hajók érték el Izland és Grönland szigetét, meg is telepedtek ott, sőt Észak-Amerikába is eljutottak. Ezek a

normannok megvetették a lábukat Britanniában, Írországban, Franciaországban – ahol az ő emléküket őrzi nevében Normandia –, valamint Szicília szigetén. A legnagyobb vízi vándorlásokat a polinézek nevéhez fűzhetjük – ők a Csendes-óceán egész szigetvilágát bejárták, egészen a Húsvét-szigetig, sorra telepítve be a földdarabokat.

A világtörténelem legjelentősebb vándorlásai viszont: az európaiak átáramlása Amerikába, Ausztráliába, Új-Zélandra, valamint az oroszok nagyjából egyidejű letelepülése Szibériában.

A germán népek, semmi kétség, vándorlásaikkal megadták az utolsó lökést az amúgy is elgyengült Római Birodalom bukásához, ám az is igaz, hogy a rómaiak kultúráját és gazdasági formáit is hamar átvették. Belső okokból a római kultúra már hosszabb ideje a hanyatlás útjára lépett. A germán törzsek némelyikét (a keleti gótokat, a vandálokat) a bizánciak visszaverték a harcmezőn, hanem a többiek (például a longobárdok) beleolvadtak a helyi lakosságra.

A germánokat egyébként hamarosan követték a szlávok, akik Közép-Európában egészen az Elbáig és a Saaléig, délkeleten a Peloponnészoszig és Kis-Ázsiáig nyomultak, ahol bizánci fennhatóság alatt meg is telepedtek. A 8. században arab harcosok hódították meg Mezopotámiát, Szíriát, Észak-Afrikát és Spanyolországot, később Szicíliát is.

Az ókori vándorlások idején a népcsoportok jelentős része a régi településhelyen maradt. Bár a hunok igencsak szorongatták őket, még a gótok közül is sokan maradtak Oroszország déli részén. Véletlen tudomásunk van csak róla, hogy még a 16. században is éltek gót csoportok a Krímben. Egy osztrák követ a szultán konstantinápolyi udvaránál megismert két krími embert – akkoriban a Krím még török vazallus volt –, akik közül az egyik beszélt gótul! A flandriai születésű diplomata szójegyzéket állított össze, és azonnal fölfedezte e nyelv rokonságát a némettel és a flamanddal.

A hódítók többnyire kisebbségben voltak. Nem volt ez másképp Hellaszban sem, ahol a II. évezredben bevándorolt hellének a pelazg őslakossággal olvadtak össze. A görög nyelv a régi lakosság sok szavát megőrizte, főként hegyek, folyók, települések nevét (pl. Korinthosz). A helybéliektől a görögök nemcsak művészeteket és mesterségeket sajátítottak el, hanem vallási képzeteket is. Így például az olümposzi

istenek némelyike is helyi vagy kis-ázsiai eredetű, még nevét tekintve is.

Sok esetben a hódítás és a bevándorlás ellenére a régebbi kultúra hagyományai maradtak fenn. Másrészt viszont a kulturális hagyományok vándorlások nélkül is gyökeret vertek. A régész számára felvetődik a kérdés – és mindig új módon! –, mifélek is lehettek egy-egy lelőhelyen a hajdani kulturális kapcsolatok.

A germán népvándorlások kultúrtörténetileg ott voltak különösen hatékonyak, ahol a hódító bevándorlók közvetlen kapcsolatban maradtak hazájukkal, nevezetesen a frankoknál. A romanizált s a kereszténységet már ápoló Gallia sok évszázadon át közös államot alkotott a frank birodalom germán és pogány részével. A kulturális kölcsönhatás itt különösen gazdagon gyümölcsözött, bár a Galliát előzőnlő germán frankok számaránya a latinizált kelta őslakossághoz képest csak negyedannyi lehetett.

A nyelveknek is megvan a sorsa

A rómaiak nyelve, a latin, csak egyike volt több itáliai dialektusnak (osz, umber-szabell stb.). Területük, Latium szűkös kis vidék. A latinok laza kötelékben egyesültek, amelynek vezetését Róma – Alba Longát lerontva – átvette. A latinoknál sajátos polgárjog uralkodott, amely nagyjából a római „civiljognak” felelt meg, ám csekélyebb politikai hatáskör jellemezte (nem volt például szavazati joguk). Ezt a latin jogot később sok más közösségnek és személynek adták meg. Afféle előfoka volt a római polgárok jogainak.

A római hódítások révén a latin nyelv terjedni kezdett, eleinte Itália területén, ahol részben a latinhoz közel álló, részben viszont attól merőben eltérő nyelvek éltek, majd „meghódította” Hispániát (Spanyolországot), Észak-Afrikát, Galliát és a Balkán-félszigetet. Ez a terjedés olyan gyorsan ment végbe, hogy a régebben e vidékeken beszélt nyelvekről alig tudunk valamit. A birodalom legtöbb keleti provinciájában azonban a latin a göröggel, a szírral és az egyiptomi kopttal nem tudott győztesen megbirkózni, egyiket sem szoríthatta ki. A latin írásos nyelvtől mind jobban eltért a népnyelv, a vulgáris latin, amelyből a nyugat-római birodalom összeomlása után idővel kifejlődtek a különböző

román nyelvek. Mivel a katolikus egyház nyelve volt, s az egyház a reformációig egész Nyugat-Európát uralta, a középkori latin az államigazgatás, a tudomány, sőt a költészet nyelveként is nagy szerepet játszott. Az úgynevezett közép-latin a középkorban nem volt holt nyelv, hiszen a művelt emberek érintkezési eszközének számított. Így például az Itáliában született filozófus, Aquinói Tamás taníthatott Kölnben és Párizsban, jóllehet nem tudott sem németül, sem franciául. Zsinatokon és más egyházi összejöveteleken nem volt szükség tolmácsra. A középlatin stílusa viszonylag egyszerű volt és közérthető. Állandóan új fogalmakat képeztek, melyek részben új szóalkotások voltak, részben a népnyelvből kerültek át a műveltekébe. Terjedelemre a ránk hagyományozódott középkori latin nyelvű irodalom sokszorosa az ókorinak.

A nem is annyira szűk körben élő középlatin nyelvnek azok adták meg a halálos döfést, akik a klasszikus latint próbálták újjáéleszteni: a humanisták. Ekképpen nevezik a 14. és 15. századnak azokat a tudósait, akik a latin és a görög irodalom tanulmányozásával foglalkoztak, s ezen az alapon teremtettek új, világi műveltségsményt. Elsősorban filológiai és történeti tanulmányaikkal küzdöttek koruk megcsontosodott skolasztikus tudománya ellen. Cicerón és Caesaron iskolázott elegáns latin stílus szolgált világi, skolasztikaellenes gondolkodásmódjuk kifejezésére.

Hogy a nyelvi kérdések milyen mélyen foglalkoztatták őket, arra jó példák a híres „éjemberlevelek”. Éveken át tartó, heves irodalmi viták és viszályok középpontjában állt a humanista Johannes Reuchlin. Ez a tudós alaposan ismer-te az ókori nyelveket, közöttük a hébert is, és odáig merész-kedett, hogy szembeszálljon a „szent” inkvizícióval, amely minden zsidó írásos emléket tűzre vetett volna. Emiatt magát Reuchlint is eretnekséggel vádolták. Ugyanakkor sok bátor ember fogott tollat az érdekében, közöttük a tudós humanista, Rotterdami Erasmus is. Reuchlin 1514-ben ki-adott egy levélválogatást, abból a materiából, amelyet a legnevesebb humanisták néki írt levelei halmoztak egybe. A levélgyűjtemény címe egyszerű volt s tartalomhű: *Híres emberek levelei* („Clarorum virorum epistolae...”).

E komoly munka satirikus ellenpárjaként egy év múlva megjelent egy másik mű, a *Névtelen emberek levelei* (latinul: „Epistolae obscurorum virorum”). A latin „obscurus” szó

egyszersmind azt is jelenti, hogy „sötét” – innét aztán az „éjemberlevelek” elnevezés.

Kitalált levelekből áll ez az iromány: egyházi emberek intézték soraikat Reuchlin fő-fő ellenségeinek egyikéhez, a kölni Ortwin Gratius magiszterhez. Mesterüknek írva e levélszerzők döntéseket kértek szörszálhasogató problémák tárgyában, de mindenféle zabálásokról és részegeskedésekről is beszámoltak, amiként szerelmi kalandjaikról is.

Az obskúrus „éjemberlevelek” satirikus hatása nemcsak tárgyukban, hanem nyelvükben rejlik. Az éjemberek primitív és hibás latinsággal fogalmaztak, és a szövegek tele vannak félrefogásokkal és kétértelműségekkel.

A levelek tényleges szerzőinek nevét nem ismerjük. Későbbi kutatásokból kiderült, hogy humanista tudósok körének termékei – s e társaság központja az erfurti egyetem volt. Vezéralakjuk a thüringiai parasztivadék, Johannes Jager volt (kb. 1480–1540), aki Crotus Rubeanus néven írogatott. Mérvadó szerepet játszott e körben Ulrich von Hutten is (1488–1523). Az ő műve mindenekelőtt az „éjemberlevelek” második (1517-ben megjelent) része.

A satíra olvasóit a legsúlyosabb egyházi büntetéssel fenyegették – ám ez a levelek népszerűségét inkább csak fokozta.

Satíra a híres Rotterdami Erasmus egyik írása is, ahol az elhalálozott II. Gyula pápa és Szent Péter társalog a mennyek kapujánál; a tudós e művében kíméletlenül leszámol a vérszomjas, hataloméhes és erkölcstelen fejedelmek világával.

Más humanista szerzők a történetírás ügyével jegyezték el magukat, kapcsolódni próbálván a nagy ókori példaképekhez, Liviushoz vagy Tacitushoz. Georg Agricola, a bányászati tudományok megalapozója, másokkal együtt, akik természettudományos kérdésekkel foglalkoztak, egyebek között kitűnő stilszta is volt.

Sok német humanista törekedett irodalmi babérokra. Mivel azonban ők nem „álltak át” a népnyelvre (nem követék tehát a nagy itáliai humanistákat, Dantét, Petrarcat, Boccacciót), hatásuk sem terebélyesedhetett ki, s jószerivel mára feledésbe is merültek, holott például Conrad Celtis, erotikus versei (Hasilinához, Elsulához, Ursulához és Barbarához) vagy Heinrich Bebel csapongó-szertelen elbeszélései (*Facetiae*) tagadhatatlanul élvezetes olvasmányok.

A XVI. század német humanistáinak törekvései túlzott „intellektuális elzárkózást” mutatnak a többségében analfabéta tömegtől – sajnálatos, hogy emiatt hatásuk is szűk körű maradt. Csaknem valamennyien távol tartották magukat a nagy mozgalmaktól-küzdelmekről, melyek Luther Márton tézismeghirdetésével kezdődtek; kivéve a szenvedélyes Ulrich von Huttent.

Hanyatlás és újjászületés?

A humanizmus és a reneszánsz fogalma közé gyakran tesznek egyenlőséget, ám ez nem egészen korrekt eljárás.

A „renaissance” (újjászületés) fogalmát Giorgio Vasari itáliai építész és műtörténész (1511–1574) alkotta meg, a 14. és a 15. századi itáliai festészetre, szobrászatra és építészetre. Ő persze nem a francia *renaissance* szóalakot használta – hanem az ezzel azonos jelentésű olaszt, a „rinascimentó”-t. Vasari azt akarta kifejezni, hogy ez a művészet, melyet maga is szenvedélyesen képviselt – gyakorló művészként és elméletiróként egyaránt –, az ókor újjászületését jelenti oly hosszú tetszhalotti álmom, a középkor századai után. A középkori művészetet Vasari *gótikusnak* – gótokra jellemzőnek, vagyis barbárnak – nevezte.

Ekképpen a *reneszánsz* fogalma eredetileg csakis a művészetekre vonatkozott. Versenyben állt olyan kifejezésekkel, mint a *quattrocento* (olaszul, szó szerint: 400) és a *cinquecento* (olaszul: 500), ami összefoglalólag a 15. és a 16. század művészetére utalt. Jules Michelet francia történész (1798–1874) alkalmazta elsőként a reneszánsz fogalmát az európai história egyik teljes korszakának jelölésére.

A Vasari által megalkotott fogalom, a „gót” az idők során becsmélésből megtiszteltetéssé, majd művészettörténeti fogalommal vált. A gótika rehabilitálásában nagy része volt az ifjú Goethének. A *német építészetéről* írott dolgozatában (1772) dicsőítőn szólt Erwin von Steinbachról, a strassburgi székesegyház mesteréről, aki e stílus kiemelkedő építőművésze volt. A gótika persze korántsem volt pusztán német „érdekeltség” – mint építészeti stílus számos országot átölelt. Eredetét francia területen leheljük meg.

A reneszánsz idején keletkezett „középkor”-fogalom az Európán kívüli országokra tulajdonképpen nem alkalmaz-

ható – jöllehet történtek ilyen jellegű kísérletek. Az említett területek történelme ugyanis nem az európaival egyidejűségben alakult. Hadd említsünk egy szélsőséges példát: Mexikó vagy Peru kultúrája az európaiak odaérkezésekor olyanféle stádiumban lehetett, amelyet inkább Sumerrel vagy az egyiptomi Óbirodalommal hasonlíthatunk össze, s még ebben is csínján kell eljárunk. És Indiának, Kínának, Japánnak ugyanígy rendre merőben más történeti korszakai vannak, mint az európaiak.

Eduard Meyer ókortörténész megpróbálta a három egyiptomi birodalmat Európa ókorával, középkorával és újkorával párhuzamba hozni. Akadtak történetfilozófusok, akik még attól sem riadtak vissza, hogy minden „kultúra” esetében ugyanazt a három, egymást követő korszakot rögzítsék – ami azért csak a valóságos történetiség kiforgatásával lehetséges. A dolog végén mindig a kultúra hanyatlása áll – példa erre Oswald Spengler 1919-ben megjelent könyve (címe is ez: *Untergang des Abendlandes*; A Nyugat alkonya).

A népek s népcsoportok történelme nem izoláltan zajlik (nem szigeten, elszigetelten – ez az *izolált* szó eredeti jelentése). Az emberiség története és kultúrtörténete összefolyamat, amelyben mindegyik nemzedék az előzőre, valamennyi korszak az előtte formálódott korra épít. Ennek során a kulturális vívmányok gyakran szenvednek veszteségeket is, ám ez sosem vezet az „egész” hanyatlásához.

Akadémosz ligetében

A 16. század nagy szellemi és politikai mozgalmait fontos alkalmazási területektől fosztották meg a latint. A protestáns egyházaknak ekkor már megvoltak az anyanyelvi bibliafordításai, és kultuszaik is kialakultak. A latint a jogból és a közigazgatásból is fokról fokra kiszorították a „vulgáris” nyelvek. Csak az egyetemeken, az akadémiákon és a tudományos irodalomban maradt meg a latinság – egyre zsugorodó – birodalma. Spinoza (1632–1677) a maga filozófiai művét latinul írta, Leibniz munkái (1646–1716) már javarészt francia nyelven születtek, Christian Wolff (1679–1754) óta Németországban is a német lett a filozófia nyelve.

A „nem hagyományos medicus”, Bombastus Theophrastus Paracelsus (Hohenheim) 1527-ben német nyelvű előadásokat tartott a bázeli egyetemen, példáját azonban sokáig senki sem követte. Ez a szokás csak azután honosodott meg általánosan, hogy 1687-ben Lipcsében Christian Thomasius jogász német nyelven kezdte megtartani az előadásait. Egy, az ókori nyelvekben nemigen jártas fizikusról mesélik az anekdotát, hogy viták esetére megfelelő válaszokat készítetett magának egy barátjával; s arra az esetre, ha egyáltalán nem értené a kérdést, bemagolta a megfelelő latin választ: „Lehet is, nem is.” És így felelt: „Lehet is, nem is”, amikor egy agg professzor megkérdezte tőle – álljunk meg! hiszen ő épp azt nem értette, hogy mit kérdezett a kolléga úr. A jelenlévők egyik része elborzadt, a másik vihogni kezdett. Az öregúr ugyanis azt kérdezte tőle ékes latinsággal, hogy a doctorandus úr vajon az ő kedves régi iskolatársának a fia-e.

A latin és görög ekképpen hanyatlott-fakult, ám a professzorok s a diákok még hosszú ideig értették, sőt néha még beszéltek is Cicero nyelvét. Kifejezésre jutott ez például abban, hogy egyetemi városaikat büszkén hasonlították Athénhez. Lipcse volt itt a kezdeményező, ugyanis a „Szász-földi Új-Róma” dicsnév mellé még a „Pleisse menti Athén”-t is magára akasztotta. De ugyanígy volt Wittenberg („Elba menti Athén”), Jéna (példáját követte Halle) („a Saale-part Athénje”), München (Isar menti Athén”), a skóciai Edinburgh pedig az „Észak Athénje” dicső nevet viselte.

A „Spree Athénje”, vagyis Berlin, a 18. században csak alkalmanként használt kifejezés, de a 19. században már a köznyelvben is polgárjogot nyert – míg a többi „Athén” lassan a feledés homályába veszett.

A szó mai értelmében vett egyeteme a klasszikus Athénnek persze nem lehetett még, ám a város a hellén szellemiség jeles központja volt, oly hely, ahová híres filozófusok, történészek és szónokok köré tanítványok sokasága sereglett, s ezek a kiváló férfiak ligetekben, kertekben, sétafolyosókon tartották előadásait.

Athén kulturális sugárzása akkor is hatott, amikor politikai ereje már rég hanyatlóban volt. Miután Róma legyűrte a várost, a birodalom minden részéből özönlenni kezdtek ide a filozófiát s retorikát tanulni vágyók. Hadrianus császár

(117–138) az athéni „oktatásügyet” egyetlen intézménnyé fogta össze, gyakorlatilag az első egyetemféle intézménnyé, amit addig látott a világ. Ez az „universitas” még négyszáz éven át működött, egészen addig, amíg Justinianus kelet-római császár, e néven az első, a „jámbor” Theodora férje, 529-ben mint a pogányság fellegvárát be nem záratta.

Athén melletti liget volt a mi akadémia-fogalmunk őse, az Akadémia. Maga Akedemosz görög hős volt, akit egyebek között ebben a ligetben is tisztelték. Itt vásárolt magának a filozófus Platón (i. e. 427–347) egy kertet, amelyben tanítványainak előadásokat tartott, velük társalkodott. A birtokot, melynek neve „Akadémia” volt, Platón a híveire hagyta. A reneszánsz újjáélesztette a platóni filozófiát. Ápolására 1440-ben Firenzében társaság alakult, s ez újból Akadémiának nevezte magát. A 17. és a 18. században aztán tudós társaságok és a legkülönbözőbb oktatási intézmények vették fel a büszke „akadémia” nevet.

Athén piacterének – az *agorának* – egyik épülete adta a másik nagy filozófiai iskola (s a vele kapcsolatos emberi-szellemi magatartás) nevét: a sztoikusokét. A festett falú kerengőben (*sztoa poikülé*) Zenón hívei találkozgattak. Innen e filozófia neve: a sztoa. Követelménye, hogy mindent önfelegyelemmel és közömbösen fogadjunk, ez a közvetlen alapja a „sztoikus nyugalom” mindennapos fogalmának.

Arisztotelész tanítványait peripatetikuskoknak nevezték – mert „peripatoi” ama kerengő neve, ahol a filozófus eleinte tanított, a Lúkeosz istennek szentelt Lúkeionban, az Athén melletti Ilisszosz hegyén. Itt sokszor valóban amúgy járkálva folyt az oktatás és a disputa, s a testmozgás jót tett az egészségnek. A Lúkeionból származik a liceum szó. Ez volt annak idején a felsőbb leányiskolák neve számos országban.

Az *egyetem* szó *universitas* változata a középkorból származik. 1119-ben Bolognában alapítottak egy felsőfokú tanintézetet, ahol az összes akkori tudományt oktatták, s amelyet ezért így neveztek: *universitas litterarum* (a tudományok összessége). 1150-ben követte a példát Párizs, 1348-ban pedig Prága.

E régi egyetemek diákjai többnyire kollégiumokban laktak, ezeket nevezték börsének, ebből lett a „Bursch” szó a németben, s az ok, amire ez az elnevezés visszavezethető, a szó mai értelméhez igen híven, az, hogy közös „börze”, azaz kassza volt ezeken a helyeken. Megkönnyítette ez az életet,

semmi kétség; s így jelenti a ritka *bursikóz* szó a diákosan könnyed magatartást, bolondosságot, a német *naturburs* pedig azt az ifjú embert, aki keresetlenül egyszerű lény, ami a szívéen, az a száján.

A diákok jellegzetes nyelvi közeget alakítottak ki, s hadd emlékeztessünk csupán arra, hogy így születtek afféle maig is élő szavak, mint a *pech* vagy a *filiszter*. Göttingában állítólag volt egy alapítvány, mely Nassau hercegség tizenkét szülöttének – tucatnyi diáknak – ingyen ebédet biztosított. Ha valamelyikük távol járt, illetéktelen szegény diák foglalta el a helyét – „nassauolt”, vagyis *nassolt*.

A latint manapság is széles körben használja még az orvostudomány, a gyógyszerészet és a biológia. Az emberi testrészeknek s a betegségeknek latin vagy görög nevük van. Persze egy régi római ugyanúgy nem értené meg a mai orvosi szakzsargonunkat, ahogyan a mai páciens sem sokat kapiskál belőle (*Capisco! Értem!* – ez is latin és olasz szó) –, de hát épp ez utóbbi a cél. Mármost ami azt illeti, az ilyen művi szaknyelvek lényege és értelme az, hogy egyértelműek és nemzetközi legyenek. Ugyanez vonatkozik a botanikai és zoológiai terminológiára – bocsánat: növénytani és állattani névmeghatározás-rendszerre –, melyet a svéd Linnaeus vagy Linné (1707–1778) dolgozott ki.

Az orvosi és a biológusi latin jellegzetes ismérve, hogy legalább felerészt görög elemekből áll – nyelvileg többnyire latinositott szóalakokból. Egyetlen nyelv szavai rég nem elegendőek a szakterminológiához. Nos, hadd közöljük hát, hogy az, akinek a jaja-baja netán *Diabetes mellitus*, *Hyper-tonia*, *Rheumatismus* vagy *Neurosis* – és más szörnyistenneveteket is sorolhatnánk még –, érezze magát inkább a görög-ség, semmint Róma világában!...

Romantikus románok és román románcok

Nemrégiben tanúja voltam a Paulinzella-kolostorromoknál (a Thüringer Waldban) egy kis házastársi civódásnak. A feleség a turistakézikönyv „*romanisch*” (*román*) szavát sajtóhibának vélte, lévén hogy ott „*romantisch*”-nak (*romantikus*) kellene állnia.

Mármost ami tény: a Róma, az „örök város” nevéből származtatott szavak és kifejezések körében megglehetősen a fogal-

Középkori
római
könyvillusztráció

mi zűrzavar, s ennek tisztázásához a legcélszerűbb azonnal az *Idegen szavak szótár*ához vagy valami etimológiai kézikönyvhöz fordulni segítségért.

Román: így nevezik az építészeti stílusok egyikét; jellemzője a körív, s virágkora a 11–13. század idejére tehető. A fogalom az addig elsődlegesen használt „bizánci”-tól különült el. Jóllehet, e szép stílusnak kevesebb köze van Rómához, mint Bizánchoz, a „román” szó, a „román kor” stb. így nyert polgárjogot a művészettörténetben. A román építészet elemeit Németországban a wilhelmiánus, vagyis a vilmosi kor (1871–1918) élesztette újjá (újromanizmus), részben templomokhoz, főként mégis inkább postahivatalok, bankok és takarékpénztárak építésénél (ezért „bankstílus”-nak is nevezik német földön).

Más jelentése van a nyelvtudományban használt „román”-nak: azokra a nyelvekre utal, amelyek a vulgáris latinból fejlődtek ki, egyebek között tehát az olaszt, franciát, spanyolt, portugált jelenti. E népek egyike-másika ma is így nevezi magát: a balkáni románok, illetve a svájci Graubünden kantonban élő rétorománok. A középkorban Francia-

ország, Spanyolország stb. népnyelvét is romának nevezték. Ezért aztán a dalokat, melyek ezen a „vulgáris” nyelven – s nem latinul – fogalmazódtak, románcoknak hívták; a leggyakrabban szerelmes költemények voltak. A románcgyűjtemény neve *romanero* volt, így nevezte még Heinrich Heine is 1851-ben kiadott költeményciklusát. Némelyütt „romancier” a regényíró neve (a „roman”-ok írójaé, s nem a románcoké). Hogy manapság, a valóságban, valamely szerelmi élmény románc-e csak, avagy egész *roman* (regény), az elsősorban a dolog időtartamától függ.

A középkori lovagregény elnevezése, a „roman” miatt nevezték el a 18. századi Angliában a mű-romokkal ékes természeti parkokat *romantikusnak* (a magyar „rom” szó itt véletlen egyezés!), később ezt a jelzőt átvitték bármely tájra, azután mindenre, ami csak fantasztikus, kalandos, realitáson túli volt – mint például az akkoriban közkedvelt rémregények is. Fontosabb fejlemény volt végül akkoriban, hogy 1798-ban egy maroknyi ifjú irodalmi ember, aki Jénában gyülekezett (köztük Friedrich Schlegel és Novalis), romantikusnak nevezte el magát, ők lettek hát az első *romantikusok*. Azóta a romantika igen összetett jelentésű, többretegű fogalomra fejlődött, jelöl irodalmi, művészeti és filozófiai tendenciákat egyképp, az irodalomban a középkor és a miszticizmus iránti rajongás, a népdal- és népmese gyűjtés, az erotikus szabadosság, mindenféle lázadás a megcsontosodott klasszicizmus ellen.

Nem szabad e szó tartományába keverni a hasonló hangzású cigány ügyeket; a cigány nyelvben „rom” (roma) anynyt jelent, mint ember, amíg a férfi *manusz*, a cigánylány pedig *csaj*.

Apák gyermekági „lázban”

Baszkföld régóta a megoldatlan kérdések forrongó vidéke – jöllehet pár éve bizonyos körű autonómiát is kapott.

1821-ben a nagy egyetemes tudós, Wilhelm von Humboldt kiadott egy dolgozatot: *Hispania őslakóiról és a baszk nyelvről*. Ebben kimutatta, hogy az Észak-Spanyolországban és Délnyugat-Franciaországban beszélt baszk nyelv sem a spanyolnak, sem a franciának, sőt egyetlen ismert élő vagy holt nyelvnek sem rokona. A baszkot (*eskuera* v.

euszkára), mutatott rá továbbá, az ókorban csaknem az egész Pireneusi-félszigeten és Gallia déli részén is beszélték, amíg aztán a római megszállás után a latin ki nem szorította.

Humboldt kora óta mindegyre folynak a – hiábavaló – próbálkozások, hogy a baszkot más nyelvekből vezessék le (a finnből, Észak-Afrika berber nyelveiből, újabban a kaukázusi nyelvekből).

A spanyolországi baszkok makacsul kitartottak nyelvük és egykor írásba foglalt szabadságjogaik mellett. Mint Spanyolország más részei, a baszk tartományok még a 19. században is sajátos privilégiumokat (*fueros*) élveztek. Évekig tartó polgárháborúk után sikerült csak a baszkok mozgalmait 1876-ban felszámolnia a centralizált monarchiának. A 19. század vége felé a baszk tartományok, gazdag ásványi kincseik révén, az egyik legfontosabb spanyolországi iparvidékké fejlődtek. Mivel az üzemek többsége idegenek tulajdona volt, szociális feszültségek támadtak, melyek tovább éleztek a nemzeti-nemzetiségi konfliktust.

A baszkok ősi szokásokat konzerváltak, egészen a közel múltig. Ezek egyike a *couvade*, ahogy franciául nevezik (a *couver* = költeni, kotlani szóból), vagyis a „férfi gyermekági”: a gyermek születése után a férj pár napra lefeküdt, és „lázasan igyekezett” úgy viselkedett, mintha ő hozná világra a kis jövevényt. Ősközösségi formában élő afrikai, sőt pápua törzsek férfiai is „szenvednek” a „*couvade* idején. Feltételezések szerint ez a szokás azokra az időkre vezethető vissza, amikor az anyajogú (matriarchális) viszonyok az apajogúaknak (a patriarchátusnak) adták át helyüket. Az apa, akinek az anya árnyékában addig nyilvánvalóan nem jutott valami előkelő szerep, ezzel a furcsa viselkedéssel is azt jelezte: jogot formál az újszülöttre.

Frankó tolvajnyelvek

Ha már a „román”-ról beszéltünk, nézzük azt is, hogy „oláh”. A középkorban a németek a maguk román jellegű szomszédait, elsősorban az olaszokat így nevezték: *Wälsche* (vagy *Welsche*). A szónak eredetileg semmi lekicsinylő-sértő mellékíze nem volt. Csak a 19. században, sovíniszta körök hatására vált pejoratívvá – végül a franciákat is ekképpen

titulálták; és a nyelvi purizmus fanatikusa, Eduard Engel a maga „németesítő szótárát” ekképpen fordította a „vels” – mintegy „macskaevő”, „digó” stb. – népség ellen.

„Wälsch” – eredetileg germán törzsek nevezték így a keltákat. Angolul a nagy brit sziget nyugati vidékének neve ma is Wales, és Wales lakóinak neve „Welshmen”. Később a romanizált keltákra is kiterjesztették e fogalmat, azután minden „románra”.

Lengyelben a „wloch” ma is az olaszokat jelöli, a cseh nyelvben ugyanez „vlach”. Közeledünk az „oláh” szóhoz. Románia déli része „Oláhország” volt, önálló fejedelemség. Svájc német nyelvű keleti vidékén a köztársaság francia nyugati felét nevezik „welsche Schweiz”-nak, ami a francia „Suisse romande” elnevezés pontos megfelelője.

A svájci Graubündenben a lakosság egy része által használt román jellegű nyelvet (rétoromán vagy romantsch) korábban Chur városa nyomán így is jelölték: Churwelsch. Némely etimológia a németben erre vezeti vissza a „Kauderwelsch” (zavaros beszéd, halandzsa) szót; bár van egy jiddis szó is: „kauder”, ami kerékbe törést jelent.

Ami még a „welsch” összetételeit s vonatkozásait illeti: a francia tolvajnyelv, az *argot* német megfelelője a *Rotwelsch*. És az *argot* (*jargon*) nevével kapcsolatosan hadd álljon itt pár tolvajnyelvi elnevezés: az olasz *furbesco*, a spanyol *germania*, magyarul egykor a *nyalavi nyelv* volt az argó neve, később *link hadova*, *hebre nyelv*, *jassznyelv* lett az elnevezése. Hosszan sorolhatnánk „kialakulástörténetét”, ízes fordulatait, változásait. Az *argot*, a tolvajnyelv spontán képződmény, de csak részben; célja ugyanis nyilvánvaló, bennfentessé tenni használóit – s ennek érdekében se szeri, se száma az alkalmi, önkényes, tudatos szóferdítéseknek. Titkossága természetesen időhöz kötött, hamar-lejáratú „történeti kategória”.

Németországban a „Rotwelsch” – amely egyébként a magyarnak „légiónyi” szót kölcsönzött; s itt ezt nem lehet „lopásnak” nevezni! – koldusok és tolvajok nyelveként már 1350 körül kimutatható. Luther Márton, akit szociális és nyelvi kérdések egyképp érdekeltek, 1528-ban előszót írt egy wittenbergi műhöz, amely a koldusok által okozott bajokról szólt – és csatolt hozzá egy Rotwelsch-szójegyzéket. A nyelvet magát többnyire az érthetlensége miatt nevezték ez

esetben „welsch”-nek, a „Rot-” előtag értelme viszont nem „vörös”, hanem „koldus” vagy „hamis” lehetett.

Minden nyelv zsargonjának megvan a maga sajátos eredetszemponjtja, csakígy a kuriózumvilága, az adott korban furcsán, tréfás asszociációkkal együtt hangzó szóállománya. Ne is részletezzük. Változnak, avulnak és „korszerűsödnek” e szavak, kifejezések. Gondolná-e bárki ma már, hogy a „gól” (goal) szó „sufni” is volt? Hogy a „póling” – labdát jelentetett? Hogy a *haulem*: rendőrség; a *hajlem*: kórház? Hogy a „kajálni” és a „hálozni” – mindkettő: enni – esetleg ugyanannak a cigány szónak a származéka. Vegyük azután a „kégli” eredetét: *Keglovitz*, *Kéglövics*, *kutlővic* = tolvajtanya, szálló. A német *führen* (vezet) szóból lett a *firol*, *befirol* (rászed, becsap) magyar zsargonszó, s a *firka* is innen származik. A „simli” eredeti formája, a simlizni (schimmeln = megszökni) szóból jött. A „simlis” pedig: rabszökevény. Se vége, se hossza. Sokszor a nyelvész sem magyarázhatja az „eredeti” értelemváltozását. Például: *gánya* = lúd; *dörrenteni* = lopni; *gyula* = civil ember; *kefe* = hazugság; *kilózni* = bort inni; *tészta* = hazugság stb.

Költészete is bőséggel van az argónak. Gondoljunk csak a nagy Villonra, aki a *coquillard*-ok bűnözőcéhének tagja volt, és hét – nehezen „közérthető” – költeményt szerzett zsargonban. Újabb kori írók is szívesen „hadoválnak” tolvajnyelven: a franciáknál Zola, az angoloknál Dickens és így tovább. Az angol gazembernyelvet egyébként így hívták: *cant*. A szónak azonban háttérbe szorult ez az értelme, miután a puritánok orrhangú beszédmódjára kezdték alkalmazni, s utána mindenfajta farizeuskodás és képmutatás jelölője lett.

Az ókorban is sok koldus és ganef élt (héberül *ganef* = tolvaj), az ő jassznyelvükről azonban mit sem tudunk, nem maradtak nyelvemlékek.

A csavargó, tolvaj népségnek egyébként nemcsak beszélt nyelve volt, hanem írott jelrendszere is. A *cinkelt kártyák* kifejezés alapján akár kolduscinknek is nevezhetjük ezt, vagy gaczinknek, cenkcinknek, csibészcsinkének. Ajtókra, házfalakra kaparták oda jeleiket a csavargók, közölven „céhbeli” társaikkal, hol lakik megbízható gazda, hol fenyeget netán veszély.

Ilyen hagyományokhoz kapcsolódtak alkalmasint a lüt-zowi vadászalakulat katonái, akik az 1813-as háborúban,

felderítőkként, polgár áruhában belopakodtak a városokba, s ott falfirkákat hagytak hátra, ártatlannak látszó jeleket – hanem hát gondoljunk csak a „fírka” kettős értelmére.

Újgörögbe átfordított ógörög?

Nyugat-Európában a latinból a vulgáris latin közvetítésével kialakultak a nemzeti nyelvek, fokozatosan háttérbe szorítva magát a latint. Ez a folyamat Görögországban is végbe ment, csak épp úgy egy fél évezreddel később. Alig pár éve, hogy a kétnyelvűséget (*diglosszia*) eltörölték. A modern Görögországban ugyanis nemzedékek óta egymás mellett élt kétféle írásbeliség: az egyik volt a „katharevusza” („tisztá nyelv”), vagyis az ókori göröghöz hívebb nyelvi forma, illetve a „dimotiki” („népnyelv”), amely az újabb görög köznyelvre épült.

Hogyan alakult ki ez a sajátos helyzet? Amikor sok évszázados török uralom után a görög nép 1821-ben szabadságharcot kezdett, nem volt általánosan használt írásos nyelve. A kegyetlen török elnyomás megakadályozta a nemzeti irodalom kifejlődését. Persze, gazdag volt a költészet szájhagyománya; dalok és balladák énekelték meg a klephtek, a felkelő görög betyárok és pásztorok tetteit. Am mind ez a folklór csak dialektusokban létezett – ahogy megszületett –, és ezek a nyelvjárások, tájnyelvek egymástól lényegesen különböztek.

Sok görög hazafi az ógörög nyelv újjáélesztésében látta a megoldást, s ez annál is kézenfekvőbb gondolat volt, mivel az idő tájt erőteljes törekvések irányultak a görög ókor dicső hagyományaihoz való kapcsolódásra.

Adamantiosz Koraisz, orvos és nyelvűvár (1748–1833), az ógörögre támaszkodva dolgozta ki a katharevuszát, amely az 1830-as években az önálló görög állam hivatali nyelve lett. Persze, a katharevusza ismerete igen csekély számú művelt ember kiváltsága maradt, amíg a nagy többség ezt a nyelvet egyáltalán nem ismerte, nem is értette. A beszélt görög alapján alkotta meg mármost Johannesz Pszichharisz, az író (1854–1929) azt a modern írott nyelvet, a dimotikit, mely hamarosan polgárjogot nyert a literatúra- és a köznapi életben.

A hivatalnokok és a klérus azonban ragaszkodott a ka-

tharevuszához, hiszen ez jelentette műveltségi monopóliumukat. Ám a dimotiki, viharos harcok során, fokról fokra hódított, és bizonyos egyenjogúságot vívott ki – végül ért már annyit, mint a katharevusza. Azonos nép – kétféle nyelv: rút belviszály, tartja az ősi mondás. Emiatt heves politikai csatározások robbantak ki, nyílt összecsapások követték egymást, az utca népe hallatta hangját, s ekkor már nem ragok és képzők, hanem kövek repkedtek, ökölcsapások és botütések zuhogtak. Bemutattak például egy ógörög tragédiát – újgörög fordításban! Konzervatív körök úgy érezték, a nemzet legszentebb javait fenyegeti az utca mocska. Görögország ortodox egyháza is a régi nyelv mellett tört lándzsát, hiszen ez volt a Biblia, az egyházatyák s a liturgia szent nyelve. Az ellenségeskedés nem akadályozta a fejlődés lényegi folyamatait: a görög irodalmi „népnyelv” a katharevusza számos szavát vette át, elsősorban elvont fogalmak neveit – ilyenekben ugyanis „hiányt szenvedett”. Mostanság komoly sikert jelent már, hogy a dimotiki minden nyilvános iskola oktatási nyelve, kizárólagos jogokkal.

Hasonló *diglosszia*, kétnyelvűség jellemzi a norvég színteret is – még ha a körülötte zajló viták nem is ilyen hevesek. Itt az egyik oldalon a bokmål áll (korábban riksmål volt a neve), amely a dánból, az egykori norvégiai hivatalos nyelvből fejlődött ki, a másikon a nynorsk (az újnорvég, korábban landsmål), ennek alapja több nyugatnorvég dialektus. Hivatalosan mindkét írásbeliség egyenjogú.

Tabuk és eufemizmusok

Amikor James Cook, a híres brit tengerész 1768-ban Tahiti szigetéhez érkezett, bámulva állapíthatta meg, milyen tilalmak közepette élnek a helybeliek. S nem is akármilyen tabuk uralkodtak itt! A nők például nem nyúlhattak a férfiak használati tárgyaihoz. S a főnök tulajdonát képező vagy kultikus célokat szolgáló tárgyakat sem érinthetett meg közönséges halandó tahiti. „Tabu” volt, ahogy a polinéz szó jelölte, minden ilyesmi. Ez a jelenség, nem vitás, főként a déli tengerek lakóit jellemzi, de valamilyen mértékben a földkerekség minden népénél előfordul. Érvénye a nyelvre is kiterjed. Bizonyos szavak tabu jellegűek. Egy más polinéz törzsnél például az özvegy nem ejtethi ki szájár

az elhunyt férj nevét; s ha az illetőt, tegyük fel, „Pálmafá”-nak hívták, akkor a nőnek ezt a szót nem szabad többé kimondania.

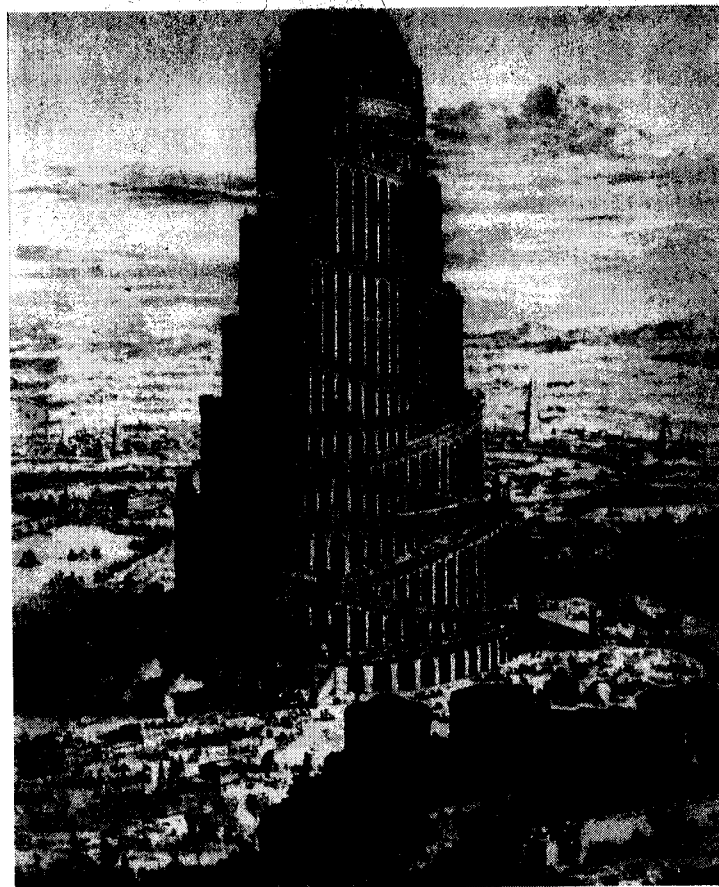
A nyelvi tabu sajátos formája az eufemizmus – valami fenyegető vagy trágár jelenség megszépítő kifejezője. Ahogy a görögök a Boszporuszon át a Fekete-tengerre eljutottak, olyan veszélyeket ismertek meg az ottani viharokban, amilyenekről a maguk „honi” Földközi-tengerén nem is álmodtak. Mármost hogy a tengert azért magukra ne haragítsák, „vendéglő tengernek” nevezték (*pontosz euxeinosz*), holott „vendégölő tengernek” (*pontosz axeinosz*) gondolták. Ez a jelölés iráni névre vezethető vissza, s a jelentése ez volt: „sötét színű tenger”. Innen aztán a „Fekete-tenger” elnevezés. A bosszú rémséges, kígyóhajú istennőit a görögök tulajdonképpen „erünniszeknek” (latinul: fúriák) nevezték. Ám hogy „fel ne idézzék” őket, inkább úgy beszéltek róluk, mintha „eumenidák” (jóakarók) volnának. A világ úgynevezett legősi mesterségének űzőit sem hívták egy idő múlva úgy, hogy „pornoí” kéj nők, hanem megszépítve „heteráknak” (társnők).

Más nyelvek is bőséggel ismernek eufemizmusokat. (Az ördögre, a természet riasztó jelenségeire stb.). A nyelv fejlődését is nagyban módosították az ilyen tabuk. Az oroszban például a „medve” jelölése, a „medvegy” eredetileg azt jelentette: *mézevő*; ám ezt az eredeti jelentést az újabb tartalom teljeseen kiszorította. A körülíró szavak gyakran ismét tabuvá lesznek.

Bábeli zűrzavar

Mózes első könyvében arról olvashatunk, hogy kezdetben minden ember egy, közös nyelvet beszélt. Téglákat formáztak s égettek ki, földi szurkot használtak habarcsként (az aszfalt, íme, Mezopotámiában bukkan fel először). És elhatározták, hogy várost építenek, égig érő toronnyal – „nevük megőrizendő”. Ám Isten megbüntette őket e nagyralátásukért, összekuszálta nyelvüket, magukat sok országba szanaszéjjel szórta. Ekképpen lett a város neve Babel (a héberben *balal* azt jelenti: összekuszálni, megzavarni).

Ez a névmagyarázat népetimológia. A város akkád elne-

Így képzelte el a középkori művész Babel tornyát, amely valójában egymás fölé épített, lépcsőzetes kockákból állt

vezése Bab-ilu (Az Isten Kapuja), ami az azonos jelentésű sumer Ka-dingir tükörfordítása.

A híres babiloni (bábeli) tornyot, melyet Hérodotosz még látott, romjaiban eleinte hiába keresték. Amikor egy német expedíció – Robert Koldewey vezetésével – a város jelentős részeit feltárta (1899 és 1917 között), a torony alapjainak helyét s mibenlétét is megállapították.

A berlini Pergamon Múzeumban számos építészeti emléket „rekonstruáltak”, ezek között is az egyik legszebb, legjellegesebb és legjelentősebb a babiloni „Felvonulási út”, sok változatos, színes reliefsével, sárkányával és oroszlánjával.

Közben persze az Eufrátesz melletti romváros igazi sugárútja sokkal magasabb, szélesebb és hosszabb, mint a múzeumi rekonstrukció. A monumentális építmény, igazi „komplexum”, mely derékszöget alkotott, kétfelől a szentélykörzetet határolta, ahol a város istenét, Mardukot tisztelték.

A szentélykörzet középpontja az E-temen Anki volt, a Föld és Ég Háza. Persze nem volt az „torony” a szó mai értelmében, hanem afféle négyzetalapú, többszintes, egymásra épített kocka – az „alaptorony” oldalainak hossza 92 méter –, és egyre kisebb s kisebb teraszos épületkockák, bizonyára más-más színűre vakolva emelkedtek, a legmagasabb ponton egy „szuperszentéllyel”. Babiloni nyelven az ilyen építményeket „zikkurat”-oknak nevezték. A babiloni zikkurat részleteire bajos következtetnünk, ugyanis a tizen-négy méter széles „köpeny” égetett téglá anyagát az évszázadok során javarészt építőanyagként hordták el. Ékirásos szövegek, úti beszámolók és jobb állapotban megmaradt zikkuratok mégis némi alapot adtak, hogy hipotézisek alakulhassanak ki a babiloni (bábeli) torony építéséről és funkciójáról. Mai szakvélemények szerint a csúcs-szentélyben tartották meg évente a Szent Menyegzőt, vagyis egy termékenységkultusz rituális ünnepét.

Mezopotámiában már a sumerek városállamai óta épültek s álltak zikkuratok. Mostanáig a régészek mintegy húszat tártak fel, de a további ásatások során újabbak is előkerülhetnek még.

A népek szétszóródásáról és településterületük bővüléséről az ószövetségi elbeszélések is beszámolnak. Noénak, mint tudjuk, három fia volt: Szem, Hám és Jáfet. „Tőlük származik minden ember e földön.” Következésképpen minden akkoriban ismert népet Noé fiaitól eredeztettek. Egyebek között Izrael fiai, az arameusok és az arabok származtak Szemtől, a kánaániak Hámától, a kevésbé ismert népek pedig Jáfettől.

Amikor a nyelvtudomány közeli rokonságot állapított meg a héber, a szír, az arab és az etiópiai amhara között, ezeket Szem nyomán sémi nyelveknek nevezték el. Kiderült, nevezetesen az ékírás megfejtése nyomán, hogy az akkád (a babiloni/asszír) is sémi nyelv. Hogy a bibliai történet kidolgozói a nyelvi rokonítással nem törődtek, hanem a nyelvcsoporthoz felsorolásakor inkább az életmódot vették figye-

lembe (nomádok, illetve városlakók), az a tény is bizonyítja, hogy a főníciaiakat Hám leszármazottai közé sorolták, jól lehet ezek a héberhez igen közeli nyelvet beszéltek. A tudomány később egy másik rokon nyelvcsaládot nevezett hamiának, nevezetesen az óegyiptomit – „utódnyelvi” ágával, a kopttal –, Észak-Afrika berber nyelveit, valamint Núbia és Etiópia egész sereg nyelvét. Mivel ezek mind rokonságban állnak a sémi nyelvekkel is, a mai tudomány sémi-hámi nyelvcsaládról beszél.

E nyelvek többségének helyére az arab lépett. A szír (aramaeus) nyelv kihalt, miután előbb kiszorította az akkádot; csakígy a kopt. Észak-Afrika országai is arabosodtak. Algériában és Marokkóban már csak hegyekben és sivatagokban élő kisebbségek használják az eredeti berber dialektusokat. Élő nyelvként a héber sem létezett már, több mint két évezreden keresztül csak vallási szertartásokon használták. Csupán a zsidók palesztinai megtelepedése és Izrael állam megalapítása után alakult ki közvetítő nyelvként az újhéber vagy ivrit.

A 19. században kialakult az európai rasszizmus, amely elsősorban a zsidók ellen irányult, s fanatikus-embertelen képviselői, akik ráadásul tudatlanok is voltak, antiszemitának vallották magukat. A „tisztá fajú” németek pedig azzal büszkélkedtek, hogy árják. Árjának viszont csak indiai népek egy csoportját nevezhetjük. Erre mondhatjuk azt, hogy bábeli zűrzavar – a fejekben is!

A hettiták itala

Az indiai brit közigazgatás a 18. század végén kénytelen volt foglalkozni az uralma alatt élő népek jogszokásaival. Ennek során olyan jogi könyvekre bukkantak, amelyeket az ősi szanszkrit nyelven írtak; templomok és kolostorok mélyéről hosszabb, vallási és költői tárgyú művek is előkerültek. Az angol kutatások nyomán a németek is érdeklődni kezdtek a szanszkrit szövegek után. A romantikusok számára az óind irodalom egész világot tárt fel, amely lenyűgözte őket. Dicséretet zengte Friedrich Schlegel *Az indiaiak nyelvéről és bölcsességéről* szóló írásában (1808), fivére, August Wilhelm pedig Bonnban külön nyomdát létesített szanszkrit munkák kiadása céljából. Az óind nyelvek szókincsének és nyelvtan-

nának tanulmányozása közben Franz Bopp filológus szenzációs felfedezést tett: szanszkrit szavak egész sora feltűnő rokonságra utalt a hasonló vagy azonos jelentésű görög és latin szavakkal, főként azonban a grammatika mutatott döbbenetes párhuzamokat. És a legrégebbi germán nyelvemlékek, melyeket a gót képvisel, azután a kelta és a szláv nyelvek, valamint a litván, a perzsa és sok más: íme, a legelképezetőbb hasonlóságok! A német „Vater” (apa) szó például a különböző rokon, eleinte indogermánnak, aztán indoeurópainak nevezett nyelvekben így hangzik: óind: *pi-ta*; óperzsa: *pita*; görög: *patér*; latin: *pater*; gót: *fadar* és így tovább.

Hasonlóképp a német „Mutter” (anya) szó: óindül: *ma-ta*; óperzsául: *mata*; dór dialektusban: *matér*; az iónban: *métér*; óírül: *mather*; oroszul: *maty*; angolul: *mother*.

Óindül a „három” tőszámnév: *trayas*; albánul: *tre*; görögül: *treisz*; latinul: *tres*; a kelta nyelvekben: *tri*; oroszul is *tri*.

A rokon szavak listáján találjuk a számokat egytől tizig, csakígy a százat és az ezret; a legfontosabb rokonságjelölések, a személyes névmások, a létige, az állatok, növények, bizonyos mezőgazdasági fogalmak: eke, tengely, iga stb. egész sora, összesen több száz szó. A testrészek is az alapszókincs részei: például a német „Nase” (orr) latinul *nasus*. (Gondoljunk a „nazális” hangokra.) Persze a felsorolt példák elvben lehetnének kölcsönzések is – ha nem szolgálna annyi meggyőző egyezéssel a nyelvtan. Kezdetben még voltak olyan próbálkozások, hogy a megmaradt elemekből, törmelékekből egyfajta „indoeurópai ősnyelvet” rekonstruáljanak, de ezzel a naiv próbálkozással rég felhagytak. Túlzottan egyszerűsítő felfogás az is, hogy a különféle nyelvek újabb s újabb „leágazások” révén alakultak volna ki; a dolgot ma bonyolultabb modellek szerint látják.

Hogy az indoeurópaiak őshazája hol is lett volna, ezzel kapcsolatosan a legváltozatosabb feltételezések hangzottak el. Szinte minden eurázsiai területen keresték már az *Urheimat*, az „őshaza” helyét. Hasonlóképp csődöt mondott minden olyan kísérlet, amely az indoeurópaiak vándorlását régészetileg igazolható tényekkel támasztotta volna alá. S aki az indoeurópaiakat valamiféle „fajjal” próbálná azonosítani – biztos kudarcra számíthat. Vessünk csak egy

Hettita képirásjelekkel telirótt agyagtáblácska
a mai Törökország területéről

pillantást például egy perzsa és egy skandináv emberre – a kérdés eldőlt, sőt az elmélet romba dől.

1906-ban Hugo Winckler német régész a kis-ázsiai Boghazköyben egy i. e. a II. évezredből fennmaradt romváros maradványai közt több mint tízezer ékírást táblára bukkanva, egy királyi „levéltárra”. A szövegek egy része akkád nyelvű volt, másokat viszont ismeretlen nyelven írtak. Mint kiderült, az archeológusok a hattita birodalom fővárosára akadtak. 1887-ben az egyiptomi Amarnában végzett ásatások során megtalálták két fáraó, III. Amenofisz és Ehnaton diplomáciai levelezésének egy részét. Közöttük a hattita birodalomból érkezett írásokra leltek. Egyiptomi forrásokból akkoriban tudták, hogy a Nílus-parti ország és a hattita állam háborúskodott egymással Szíria birtokáért.

Egy fiatal cseh asszirológus, Bedřich Hrozný hosszú kutatások után 1915-ben tudományos szenzációval szolgált: megfejtette a hattita ékírás néhány szavát. A mai német „essen” (angolul: *eat* stb.) megfelelőjeként – tehát: „enni” szavunkra ezt a hattita változatot találta: „ezzeneni”. A „most” (németül: *nun*, angolul: *now*) szavunkra *nu* állt az ékírást szövegben. A víz (*Wasser*; *water* stb.) hattita nyelven így hangzott a *wadar*. A hattita tehát, ugyan ki sejtette volna, indoeurópai nyelv volt, a szanszkritnál is ősből. Azóta számos hattita szöveget fejtettek meg – egyebek között mítoszokat, úti beszámolókat.

Egy reménykedő szemorvos

A bábéli toronyépítés legendája, valamint a nyomában támadt nyelvzavaré azt az eredendő vágyat fejezi ki, hogy az emberiség ősidők óta egységes világnyelvről álmodik, ami bárhol és bárki számára érthető lenne. A középkorban ez a kérdés igazán nem volt aktuális, hiszen a latin legalábbis a művelt európaiak igazi „világnyelve” lett. A humanizmus és a reformáció azonban eltörölte a latin nyelv uralmát, s ezzel ismét feltámadt a vágy: bár létezne igazán nemzetközi „kommunikációs eszköz”.

A minden nemzet számára egyformán érthető és használható nyelv követelésének elsőül a cseh humanista pedagógus, Jan Amos Komenský (latinosan Comenius) adott hangot 1634-ben megjelent *Közézbresztő* című írásában. Come-

nus egyetlen nemzeti nyelvet sem tartott alkalmasnak egy univerzális nyelv céljaira, a latinról meg az volt a véleménye, hogy az egyszerű szántóvetőt vagy kézművest túl nehéz feladat elé állítja. Martin Mersenne, francia filozófus és matematikus (1588–1648) abban látta a megoldást, hogy mesterséges, végsőkéig egyszerűsített grammatikájú nyelvet kellene alkotni. Gottfried Wilhelm Leibniz (1646–1716) ugyancsak foglalkozott az egyetemes megértés eszközének kérdésével. Ő azonban jelírásra gondolt, amely minden fogalmat nagy pontossággal tudna „kifejezni”, jelölni.

A Mersenne által célszerűnek tartott útra lépett 1879-ben Johann Martin Schleyer, aki lelkész volt Konstanz közelében. Ő álmodta meg a *volapük* nyelvet, amelyet lényegében a leegyszerűsített angolra épített. A „vol” előtagot az angol „világ” szóból (*world*) vonta össze alig érthetően, nemkülönben a „pük” tagot is, a „speak” („beszélni”) igéből – vagyis: *volapük* = világnyelv. Összesen egy főnév- és ugyanennyi igeragozást dolgozott ki a *volapük* számára. Csakhogy az új nyelvet a legnagyobb jóakarattal sem lehetett szép hangzásúnak minősíteni. Ez a mondat például: „De miért nem volt ön már tegnap Berlinben?” – így hangzott: „Ab kikod äbinons no ja ädelo in Berlin?” Ezt sem angol, sem német ugyan meg nem értette.

A *volapük* mindazonáltal nagy feltűnést keltett, s ez bátorította fel aztán Ludwig Lazarus Zamenhof (1859–1917) varsói szemorvost, hogy a maga javaslatával a nemzetközi porondra lépjen – kifejtve, hogyan képzei ő az egyetemes világnyelvet. 1887-ben *Dr. Esperanto* (Reménykedő) álnéven Varsóban adta ki munkáját. A feltalálójáról később *eszperantonak* elnevezett műnyelv a következő évtizedek során sok lelkes hívőre talált. Előnye volt a *volapükkel* szemben, hogy a már meglévő nemzetközi szókincsre támaszkodott, főként a latin eredetű szavakra, továbbá a hangzásával sem volt semmi baj. Az olvasó nyilvánvalóan megérti és nem is találja csúnyának az alábbi mondatokat: „La sinjorino promenas.” („A kisasszony sétál.”); „La fenestra estas puras.” („Az ablakok tiszták.”) Persze Zamenhof javaslata korántsem zárta le az ily jellegű tervek, álmok és hitek sorát, s a legjelentősebb fejlemény az *eszperantóból* származtatott „ido” (gyermek) nyelv, melynek szintén jeles visszhangja támadt.

Miért nem HLX az ABC?

A hieroglifákat, az ékírást, valamint a hasonló bonyolult rendszereket, mint a kínai vagy a japán írás, ahol sok száz vagy ezer szótagjel alkotja a nyelvet, nehéz megtanulni. Ezzel szemben az európaiak, az arabok és Elő-Ázsia más népei alig pár tucatnyi jellel képesek papírra vetni nyelvük minden szavát. A hieroglifaírásban is volt jele minden hangnak, ám ilyen módon csak igen kevés szót vagy nyelvtani elemet fejeztek ki (még leginkább az idegen neveket).

Ábécéírásunk – az alfabetikus rendszer – a föníciai kereskedővárosokban alakult ki, nyilvánvalóan az ott régebben ismert egyiptomi és babiloni írásrendszerek hatására. Az egyiptomiak, már ahol fonetikus jeleket alkalmaztak, csak a mássalhangzókat jelölték. Nem tudjuk, vajon a híres királynő, Nofretéte valóban erre a névre hallgatott-e, avagy Nofertetu, Nofertiti stb. volt-e inkább. Csak a mássalhangzó biztos! Ezért az egyiptológiai szakirodalomban csak a mássalhangzókat írják ki, amit viszont az érdeklődők szélesebb köre képtelen kimondani. Kénytelen-kelletlen hát e szavakba is beiktatták a magánhangzókat: sejtés vagy feltételezés alapján. A föníciaiak is csak mássalhangzókat használtak. Hogyan festene így egy mai szöveg? Nézzük Petőfi híres sorait: Szeptember végén. Azaz Szptmbr.vgn.-Mg.nylnk..vlygn..krt.vrgk. – csak épp a szavak közt sincs köz: Mgzldlnyrfzblkltt – sőt nagybetű sincsen, ráadásul jobbról balra, tükörképként „fut” az írás, jöllehet ez aztán tényleg csak megszokás kérdése: tglvltnttmdtld.

És így – ne tovább!

A héber írás közvetlenül a föníciai utódának tartja magát – és szintén nem használ magánhangzót. Csak miután a héberből holt nyelv lett, alakult ki az igény, hogy a magánhangzókat is jelöljék, s ez a mássalhangzók alá-fölé helyezett pontokkal történt.

A görögök a föníciaiaktól vették át az ábécét. Átvették, s a nyelvükhöz nem illő mássalhangzókból és egyéb elemekből alkottak magánhangzójeleket. Az írás korai feliratokon „ökörszántás”-szerűen kanyargott: jobbról balra, majd a következő sorban balról jobbra, innen e kanyargós írásmód neve: *Bousztrophedon*. A görög ábécé elemeire épült az etruszk, majd a római, a kopt írásrendszer. Görög történeszek még évszázadok múltán is tudatában voltak: az ábécé

föníciai eredetű. Emlegették is, hogy egy Kadmosz nevű föníciai hozta volna el Hellaszba a bűvös betűket. (Valószínűbb, hogy a „csereberére” valamelyik szíriai kikötővárosban került sor, amely vegyes, föníciai-görög település volt.)

A nagy- és kisbetűs szókezdés a középkor leleménye. A németben a főnevek nemcsak középiskolás fokon állítják néha próbatétel elé a „helyesírókat”. A görögök és a rómaiak vagy mindent *nagybetű* (maiusculák), vagy *kicsikkel* (minuscúlák) írtak. Csak a kései középkorban jött divatba, hogy minuscúlás szövegekben, iniciálé formájában, hangsúlyozás és kiemelés céljából nagybetűs kezdést alkalmaztak. A 15. század óta szokás a különösen fontosnak vélt szavakat is nagygal kezdeni.

De hát miért „ABC”? És miért nem – például – „HLX”? Vagy bármi más?

A betűk rögzített sorrendje az ábécében olyan természetesnek tetszik, hogy ritkán töprengünk el rajta, mi is épp ennek az egymásutániságnak az eredete. Nincs ugyanis rá elfogadható logikai magyarázat, hogy az ábécé épp az a-val kezdődik, majd a z-vel ér véget. Bármely más sorrend elképzelhető, sőt gyakorlatilag működőképes lenne. A választ nem ismerjük, de a probléma azért körüljárható.

A latin betűk sorrendje a római történelem legősibb korszakából maradt ránk. A rómaiak viszont nemcsak írásuk kialakításában, de a betűsorjáztatásban is követték a görögök példáját, s a latin nyelv kívánalmainak megfelelően újabb jeleket adtak a meglévőkhöz, a régiek közül néhányat elhagytak vagy átalakítottak. A görög ábécé sorrendje viszont a föníciaiéval mutat egyezést, méghozzá a legrégebbi időktől fogva, ahogyan ezt egy igen régi váza tanúsítja Boiotia tartományból: a vázán ott láthatók szép sorban a görög ábécé betűi. A görögök a betűk sémi neveit is átvették. A különbség az, hogy a föníciai betűk elnevezései értelmes szavak, amelyek az adott betűvel kezdődnek, amíg a görög betűk neveinek nincs értelmük. Ekképpen lett a sémi *aleph*-ből (marha) a görög alfa, a *beth* (ház) szóból a béta, a *gimel* (teve) változott gammává, vagyis minden föníciai betűnév jelent valamit, amíg a sémi szavak jelentése a görög fölnek semmit sem mondott.

Van egy igen találó magyarázat, miért adták tovább az írással együtt magának az ábécének a betűsorrendjét is. A betűk valószínűleg a föníciaiak számjeleiül is szolgáltak

– a görögök amaszt is, ezt is átvették. (Alfa: 1, béta: 2 stb.) Az egykor önkényesen választott sorrend tehát később törvényszerűen szükségessé vált.

Cirill metódusa

Miért nevezik az orosz írást cirill betűsnek? Ez az elnevezés Cirill (827–869) alakját idézi, aki fivérével, Metóddal (815–885) a szláv nyelv első ábécéjét alkotta meg, ez egyébként a legősibb szláv irodalom kezdeteit is jelenti.

A két fivér Thesszalonikiban született, a bizánci birodalom második városában. Cirill (eredetileg Konsztantinosz) Konstantinápolyban oly sikerrel végezte tanulmányait, hogy megkapta „a Filozófus” melléknevet. III. Mihály császár diplomataként s hittérítőként küldte el őt a szomszédos államokba. Amikor Rosztiszláv, a Nagymorva Birodalom fejedelme olyan misszionáriusokat kért Mihálytól, akik országának nyelvét beszélik, a császár Cirillt és Metódot küldte hozzá.

Az újabb kutatások kiderítették, hogy a Cirill és Metód által feltalált írás nem a cirill betűs volt, hanem az úgynevezett glagolita (*glagol* = szó), amellyel a régi horvát nyelvű kódexeket rótták. A bolgárok megtérítéséhez Cirill tanítványa, Ochridai Kliment másféle írást alakított ki, amely azonban némely vonatkozását tekintve Cirill és Metód írásrendszeréhez hasonlított. A Kliment által kialakított írás, amely tehát csak közvetve rokon a cirillikával, később az oroszokhoz is elkerült: átvették, amikor az ezredforduló táján keresztény hitre tértek; a cirill betűs írás végképp bevonult velük a történelembe.

Alapvető „grafikai” egyszerűsödést köszönhetett a cirill betűs írás I. (Nagy) Péternek. A reformhívó cár pályázatot írt ki könnyebben olvasható betűkre, és 1710-ben személyesen választotta ki azokat a formákat, amelyek zöme mindmáig megmaradt. A régebbi írást azóta csak egyházi célokra használják. Az 1917-es forradalom idején helyesírási reformra is sor került, egyebek között néhány felesleges betűt „kiiktattak”. A Szovjetunió számos népének addig nem volt saját írása – ezek a cirill betűs ábécét vették át. Manapság a föld lakóinak mintegy tizede a cirill betűs írást használja.

A Cirill és Metód által – a szlávok megtérítését szolgáló

egyházi írásokhoz – használt nyelv az ő szülővárosuk, Szaloniki közelében meghonosodott szláv dialektus volt. Manapság ezt nevezik óbolgárnak vagy egyházi ószlávnek. Ez a régi oroszhoz hasonló nyelv lett Oroszországban a kereszténység felvétele után az ország írásos nyelve. A tulajdonképpeni orosz nyelv – az egyházi szlávval szemben – csak I. Péter uralkodásától fogva indult el valódi térhódításra a világi irodalomban. Az orosz nyelv így is igen sokat vett át az egyházi szlávból. Egy példa: a város oroszul *gorod*, óbolgárul *grad*. Városnevekben ez is, az is előfordul: Novgorod, Leningrád, Volgográd.

Papír és pergamen

Cserepek az ókorban még jobban divatoztak, mint ma, csak éppen másként, vagyis beírandó felületekként, az írásos tevékenység szó szerinti alapjaként. A ránk maradt ókori „cserép-műfaj” sokszínű: levelek, számlák és elismervények, tanulók dolgozatai és büntetőfeladatai, sőt egy hetéra iparengedélye is ránk maradt.

Egy athéni törvény szerint számüzni lehetett – és kellett – azokat a polgárokat, akik túlzott politikai befolyásra tettek szert. Az i. e. 6. és 5. század között volt hatályban ez az elrendelés. A nevet, vagyis a veszedelmes személyt, a népgyűlésen szavazásra jogosultaknak cserépre (*osztrakhon*) kellett felírniuk. Ezt az eljárást nevezték cserépszavazásnak (*osztrakhizmosz*).

Nem így a jómódú görögök és rómaiak: ők többnyire papiruszra írtak. Ezt a terméket Egyiptomban állították elő, nevezetesen a papirusznövényből, vagyis a nilusi nádból. A ragacsos belet csíkokra vagdalták, keresztben egymásra fektették, majd összepréselték e csíkokat, s ha netán hosszabb szöveget akartak feljegyezni, az így készült íveket egymáshoz ragasztották, feltekercselték. Ezek a tekercsek határozták meg a mi „papiroszú” utalásainkat is, mármint a könyvekben: „lásd fentebb”, „lásd alább” – ennek tulajdonképpen a „lásd hátrább” és a „lásd előrébb” volna a könyvszerűbb alakja.

A nilusi nád egykor a deltavidék jellegzetes növénye volt, Alsó-Egyiptomnak még a címernövénye is, ám a rablógazdálkodás fokozatosan kiirtotta, eltüntette. Ezért aztán a 700

körül ide is „elszármazott” kínai találmányt, a papirost nagy lelkesedéssel fogadta a Közel-Kelet; a „papirosz” nevet kapta ez is, vagyis *papír* lett, jóllehet textilhulladék és növényi pép az alapanyaga. A gyorsan rostosodó keverékanyagot szitán szárították. A keresztes hadjáratok idején került aztán Európába a papiros.

A pergament a kis-ázsiai Pergamon városáról nevezték el. Pergamon, egy kisebb birodalmi székhely, az i. e. 3. és 2. században versengeni próbált az egyiptomi fővárossal, Alexandriával, már ami a kultúra dolgait illeti. Pergamon királyai főként a könyvtárukkal szerették volna elhomályosítani az alexandriai rivális dicső fényét. Az egyiptomi uralkodók erre megtiltották, hogy papiruszt szállítsanak országukból a pergamoni birodalomnak. Pergamonban éppen ezért kialakult az a gyakorlat, hogy cserzetlen fehér bőrök „hús felőli” oldalára róják a sorokat. Az összehajtogatott, teleírt alapanyagból alakult ki ilyenformán a kódex – az európai könyv máig szokásszerű alakja.

A középkori latin minden pergamendarabot *chartának* vagy *cartulának* nevezett – lásd manapság: kártya, kartográfia. Elsősorban okmányokat neveztek s neveznek ma is kartának. Vagy tekintsük csak a szállítási egyezményeket, hajók és repülők bizonyos típusának a neve a *charter*.

Az angol alkotmánytörténetben a Magna Charta (Nagy Karta) különleges helyet foglal el. 1215 júniusában Földnélküli János király (John Lackland) Windsor mellett, Runnymede mezején, lázadó báróinak kényszerítésére, tetszik, nem tetszik, aláírt egy hatvancikkelyes okmányt, mely a nagyurakat széles körű jogokkal ruházta fel. Fontos pont volt, hogy újabb adókat csak akkor lehetett bevezetni – ó, adó! –, ha azt a rendek megszavazták. A Magna Charta a későbbi évszázadokban az angol parlamentarizmus alapokiratának és zálogának minősült.

Erre az angol példára támaszkodva, az 1814 és 1830 közt fogant franciaországi alkotmányrendeleteket is „charte”-nak nevezték. A második világháború óta a különféle fontos államközi okiratokat és szerződéseket is így nevezik. Az Egyesült Nemzetek Kartáját 1945. június 26-án írták alá az antifasiszta koalíció tagjai. Ebben az ENSZ céljait, munkamódszerét és szervezeti szabályzatát foglalták pontokba.

Nagy-Britannia újabb kori történelméből ismerjük a chartistákat. 1838-ban angol munkásszervezetek hatpontos

Római könyvtár, pontosabban tekercsgyűjtemény

programot dolgoztak ki, melyet a Magna Chartára utalva Népkartának (People's Charter) neveztek. Egyebek között általános választójogot követeltek minden 21 év feletti férfinak, a munkásoknak is. A chartista mozgalom később a hatalmi erőszak áldozata lett, de az elnyomatás ellenére komoly szerepet játszott Nagy-Britannia 1848 előtti politikai színpadán.

A középkori német és magyar történelem fontos alkotmányokiratai az aranybullák, melyek jelölése szintén középkori szóra vezethető vissza.

Évezredes hagyomány az okiratok viaszpecsétes hitelesítése, mintegy tartalmuk jogerőre emelése. Hogy ezt a pecsétet védjék, gyakran vették körül fémtokkal (bullával), mely a pecsét mindkét oldalát „mintázta”. A pápák, császárok és királyok bullái általában aranyból készültek. E tokok vagy kapszulák alapján nevezték a hasonló középkori okmányokat bulláknak.

Kabalák és ármányok

Kabale und Liebe (magyarul: *Ármány és szerelem*) – ki ne ismerné Schiller híres színdarabjának címét! Hogy a szerelem micsoda, ki ne tudná, de – végső soron – mi is ebben a címben a „kabala”? Jegyezzük meg a darab címének alakulásaival kapcsolatosan: Schiller eredetileg a *Luise Mil-*

lerin címet adta 1783-ban elkészült szomorújátékának, s ezt változtatta Iffland a „kabalás” – közismertebbre. Ugyanis az volt a célja – jól ismerte a színház sajátosságait! –, hogy a közönség érdeklődését elemi erővel szítsa fel.

A *kabalát* többnyire a héber „kabbala” (hagyomány) szóból vezetik le. Eredeti értelmében ez a világ végső titkainak hétpecsétetes továbbhagyományozására utal – mintegy a bibliai hagyományok mellett. A leghíresebb kabbalista könyv a *Szohar* (Fényesség) volt, amely a kései középkorban spanyol földön született. A kabbala tanítványai egyebek között azt a nézetet képviselték, hogy az Őszövetség mindegyik mondatának van egy második, titkos mellékjelentése is. Ezzel kapcsolatosan előnyükre szolgált, hogy a héber betűket számokként is használták. Számtani műveletek segítségével tehát a szavakat és mondatokat szinte tetszés szerint értelmezhetette bárki, a legkülönbözőbb próféciaikat olvashatták ki belőlük.

Efféle kabbalisztikus praktikákkal érte el a 18. században például Giacomo Casanova, hogy gazdag pártfogóinak zsebéből pénzt szedjen ki, sőt olykor azt is így módolta ki, hogy egy-egy makacskodó szépség végül az ágyába bújjék. Stílszerűen: Kabale und Liebe, vagyis Ármány és szerelem.

Az angol történelem egy bizonyos epizódja tette népszerűvé a kabala szót. II. Károly király a polgári erők elleni harcában 1670-től arra a klikkre támaszkodott, mely öt arisztokratából állván (Clifford, Arlington, Buckingham, Ashley és Lauderdale), mintegy külügyi titkos tanácsadó testülete volt. A nagyurak tanácsa ellenőrizetlenül üzte-füzte intrikáit. Némelyek még azt is feltételezik, hogy vissza akarták helyezni jogaiba Anglia földjén a katolicizmust. Tény, hogy megszervezték Anglia szövetségét a katolikus Franciaországgal és Spanyolországgal a protestáns Hollandia ellen, melynek során XIV. Lajos, a Napkirály által folyósított aranyak is szerephez jutottak. A népajak összevonta az öt politikus nevének kezdőbetűit egyetlen szóvá: CABAL, ami angolul kabalát jelent. Ez a telibe találó vicc hozzájárult, hogy az úgynevezett „cabal-minisztérium” politikája lelepleződjék; az urak tanácsa 1674-ben meg is bukkott.

Könyvelés bottal és kötéllel

„Elsimítani a dolgot”, nevezetesen az adósságot, „kiegyenlíteni a számlát” – ismert kifejezések; s nem is gondolnánk, hogy nem annyira elvontak, mint hinnénk. Volt ugyanis idő, amikor számolóbotocskákra rótták fel a tartozásokat, lévén az emberek írástudatlanok. Ezért mondják azt is, hogy valakinek „van valami a rovásán”. Ha az adós fizetett, a dolgot elsimították – mármint a botocska felszínét, a rovátkákat el- vagy kiegyengették, kiegyenlítették. Hogy ne mondjuk: a fadarabnak csak „rovott múltja” maradt.

A pálcikát vagy botocskát gyakran két egyenlő részre törték, hogy adósnak és hitelezőnek is pontos képe legyen a kérdéses összegekről. Adóhatóságok és hasonló intézmények is használták ezt a „rovásos eszközt”. A polgárságnak, vagyis a harmadik rendnek 1790-ig jövedelem- és vagyonadót kellett fizetnie, ezt franciául *taille*-nak nevezték, ami pontosan „metszés”-t jelent. Az angol kincstár efféle rovópálcikákat (*tallies*) még csekként és váltóként is használt. A részletüzleteket Angliában ma is így nevezik: *tally-shop*. A hajók ki- és berakodását ellenőrző személyek neve: *tally-man*.

Pálcikán az adósságot egyenes vonalakkal jelölték. Feltételezik, hogy I-től X-ig a római számok eredete is efféle lehetett.

A fizetőpálcikák és -botocskák mellett világszerte elterjedt a kötelek és zsinegek használata is. Európa számos országában jelölték a molnárok a csomók (molnárcsomók) különféle alakjával a zsák tartalmának jellegét és mennyiségét. A csomóírási legmagasabb fejlettségi fokát a kipuk jelentették – a perui inkák birodalmában. Bizonyos hivatalnokok (*quipucamayoc*) különféle színű zsinórok segítségével (ahol fő- és mellékszínórokat különböztettek meg) kimutatásokat készítettek, „könyvelést” vezettek a népességről, az adókról, a készletekről. Amikor a spanyolok 1532-ben szétzúzták az inkák birodalmát, ez a művészet is, megannyi egyéb „tudományhoz” hasonlóan, az elveszett kulturális javak sorsára jutott. Az egyetlen, ami a kipu-írás rejtelmeiből közhasználatra fennmaradt, ez volt: a kényszerűen megtérített indióknak minden „vétkük” után csomót kellett kötniük egy zsinórra, hogy gyónáskor hamis „bűnbevallás” ne terhelje a lelküket.

Utazás Tömjénhonba

Hatsepszut egyiptomi királynő, aki szakállas szfinx alakjában ábrázoltatta magát, mint feliratokból kiderül, expedíciókat szervezett Puntba, a tömjén országába. Nyilvánvalóan az Afrika Szarva körüli vidékről, talán Eritreáról lehetett szó. Ez a terület, amely ma az etióp állam egyik részét alkotja, nevét az Eritreai- (Vörös-) tengerről kapta. A görögök nevezték így ezt a tengert. Tömjénen kívül az egyiptomiak különös állatokat és embereket is hoztak haza Puntból, a fáraó gyönyörűségére.

Fontosabb volt ennél a részben szomszédos ázsiai vidékek más jellegű kiaknázása: például hogy rézhez jussanak. A világ legősibb bányavidékeinek egyike a Negev-sivatag, amely a Holt-tengertől délre, az Akabai-öböl (a Vöröstenget egyik mellékágáig) terjed. Évezredekkel ezelőtt az egyiptomiak, más népek társaságában, már bányásztak itt rézércet, melyet kohókban dolgoztak fel. 1974 és 1976 között a bochumi bányászati múzeum munkatársai felderítették, hogyan is alakult ezekben az előidőkben a fémipar.

A Negev-sivatagban régóta feltűntek a kutatóknak bizonyos tányér alakú körfelületek, amelyekből eddig több mint kilencezret számoltak össze. Kiderült, hogy ezek aknabejáratok, melyeket az idők során betemetett a homok. A harmincöt méternél is mélyebb akna falába lépcsőket vájtak, hogy a bányászok lejuthassanak a fejtésekhez.

A bányavidéken számos nagykohó maradványaira is leltek; ezekben olvasztották az ércet, itt választották szét a tiszta rezet a salaktól. A fémről lemosott, elkülönítve felhalmozott salak mennyiségéből a kutatók arra következtettek, hogy az egyiptomi kohászok ezer tonna ércből mintegy száz tonna tiszta rezet nyertek. A kohászok a szükséges hőfokot úgy biztosították, hogy fűtatókkal oxigént juttattak a faszénnel fűtött kemencékbe. Az itt robotoló kényszermunkásokat egyiptomi és helybeli lakosokból „toborozták”. Rájuk a fáraó birodalmának katonái felügyeltek. A Sínai-félszigeten is egyiptomiak aknázták ki a fémkészleteket.

A legfontosabb rézexportáló ország Küprosz volt (latinul Cyprus), melyet a latinul rezet jelentő *cuprum* szó nyomán nevezzünk Ciprusnak.

Hosszabb utakra, mint hogy például Amerikáig eljussanak, az egyiptomiak ugyanúgy nem gondoltak, nem vágy-

tak, ahogy az ókor egyetlen más népe sem. Ők egyébként még a rövid utazásokat sem Heyerdahl-féle papiruszcsonakkal tették meg, hanem – már az óbirodalom idején – komoly, mélytengeri hajózásra is alkalmas, deszkaszálakból rótt vitorlásokon.

A mediterrán kereskedelem eleinte a minószi krétaiak, később a föníciaiak kezében volt, őket követték csakhamar a görögök és az etruszkok. A föníciaiak egy maguk által készített termékkel is kereskedtek, s ez volt a „bíbor” (purpur). A bíborfesték-anyagot tengeri csigák húsából nyerték, a csigahéjhalmozatok ma is látni lehet a szíriai-libanoni partokon. A rómaiak idején a bíbor előállítás és forgalmazása állami monopólium volt. A szint – a bíbort – eleve főleg a magas állami rangok jelölésére használták. A szenátorok bíborszegélyes tógát viseltek, a triumphator arannyal hímzett bíborpalástot, a császár pedig, ünnepnapokon, bíboröltözetet. Becses kéziratok ékesítésére is gyakran használták ezt az uralkodói szint.

A föníciaiak – ez bizonyos – áthaladhattak a Gibraltári-szoroson. Kétséges azonban, hogy Nekó fáraó megbízásából (kb. i. e. 600 táján) körülhajózták volna Afrikát.

Az ezüstkészítés és -kereskedelem központja volt már az i. e. II. évezredben Attika, az athéni államterülettel azonos félsziget. Itt, a Laureion-hegység vidékén ezüsbányák voltak. Mintegy kétezer akna tátongott errefelé, általában 25–55 méter mély lelőhelyek, ám olykor 125 méterig is lefúrtak a föld gyomrába. Az ezüsbányák az athéni állam tulajdonában voltak; bérbe adták őket hazai vállalkozóknak, akik azután a bányászatot és az olvasztást, a kohómunkát jószerevével rabszolgáikkal végeztették. Az óriási meddőhányókból ősidők óta ólmot és cinket nyertek, lévén hogy az ókori fémipar e kettőt nem sokra becsülte. A Laureion-hegység a klasszikus Athén gazdagságának egyik fő forrása volt. „Laureion baglyai legyenek véletek”, hangzott egy komédiában, még az i. sz. 5. században is, mert az athéni ezüstpénzek ennek a madárnak, a városállam szent állatának képmását viselték „fej”-oldalukon.

Nem régóta ismeretes; hogy Laureion ezüstje már a bronzkorban is ilyen fontos szerepet játszott. E korszak leleteiben, a Kükládokon, Krétán és még Egyiptomban is kimutatták az itt bányászott ezüstöt (a fáraók honában kb. i. e. 2000 óta, a 10. dinasztia kora után). Krétán különben

főként a Sziphnosz szigetéről származó ezüstöt dolgozták fel.

Az utóbbi évtizedekben egyre gyakrabban fedeztek s tártak fel elsüllyedt ókori vitorlásokat s hasukban őrzött kincseket. A víz alatti régészet külön tudományág lett, mely jócskán gyarapította s gyarapítja az ókori hajóépítéssel, tengerjárással és kereskedelemmel kapcsolatos ismereteinket. 1981-ben például a Rhône torkolatának közelében hét római kereskedőhajó roncsaira bukkantak. Becses márvány vagy bronzplasztikákat is egyre gyakrabban találnak a tengerfenéken vagy az elárasztott partvidékeken.

Az Eufratésztől az Indusig

Szerfölött élénk szárazföldi és vízi kereskedelmet folytattak Mezopotámia városai. Szíria, Kis-Ázsia és Irán élénk kapcsolatban állt a Folyamköz országaival. De a mezopotámiaiak indiai – az Indus folyóig elérő – utazásai sem számítottak ritkaságnak.

Körülbelül ötven évvel ezelőtt az Indus folyamvidékén, mely ma túlnyomórészt Pakisztán területe, két ősi nagyváros maradványaira bukkantak: előkerült Mohendzso-Daro és Harappa. Az ásatások során egész utcákat tártak fel, téglából épült, többemeletes házakkal, melyek gondos, terv szerinti elhelyezése és alakja nyilvánvalóan e városok sakk-táblás rendezőelvére utal. A házak és utcák alatt sok helyütt bukkantak fejlett csatornahálózat nyomaira. A régészek véleménye szerint mindkét városnak több mint negyvenezer lakosa lehetett.

Máig sem tisztázódott, milyen etnikumhoz tartozhattak Mohendzso-Daro és Harappa lakói. A pecsétek feliratait egyelőre nem fejtették meg. Bedřich Hrozný, a hettita szövegek sikeres kibogozója az Indus-kultúra írását is indoeurópai nyelv változataként akarta olvasni, értelmezéseit azonban a tudomány egybehangzóan elvetette.

A mezőgazdaság – földművelés –, a bronzöntés, a kőfaragó-műesség és az építészet meglepően magas fokon állt a két városban. A mai napig nem tudjuk, miért hagyták el lakói váratlanul a két települést, a szinte tökéletesen ép Mohendzso-Darót és Harappát.

1961 óta indiai régészek a pakisztáni határ közelében az

Indus-kultúra újabb nagyvárosát kutatják. A most Kalibangannak (szó szerint: „fekete cserepek”) nevezett romdombok mintegy 310 kilométernyire északnyugatnak Új-Delhitől, egy kiszáradt folyó partján emelkednek; az ókorban a hatalmas Indus folyam mellékvize lehetett ez.

India területén eddig ennek az ősi kultúrának huszonöt lelőhelyét találták meg – többségüket még nem tárták fel alaposan –, Pakisztánban jóval többet.

Az Indus-kultúra egyik kereskedőtelepülését fedezték fel nemrégiben az Amu Darja (görögül Oxosz) felső folyása mentén. Az ásatások tanúsága szerint a mezopotámiai és az indiai kereskedők számára egyképp fontos közbülső lerakatok álltak a Perzsa-öbölben a Bahrein-szigeteken.

Az ókori Folyamköz gazdasági életéről olyan pontos „információink” vannak, mint az újkor kezdete előtti egyetlen más országról sem. Ismeretes például számos törvényt, szabta előírás a kereskedelemmel, hitelekkel, pénzügyekkel kapcsolatosan, elsősorban pedig egyezmények, reklamációk, panaszok és más üzleti ügyek-bajok sokasága: mind agyagtáblácskákon. Egyiptommal ellentétben, az Eufratesz és a Tigrisz partján már ismerték a pénzt, ha nem is érmék formájában, hanem mért ezüstként vagy gabonamennyiségként. Érméket csak az i. e. 7. évszázadtól kezdve vertek, elsőként a kis-ázsiai lúd királyságban.

Talán ez volt a forrása a mesés gazdagságú Krózus mondanájának – ő ugyanis körülbelül ez idő tájt állt a lúd állam élén.

A korai Bizánc (a 4. és a 7. évszázad közti időben) a régi egyiptomiak és babiloniak példáját követte. A kereskedők átkeltek a Vörös-tengeren és az Indiai-óceánon. Karavánok járták Közép-Ázsiát a Kínából Szíriába vezető Selyemúton. Efféle kereskedelmi és kulturális kapcsolatokról tanúskodik a kereszténység s az indiai vallások közti meglepő párhuzamok egész sora: a glória (nimbusz, dicsfény) a szobrok és képek ékesítőjeként, a rózsafüzér (amit később az iszlám is átvett), a tonzúra, a harangok használata.

A kínai selyem már Alexandriában és Rómában a leggazdagabb hölgyek luxuscikke volt. A bizánciaknak sikerült aztán honi eszközökkel is előállítaniuk. Csuhas szerzeteseknek öltözve „ipari kémjeik” vándorbotok üregrészeiben hozták el Kínából a finom matériához szükséges hernyókat, gubókat.

Filiszterek, szibariták és társaik

A szűkkeblű, pedáns hajlandóságú, korlátolt embereket szokás *filiszter*nek nevezni; még érthetőbb erre a típusra a „nyárspolgár” kifejezés. Az alapfogalom eredete mindazonáltal az i. e. II. évezredre nyúlik vissza.

A filiszteusok hajósnepe az i. e. 12. században telepedett meg a mai Palesztina partjain, amikor a vaskor nagy viharai zúdultak végig a Földközi-tenger vidékeire. Ez a táj a mai napig az ő nevüket viseli, ugyanis héberül ez a szó *pelistim*-nek hangzott (vagyis *filiszteus*nak).

Több mint egy évszázadon át mindhiába próbálkoztak uralmuk alá gyúrni a kánaáni törzseket. Az Ótestamentum számos históriája tanúsítja ezt. A legismertebb, semmi kétség, annak a párviadalnak története, amely a filiszteus Góliát és a későbbi király, az akkor kis pásztorfiú, Dávid közt zajlott le.

A 16. és 17. század vitatkozó kedvű teológiai szerzői, akik magukat a jámbor Dávid utódainak nevezték, ellenfeleiket nagy hangon „istentelen filisztereknek” (filiszteusoknak) szidalmazták. Jénai diákok felcsippentették ezt a kifejezést, s alkalmazták is minden ellenlábasra: pedellusokra, vakbuzgó hívőkre, házi- és fogadósnénikre, a végén mindenki-re, aki nem diák. Jénából szökkent át e fogalom Halléba és Lipcsébe, s szinte járványszerűen elterjedt. A diákzsargonból a szó végezetül az irodalmi nyelvbe is átgökeredett. Goethe a szellemi és erkölcsi szféra jelzőjeként használta már, s mindazokat „filiszter”-nek nevezte, akik magasabb igények nélkül éltek. Ez a jelentés szilárdult meg a további évtizedek s másfél század folyamán.

A 18. század diáknyelve a hívőket manicheusoknak is nevezte. Ez volt a neve eredetileg egy vallási szektának, melyet a 3. évszázadban Perzsiában Mani alapított, s amely a római birodalom számos területén elterjedt. Mivel az egyházatyák vitába keveredtek e tanok követőivel, a szekta hívei „negatív személyiségek” lettek, a teológus kollégák attól fogva csak így emlegették őket.

Hadd említsük meg, hogy más esetekben népek, törzsek nevei bizonyos foglalkozások, jellegek jelölőivé váltak („négerek” – afféle bérabszolgák; apacsok – elég, ha Párizs városát idézzük e tárgyban; „Balkán” – folytassuk-e? Talán még a „skót” is ide tartozik).

Az efféle „alapfogalmak” eredete néha egy-egy szűkebb közösségben vagy egyetlen személy viselt dolgaiban keresendő. Szibaritának nevezzük azt, aki züllött, önrontó, kicsapongó életet él. Ám effélét még a hajdani Szübarisz városában (Dél-Itália) is csak egy egészen szűk felső réteg engedhetett meg magának. Az Egei-tenger egyik szigetén, Lesboszon született a nagy költőnő, Szappho (i. e. 7–6. század). Életéről keveset tudunk, remekművű alkotásai révén azonban kivívta magának az utókor tiszteletét, olyannyira, hogy mint „a tizedik múzsát” emlegették. Mivel néhány költeményét fiatal lányokhoz írta, nevéhez jellegzetes mellézköngye társult. Hanem Lesbosz szigetének más nőnemű lakói ilyen vonatkozásban nem viselkedtek „rendhagyó” módon: rendes görög háziasszonyok, anyák voltak! Mármost ahogy ezt soroljuk, jogos, hogy megemlítsük: Lukianosz *Hetérbeszélgetések* című munkájában a nők közti egynemű szerelmi viszony megbélyegzendő elferdülés-ként szerepel, míg a férfiak közötti homoszexualitás természetesnek minősül.

Világcsodák Nyugaton és Keleten

Napjaink technikai mesterműveit gyakran nevezik „nyolcadik világcsodának”. Tréfából olykor a fura embereket is így emlegetik. A kifejezés humora abban áll, hogy – mint tudjuk – hét efféle csoda létezett a világon.

Az ókoriak joggal nevezték a világ egyes számú csodájának a három egyiptomi óriáspiramist. Az ókorból nem is maradt ránk más ilyen világcsoda. A második világcsoda, a babiloni Szemiramisz királynő függőkertje már mesebelimondabeli. Szemiramisz (Sammuramat) ugyanis nem is Babilonban uralkodott, hanem Asszíriában (i. e. 809–782). Függőkertjeivel kapcsolatosan pedig eléggé valószínű, hogy valami teraszos tetőkertről volt szó, semmi másról. Pompája, gazdagsága miatt a sokmellű Artemisz istennő szentélye volt a harmadik világcsoda, a kis-ázsiai Epheszosz városában. I. e. 356-ban bizonyos Hérosztratosz, aki e gaztettével akart híressé válni, felgyújtotta. Aranyból és elefántcsontból készítette a szobrász Pheidiasz az i. e. 5. században a világ negyedik csodáját, az olümpiai szentély óriási, arannyal és elefántcsont-lapocskákkal díszített Zeusz-szobrát.

Nem így állt a rhodoszi kolosszus, terpeszben

Mauszolosz kis-ázsiai helytartó özvegye a kis-ázsiai Halkarnasszoszban díszes, pompás síremléket emeltetett férjének, s ez lett az ötödik világcsoda. Magas, négyzetalapú talapzaton ión oszlopcsarnok emelkedett ott, szoboralakkal dúsan cifrázva. Azóta neveznek minden monumentális síremléket mauzóleumnak. Egy szerencsésen kiállt ostrom emlékére emeltettek Rhodosz polgárai kikötőjük bejáratánál egy 37 méter magas bronzszobrot, amely a hatodik világcsodának számított. A kolosszus, amelyről tévesen hiszik, hogy terpeszben állt volna, már néhány évtized múlva

leomlott – földrengés döntötte le, darabokra is zúzódtott. A hetedik világcsoda végül a Pharosz-sziget világítótornya volt – „fárosz”! –, az egyiptomi Alexandria kikötője előtt.

E három világ csodájából tehát kettő Afrikában állt, három Ázsiában és kettő Európában. Ez ismét arra utal, milyen kétes felosztás az olyasmi, hogy „keleti” és „nyugati” kultúra. A Közel-Kelet, a hellénisztikus birodalmak, majd Róma többé-kevésbé egységbe forrasztotta az akkori mediterrán világot. A görögök egyébként a „Nyugat” névvel a „Távol-Nyugat” vidékét illették, Hispániát és a mai Marokkót, ahol a Heszperidák az aranyalmás fát őrizték kertjükben; Nyugatnak tekintették továbbá Itáliát; de Hellasz semmilyen szempontból nem volt nyugati ország.

„Oriens” és „Occidens” – Kelet és Nyugat – abban a korban fejez ki valami tényleges különbséget itt, amikor az iszlám és a kereszténység éles szembekerülése valóban határokat vont. De még akkor is és ott is: elő-ázsiai, ókori örökségük folytán az iszlám és a kereszténység kultúrája sokkal közelebb állt egymáshoz, mint más tájakéhoz (gondoljunk csak az indiai, a kínai és a japán kultúrára s hordozóikra). Így jutott el Nyugat-Európába, az iszlám megszállta spanyol földön át, Arisztotelész filozófiája, mely a keresztény gondolkodás egyik alapvetéséül szolgált. De matematikai, orvosi és csillagászati tudományaink fejlődése is sokat köszönhet a „keleti” befolyásnak.

Eddig és ne tovább!

A nevezetes Gibraltári-tengerszoros görögök és rómaiak számára hosszú időn át számított „a világ végének”. Azon túl már ott tombolt a félelmetes Okeanosz. Héraklész emelt itt állítólag köd-kavarító ősidőkben két oszlopot: az egyik az a sziklafok, melyet az arab Tarik hadvezér emlékére Tarik sziklájának (Dzsebel at-Tarik) nevezünk, a másik az afrikai parton lelhető, a máig spanyolok birtokolta Ceuta-félsziget. Héraklész – a legenda szerint – még feliratot is hagyott hátra e szent helyen, s ennek latin fordítása így hangzik: *Non plus ultra* (értelem szerint: Eddig és ne tovább). Ezzel a kifejezéssel utalnak mindmáig arra a határra, ameddig valaki-valami elmehet. De más jelentések, árnyalatok is adódnak e fogalomtartományból.

„Ultra” például az a fanatikus, aki valamely irányzatot a végsőig, szélsőségekig képvisel. A latin *ultra* szó egyszerűen annyit jelent: „valamin túl(ra)”. Ultramodern tehát minden olyan dolog, amelyik a modernnél is modernebb kívánna lenni; vannak ultraibolya (ibolyántúli) sugarak, ultrarövid hullámok (URH), ezek a rövidhullámoknál is kurtábbak.

Ultramontán – ez azonban a Montánunió számára mindössze azokat jelölte, akik „mások”. *Ultra montes* annyit jelent: „túl a hegyeken”. Ultramontánnak nevezték a 19. század eleje óta az európai politikusokat, akik – ellenfeleik véleménye szerint – alapeszméiket „a hegyeken túlról” (vagyis az Alpok túloldaláról) vették; vagyis akik Rómára vetették „vigyázó szemük”-et. Ez a kifejezés főként Franciaországban és Belgiumban közismert, speciális jelentéstartalmat kapott azonban I. Lajos bajor király uralkodása idején (1825–1848), amikor a Münchenben hatalmon lévő Abel-minisztériumot nevezték ultramontánnak. 1847-ben a király szélnek eresztette ezt a kormányt, mert tagjainak nem tetszett, hogy Lajos a szeretőjét, Lola Montez táncosnőt grófi rangra emelte. Új, kezesebb, de ugyanolyan reakciós kormány lépett Abelék helyére – és ahogy a néphumor „bemérte”, az ultramontánok után jöttek a *lolamontánok*.

Amikor müncheni diákok nyilvánosan becsmérelték az újsütetű grófnőt, a király 1848 februárjában bezáratta az egyetemet: éppen akkor, amikor a párizsi februári forradalom hullámai már elérték a bajor székvárost. Heves tüntetések eredményeképpen a „Lola-kabinetnek” vissza kellett lépnie, majd 1848 márciusában a király is lemondott. Az egyébként angliai születésű „spanyol táncosnő” még egy német uralkodó „végzete” lett: LXXII. (Hetvenkettedik!) Henrik (von Reuss) vesztítette el a hölgy bájai révén a trónt. A sokadik törpefejedelem annyi pénzt pazarolt Lolára, hogy végül – 1848. október elseje után – „birodalmának”, Ebersdorf–Lobensteinnek a trónján nem lehetett maradása.

A szép Lola Montez ezután az Egyesült Államokat is beutazta, és az ámuló-bámuló amerikai nagyérdeműnek amúgy „jelenetszerűen dokumentálta”, hogyan játszott szerepet két európai uralkodó bukásában is.

Óceáni csodaföldek

Déltenger – e szó hallatán ugyan ki gondolna másra, mint Tahitira, Szamoára, Hawaiiira s efféle álomszigetekre? Ám tulajdonképpen a Kamcsatka és Alaszka közti kietlen vizek, az északi Jeges-tengerrel határos, vihar tépázta szirtsorok is e bizonyos „Déltenger” részei. Mert ez az izgalmas és zsongató nevű víztömeg a Csendes-óceán része. Amikor ugyanis Vasco Balboa spanyol hódító 1513-ban átkapaszkodott a Panamai-szoros túlfelére, első európaiként pillantván meg az Amerika nyugati felénél hömpölygő óceánt, Déltengernek nevezte el, mert ott épp egy félszigettől délre terült el a nagy víz egy darabkája, amit ő láthatott.

Ezt a véletlen szülte jelölést a portugál hajós, Fernão de Magalhães (Magellán), aki az újonnan fölfedezett óceánt 1520-ban spanyol megbízásból átszelte, a Déltengert a Mar Pacifico (Csendes-tenger) elnevezéssel illette, lévén, hogy expedíciójának három hónapig gyönyörű vitorlásideje volt, persze merő véletlenségből. Ám a szó, elsősorban az amerikaiak révén, diadalmasan elterjedt mindenütt; sőt egyszerűen „Pacific” elnevezésként is él, ahogy az Atlanti-óceánnak is van számos nyelvben „Atlantik” jellegű jelölésalakja. Ami pedig a „Déltengert” illeti, helyes elnevezése, a Nagy-óceán, amit a francia földrajztudós, Buache szorgalmazott 1765-től fogva, később mindinkább háttérbe szorult.

Balboa az Atlanti-óceánt a Déltenger analógiájára Észak Tengerének nevezte el, hanem ezzel már kudarcot vallott. Az Európa, Afrika és Amerika közt elterülő nagy víztömeg ma használatos neve az Atlasz vagy Atlantisz szavakra vezethető vissza. Az óriás Atlasz fellázadt az olümposzi istenek ellen, büntetésül ezért kellett azután az egek oszlopa-it vállán hordoznia. Később, hogy a Föld gömb alakját felismerték, Atlaszt gyakran ábrázolták már a glóbusz tartójaként; térképatlaszokon például. Vagyis: térképgyűjteményeken, mert „atlasz” szavunk épp így született! Gerhard Kremer geográfus, akit latinosan Mercatornak neveztek, 1595-ben találta ki a térképgyűjteményeknek ezt a fantázia-nevet. A titáni Atlasz tiszteletére neveztek el a görögök egy észak-afrikai hegyvidéket Atlasz-hegységnek, úgy látták tudniillik, mintha az egekig magasodna. A szaténnak is hívott atlasz ruhaanyag viszont egy „sima” jelentésű arab szónak köszönheti a nevét.

A legendás földről, Atlantiszról a görög filozófus, Platon (i. e. 427–347) meséli, hogy 9000 évvel az ő kora előtt elnyelte a tenger. Atlantisz fekvéséről Platon csak annyit mond, hogy Héraklész oszlopain túl terült el. Azóta a legkülönfélébb elméletek kavargtak Atlantisz létezésével kapcsolatban. A Kanári-szigetek, Közép-Amerika, Közép-Afrika, Hispánia nyugati része, sőt Skandinávia is „volt” már az ősi Atlantisz. Alig akad országa e földnek, melyet ne keverték volna ily megtisztelő gyanúba. Az Atlantisz-kérdéssel foglalkozó irodalom könyvtárakra rüg. Kézenfekvő a következtetés, hogy a görög filozófus által ránk hagyományozódott elbeszélés afféle mítosz csupán, sőt talán épp maga Platon találta ki az egészet. Későbbi angol kollégája, a szintén filozófus, angol Francis Bacon (1561–1626) kiagyalt még egy Új-Atlantiszt, ráadásul nem is az Atlanti-óceán vize alá süllyesztette, hanem a Csendes-óceánba. Voltak itt repülő szerkezetek, tengeralattjárók, telefon, hangfelvétel, televízió, tengersótlanító és ami tetszik, és amit a tudomány azóta csak kivívhatott az emberiségnek. Utópia – mint egy kis „előzetes”.

„Öröm, bűvös égi szikra, Elysium lánya te”, zeng fel Schiller örömodahangja, hasonlóképpen Beethoven IX. szimfóniájának kórusa. Mi ez az Elysium, ahonnan Schiller szerint az öröm – nem csekélység! – származik?

Ez a titokzatos föld is Héraklész oszlopain túl terült el – pontosan, mint Atlantisz. A régi görögök mondavilága kétféle Holtak Birodalmát ismert: az egyik volt Hádész, ahol az elhunytak árnyakként honoltak, a másik Elysium (Elüszeion), ahol a megboldogultak – s nem akármik, a hősök, a hősök – annak rendje és módja szerint örömben, kedvük szerint éltek a túlvilági életet. Az elysiumi mezők, ahová az istenek mind e kiválasztott kedvenceiket „átmentették”, a világ nyugati peremén terült el. Római geográfusok később a Kanári-szigeteket (a Boldogok Szigeteit) azonosították Elysiummal, azaz görög változatával.

Hiába kutatták át ugyanakkor az antik mitológiát ama bizonyos Orplid-sziget nyomában, melyet Eduard Mörike énekel meg legszebb verseinek egyikében, íme: „Orplid vagy Te, földem, mely messzi fénylik...” Ennek a tenger ostromolta eszményi birodalomnak a neve a költő képzeletének szülötte. *Nolten, a festő* című regényében Mörike beszámol

az *Orplid* című *fantazmagorikus játék* ősbemutatójáról. A szigetnek azonban kimutatható *valódi* őse nem volt.

Miért ne lett volna hát Atlantisz is az egyébként sem fantáziaszegény Platon találmánya-leleménye, a legtalálékonyabb igyekezet számára is: fellelhetetlen? Minden korokban éltek írók, akik a maguk eszményi államát valami távoli szigetre plántálták. Az ilyen elképzelések legszebb példája az angol Morus Tamás (Sir Thomas More) *Utópiája*. A görög utópia (*utopeia*) szót „Seholország” fordíthatjuk. Thomas More (1478–1535) mármost olyan társadalmat ábrázol, ahol nincs embernek ember általi kizsákmányolása, és a dolgok közös birtokára épül a rend. Sajat gondolatait egy matróz szájába adja a műben; ez a derék ember hajótörötként töltött öt évet a Sosemvolt-Sehol-sincs-szigeten, és részletesen bemutatja, dicsőíti Utópia államának ésszerű berendezkedését. Morus épp csak azt nem árulja el, hogy – hol is ez a sehol.

Szónokok és gyorsírók

Démoszthenész az ókori Hellasz leghíresebb szónoka volt, ám ifjúként még aligha lett volna alkalmas közszereplésre: ugyanis halk volt a hangja és a beszéde érthetetlenül hebegős. Vasakarattal küzdötte le ezeket a fogyatékoságokat, rendszeresen kisétált a tengerpartra, hogy a hullámverést túlkiabálja, beszédgyakorlás közben pedig egy kavicsot tartott a nyelve alatt. Ezt a módszert alkalmazza még legújabb korunkban is Higgins professzor a *My Fair Lady* színpadán, hogy Elizát „királyi” angol kiejtésre kényszerítse. Híressé váltak Démoszthenésznek II. Philipposz (Fülöp) makedón uralkodó ellen intézett beszédei, az úgynevezett filippikák. Innen e kifejezés.

Bármilyen kitűnő szónok volt is Démoszthenész, lángszavú beszédeinek végső, kézzelfogható sikere elmaradt. II. Fülöp, aki nem volt nagy orátor, viszont dörzsölt politikus, végül minden ellenfelét szétzúzta. Démoszthenész öngyilkosságba menekült, miután Makedónia unszolására Athénban halálra ítélték.

Szónokként és íróként Démoszthenészhez hasonló hírnévre tett szert a római Marcus Tullius Cicero (i. e. 106–43).

Cicero bizonyos beszédeit, a Démoszthenész által foga-

lommá tett jelölés szellemében, szintén filippikáknak nevezték. Ezeket a szónoklatokat ő a híres hadvezér és politikus, Antonius ellen intézte, aki ezért meggyilkoltatta. A cicerói stílus később a legtisztább latinságnak minősült. Elsősorban ez az oka, hogy Cicero beszédeinek és leveleinek, valamint írásainak nagy része az utókorra maradt, köztük a retorikával és a filozófiával kapcsolatos elmélkedések is.

Cicero leveleinek 1467-ben Rómában megjelent kiadása használ egy bizonyos betűméretet, melyet a nyomdászok ma is így neveznek: ciceró. Az itáliai idegenvezetőket pergő, készséges, ügyes nyelvük okán *ciceroné*-nak hívják.

(Közbevetőleg egy német Cicero: a brandenburgi Johann Cicero választófejedelem (1486–1499) nem annyira szónokként tűnt ki, hanem ügyes pénzügyi elmeként jeleskedett. Bevezette a sörjáradékot – egyfajta fogyasztási adót –, és ennek akkoriban sem tapsoltak az alattvalók.)

I. e. 63. december 5-én felforrósodott a hangulat a római szenátusban. Cato szenátor (az ifjabbik) leleplező beszédet mondott: közölte, hogy bizonyos Catilina, egy elszegényedett patricius, előkészületeket tett a két római konzul meggyilkolására, az államhatalom megragadására. Ez volt az első olyan beszéd a világtörténelemben, amelyet azonnal, szóról szóra lejegyeztek. Egymást váltotta e művelet során több ifjú szenátor, mint Cicero barátai. A sztenográfia – a gyorsírási módszer –, amit ennek során alkalmaztak, Cicero egyik rabszolgájának, Tirónak a találmánya volt.

Tirót ura később felszabadította, ám ő továbbra is mellette maradt – titkáráként. Cicero meggyilkolása (i. e. 43.) után a hű titkár kiadta a híres államférfi beszédeit és leveleit. Gyorsírásában Tiro minden szót annak eredeti kezdőbetűjéből, valamint (főleg a végződéseknél) pontokból, vonalakból s más ilyen jelekből állított össze, „ábrázolt”. Egy jelölése máig használatos, az „és”-t, a latin *et* kötőszót jelző &.

A reneszánszsal megindult a klasszikus ókor lelkes tanulmányozása, és ez egyebek között a gyorsírás felélesztésére irányuló újabb kísérletekhez is vezetett. 1588-ban az angol Timothy Bright kidolgozott egy ilyen rövidítéses gyorsírást, amelyet aztán igen gyakran használtak a kor politikai harcai során a beszédek rögzítésére. De Shakespeare drámáit is lejegyezték így, méghozzá kalózkidadások alapjául. Anglia nem soká őrizhette vezető szerepét a gyorsírásban. Thomas Shelton (1601–1650) rendszerét Karl Alois Ramsay 1678-

Démoszthenész,
a beszédhibás csodaszónok.
A görög eredeti szobormásolata

ban először alkalmazta németül. E korszak gyorsírásait, formájuk miatt, „geometriai rendszereknek” nevezzük. Vonalak, körök, ellipszisek voltak a legnépszerűbb szó- és szótagjelölők. Ez nehezítette is az ilyen íráskor alkalmazását.

1818-ban egy müncheni kancellista, Franz Xaver Gabelsberger (1789–1848) fordulatot hozott e tárgyban: jeleit a szokványos írás vonásainak részeiből vette, s ezzel kényelmes és jó ütemű feljegyzési módot alakított ki. Gabelsberger sikerrel jegyezte le az akkor ülésező bajor rendi gyűlés beszédeit. Az üzleti élet fejlődése mindazonáltal még célszerűbb, mindenki által könnyen elsajátítható sztenográfiát igényelt. Ezt a berlini Wilhelm Stölze (1798–1867) dolgozta ki.

Az ókorban számos abbreviatúrával (rövidítéssel) találkozunk, nemcsak cserepeken és papiruszanyagon, hanem sírköveken, feliratok formájában. Maimonides, a vallásfilozófus például, teljesebb nevén Mose Ben Maimon rabbi, egyszerűen „Rambam” volt; írásban és élőszóban is így nevezték.

Eközben a rövidítésekből is alakultak szavak, kifejezések.

A sajtóban napvilágot látó téves, megalapozatlan jelentések neve: „kacsa” (németül *Ente*). Ennek a fogalomnak a történetéről a következőket mesélik: 1804-ben Cornelissen brüsszeli újságkiadó szerette volna növelni a példányszámot, ezért gátlás nélkül közölt mindenféle képtelenséget. Közölte egyebek között, hogy egy brüsszeli polgár egy ültében húsz kacsát evett meg. Amikor e képtelenség ellen számos olvasó tiltakozott, Cornelissen a következő magyarázatot adta: a polgár húsz kacsájából először levágott egyet, ezt megetette a többi tizenkilencel, aztán megint egyet, ezt a maradék tizenhétel és így tovább. A végén egyetlen kacsája maradt, de „abban” benne volt a többi tizenkilenc – amikor tehát ő ezt az utolsó kacsát elfogyasztotta, voltaképp húszat evett meg. Az anekdota maga is kacsa persze.

Van a német „kacsa” (*Ente*) alapszónak egy egészen prózai, logikus magyarázata is. A 19. században is szokás volt még a hatóságok körében, hogy a nem egészen megalapozott jelentéseket „n. t.” betűkkel lássák el (latinul: *non testatum*: ellenőrizetlen), és ez a rövidítés – kimondva – „Enté”-nek hangzott.

Politika a hetériában – hetérák a politikában

Mai értelemben vett politikai pártok az ókorban nem léteztek. Amit a modernkori történészek „arisztokrata” vagy „demokrata” pártnak neveznek, találójuk lenne egyszerűen politikai áramlatnak minősíteni. Hiányzott a körvonalazottabb program, ugyanígy a szervezett tagság.

A politikai pártok csíráinak tekinthetők azonban az i. e. 5. századbeli athéni hetériák. E szó hallatán nem szabad Érosz-centrumokra gondolnunk, sem masszázsszalonokra, esetleg olyan műintézetekre, ahol a szerelem tekervényeire tanítják ezen ősi mesterség leendő papnőit. Igaz, Aphrodité odaadó testű leányait hetéráknak (társnőeknek) hívták akkoriban, de a hetériák férfitársak szövetségei, gyűlései voltak, olyan emberek egyetféléi, akik közös politikai célokat követtek. Tehát amolyan politikai klubok. Általában arisztokrata és konzervatív követelésekért szálltak síkra.

Voltak persze a politikába beavatkozó hetérák is. Például a milétoszi Aszpaszia, az athéni Periklész élettársa. Az okos

kurtizán állítólag jó tanácsokkal segítette a híres államférfit – így az egyik tábor; Athén romlását okozta – ekképpen a másik. Aszpasziát kerítés miatt bíróság elé is állították, és Periklész kénytelen volt minden befolyását s ékesszólását latba vetni, hogy kiszabadítsa. Thaisz hetéra Nagy Sándor kegyencnője volt; az uralkodó halála után I. Ptolemaiosz vette át örökül, mint pajkostársnőt és tanácsadót, trónhoz-ágyhoz.

Az ókori fogalomhoz kapcsolódott az Odesszában 1814-ben alapított Filiki Eteria is. Ezt a titkos társaságot görög emigránsok szervezték azzal a céllal, hogy az évszázadok óta török elnyomás alatt sínylődő honi földet felszabadítsák. A szövetség a szabadkőművesek szellemét vallotta magáénak, benne hét „fokozatot” lehetett elérni, e grádicsok mindegyikével a konspirációs tevékenységnek is mind magasabb foka járt. A hetériának sikerült sejteket szerveznie a Balkán-félszigeten, előkészítvén a felkelést. A szerb Miloš fejedelem is az összeesküvők közé tartozott. Katonai vezetőnek az orosz szolgálatban álló Alexandrosz Ypszilantisz tábornokot választották. Ő 1821-ben a Duna mentén, a moldvai és oláhöldi fejedelemségben kirobbant lázadások élére állt, ez a vállalkozás azonban kudarcba fulladt. Jel volt mégis a felkelés: a Peloponnészoszon és más görög vidékeken szabadcsapatok alakultak, kirobbant a népi háború, amely hosszú, váltakozó sikerű harcok után 1829-ben a görög állam önállóságának elismerését, teljesnek nevezhető sikerét eredményezte.

Az i. e. 1. évszázadban Róma két nagy „párt” heves harcainak színtere lett: az egyik oldalon az optimatusok, a másikon a popularisok álltak. Az optimaták (az optimus = legjobb szóból) a konzervatív állami arisztokrácia céljait követték, míg a popularisok (populus = nép) a többi gazdag birtokosét, üzletemberét, rabszolgatartóét. A popularisok reformokra törekedtek, és mindenképpen maguk mögött érezhették Róma nincstelen tömegeit is.

Gyilkolta egymást a két párt szorgalmasan, amíg aztán a populáris Caesar katonai diktatúrája nem diadalmaskodott. A nincstelen nép ingyen gabonaadományokban részesült – a kiszipolyozott provinciákból! –, valamint a gladiátorjátékok örömeiben. „Kenyér és cirkusz”, íme.

Híressé váltak ettől fogva a cirkuszpártok Rómában és a nyomdokain járó Bizáncban. Tulajdonképpen népszerű

sportolók szurkolótáborai voltak ezek, drukkerklubok, elsősorban a kocsiversenyzés volt a lényeg, kék és zöld jelvénnel ékeskedtek a rivális felek, s ez a Kékek és a Zöldek „párharcává” terebélyesedett (vagy sekélyesült); politikai tényezővé vált tehát a sport. A hívek nemcsak a cirkuszban ünnepelték sportbályaikat, hanem az együletben is; amiképpen az aréna sem csak a versengés színtere volt: mert a nézők közt jelen lévő császárra a „szurkolók” gúnyverseket zengettek, netán politikai követeléseknek adtak hangot erőteljes szavalókórusaikkal. 532-ben Bizáncból ráadásul a cirkuszból indult el az úgynevezett Nika-felkelés. A „Nika!” (Győzz!) kiáltással eredetileg csak a sportolót biztatták volna, de most a Zöldek ezzel a jelszóval megrohamozták a katonákat, sőt kis időre elfoglalták a Boszporusz-parti fővárost is.

A mai pártfogalmak alapvetését jelképező igazi politikai pártok csak a 15. században bukkantak fel. 1680 körül az angol parlamentben kialakult két frakció: a *tory* és a *whig* szárny. Eredetileg mindkét legendás jelölés csak afféle köznap csúfnév volt, eredetük vitatott. A lényeg: a toryk az angol felső réteg konzervatív, a whigek ugyanezen kaszt liberális erőit képviselték. (Szavazati joga akkoriban csak a lakosság mintegy két százalékának volt.) Toryk és whigek már annak rendje és módja szerint pártoknak nevezték magukat. Maga a *párt* szó a latin „pars”-ra (rész) vezethető vissza.

Az 1789-es francia forradalomban a nemzetgyűlési képviselők politikai orientációjuk szerinti klubokban tömörültek. A forradalmi erőké volt a jakobinus klub, amely az egykori Szent Jakab kolostorban tartotta összejöveteleit. A nagy forradalom idején a „párt” kifejezést még nem használták, ám épp maguk a jakobinusok nagyon közel kerültek ahhoz, hogy igazi pártnak tekintsük őket, elsősorban azért, mert országszerte támaszkodhattak hasonló klubokra és szervezetekre, „népi társaságokra” a párizsi kerületekben, az úgynevezett szekciókban.

A németországi polgárság 1848-ig legfőljebb egy-egy liberális képviselővel s efféle laza szövetségével büszkélkedhetett; még az 1848-as márciusi forradalom kitörése után is igen kevéssé voltak szilárd pártok a frankfurti parlamentben. Főként tömegbázisuk nem létezett. Nevüket is olyan frankfurti fogadóktól, vendéglőktől, kocsmáktól kölcsö-

nőzték, ahol találkoztak: Augsburger Hof, Casino, Café Milani stb. Így aztán Németországban csak az 1860-as években jöttek létre a valódi pártok.

Manapság a különféle áramlatokat és pártokat magától értetődően csoportosítjuk és minősítjük „baloldal” és „jobboldal” szerint. Jóllehet az osztályozás történhetne mérőben más szempont szerint is: Fent és Lent, ilyen-olyan szín stb. Igaz, mindez már megtörtént, nem lenne semmi új a politika egének napja alatt. A svéd arisztokráta harcaiban „kalapok” küzdöttek a „sapkák” ellen. A Kékekről és Zöldekről már beszéltünk. De a fekete, a fehér, a piros és a barna is komoly szerepet játszott – és játszik – politikai „jelölőeszközként”. A brit alsóházban a kormánypárt és az ellenzék egymással szemközt ül, innen hát nem származhatott a bal-jobb fogalom párja. A történészek egyetértenek abban, hogy először a franciák éltek ezzel a kifejezőeszközzel; de hogy mikor történt a dolog, arról már eltérnek a vélemények.

A fogalom pár születésnapjának sokan 1789. szeptember 21-ét tartják. Az alkotmányozó nemzetgyűlésben, ahol a király vétőjoga felől döntöttek, a vétő hívei véletlenül csaknem mind jobb oldalon, a korlátlan népszuverenitás szószólói balról ültek, erre egy szónok röviden és velősen csak „jobb”-ot és „bal”-t emlegetett. A születésnappal kapcsolatos ellenvélemények szerint azonban a kérdés nem ilyen egyszerű. Mert igaz ugyan, hogy jegyzőkönyvbe is került e bal-jobb, de utána még nem volt érdemi folytatás, a fogalom pár nem honosodott meg ott igazán. Éppen ellenkezőleg, a francia nemzeti konventben a forradalom leghatározottabb hívei a felsőbb padosorokban foglaltak helyet, csoportjuk neve „hegy” (Montagne) volt, a kevésbé radikálisak lent ültek, nevük ezért lett „mocsár” (Marais).

A „bal” szó előfordulását bizonyossággal csak 1815 után mutatták ki a francia nemzetgyűlésben. A parlamentet akkor a nemesség és az egyház szinte kizárólagosan uralta, a polgárságot alig néhányan képviselték liberális szellemben. Az 1830-as júliusi forradalom után a „baloldali” már állandósult kifejezéssé vált.

Az ókor világára a „bal” és a „jobb” politikai fogalmai alig alkalmazhatók. Az érdekellentétek és a politikai célkitűzések is annyira eltértek az újabb koriaktól, hogy valóban

furcsán hangzana, ha Caesart „baloldali”, Pompejüst meg „jobboldali” politikusnak neveznénk. Es akkor még hova tennénk Kleopátrát?

Törvénykönyvek és bölcs ítéletek

Ha valamely kocsmárosné vizezi a sört, dobassék vízbe maga, rendelkezik a babiloni Hammurabi király törvénykönyvének 108. paragrafusa. (Időszámításunk előtt 1792 és 1750 közt járunk.) A 109. § pedig történetesen arról vall, hogy a babiloni kocsmákban hozomra is lehetett inni; volt hitel, kérhette is, aki aztán aratást követően gabonában fizethette ki a cehet. Olyan paragrafusról is tudunk, amelyik megtiltotta, hogy papnők ivókat látogassanak. A törvény szövege – az úgynevezett Hammurabi Kódex – ekképpen szabályozta az óbabilóniai életnek csaknem minden mozzanatát.

Persze ez a kódex azért mégsem volt a mai értelemben vett könyv. A szöveget egy 2,25 méter magas bazaltoszlopra vésték. A kő ma a párizsi Louvre kincse. Felső részén ott látható Hammurabi király, ahogyan Samas napisten előtt hódol. A sztlél 282 paragrafusa rendelkezik a perrendtartásról, a büntetőjog kérdéseiről (egyebek között a földbérletekről is), a házbérletről, a hitelügyletekről, a házassági és a családjogról, egyebek között a örökösödésről és az örökbefogadásról, továbbá a rabszolgatartásról. Semmis volt például a házasság, ha szerződés nélkül kötötték.

A babiloni jog a régebbi sumer jogrendszerből fejlődött ki – amelyet szintén különféle törvény-„könyvek” foglaltak össze.

Igen fejlett volt a rómaiak jogi gondolkodása, amely a fejlett pénz- és árugazdálkodásnak kitűnően meg is felelt. Justinianus, az utolsó latin anyanyelvű bizánci császár 529-ben elrendelte a teljes római jog rendszerezését és kommentálását. Amikor ismét fejlődésnek indult Európában a pénz- és árugazdálkodás, amelyben Itália járt az élen, a Codex Justinianus került fokozatosan a lokális jogrendszerek helyére, s az igazságszolgáltatás alapjául hamarosan ez szolgált mindenütt. Németországban ez a recepció (befogadás) a 16. században, a reformációval és a reneszánszsal egyidejűleg zajlott. A római jog lett az egész európai földrészen

minden törvénykönyv alapja – csak Angliában alakult a jog fejlődése másképp, és ez mindmáig megnehezíti számunkra a brit vagy amerikai jogszokások megértését.

A római jog fogalmait a szűkebb szakterületen kívül is bőséggel alkalmazták; lássunk erre is egy példát: Az „emancipálás” szó a római jogban a *paterfamilias* (családfő) tekintélyhatalma alóli felszabadítást jelentett, a régi Róma világában ugyanis ez még a felnőtt fiúk életét is tetszés szerint szoríthatta korlátok közé. Az emancipáció úgy ment végbe, hogy a családapa eladta utódát rabszolgának, s a vevő, amolyan látszatüzletet kötve, annak rendje s módja szerint szabadon engedhette a fiút. Az emancipált személy immár jogilag szabad volt és önálló; most már – s ez volt többnyire ennek a procedúrának a lényege – saját vagyona is szert tehetett.

Úgy két évszázada, 1800 után előszeretettel használták az emancipáció szót hátrányos helyzetű és elnyomott embercsoportok felszabadításának s jogi egyenlősítésének értelmében. Ekképpen beszéltek a zsidók emancipációjáról vagy a katolikusokéről (Angliában 1828-ban). Saint-Simon tanítványai „a hús emancipációjá”-t hirdették, ami azt jelentette, hogy meg kell szabadulni az érzéki gyönyöröket tiltó moráltól.

A nő emancipációja tehát felszabadítását jelentette szellemi, gazdasági és jogi béklyói alól. Az olyan nők, akik ennek megvalósításáért szálltak síkra, számíthattak a legkülönbébb csúfolódásokra. A kispolgárok az ilyenek rémséges torzképei láttán riadoztak: ezek az ábrák szivarozó, erkölcsstelen, mocskos „perszónákat” mutattak be, „palimancikat”, „kékharisnyákat”.

A legátgondoltabb, a legkitűnőbb rendszerbe foglalt jog sem szavatolja persze a bölcs ítéletet. Az igazságosztást a nép a hajdankorok legendás királyainak tulajdonította.

Salamon, aki mintegy háromezer éve uralkodott Jeruzsálemben, messze Keleten ma is a bölcsesség és a helyes ítélethozatal jelképe. A legenda szerint egyszer megjelent színe előtt két nő, egymást kölcsönösen vádolva. Ugyanabban a házban laktak, és mindegyiküknek nem sokkal azelőtt született fiúgyermek. Az egyik csecsemőt azonban egy éjszaka halálos baleset érte. Mindkét nő azt állította, hogy az agyonnyomott csöppség nem az övé, a túlélő fiú viszont igen. Salamon parancsot adott, hozzanak be egy kardot,

vágják ketté „igazságosan” az életben maradt kisfiúcskát. Az egyik nő beleegyezett, a másik sikoltozva inkább lemondott volna a gyermekről. Salamon megértette, hogy ez a fiúcska anyja, és a vitatott utódot neki ítélte.

Ugyanez a motívum hasonlóképpen híressé lett a kínai változatban is. Itt a „kérdéses” gyermeket a bíró odaállíttatja egy krétakör közepére, s az anyákat felszólítja: húzzák karjánál fogva jobbról-balról. Az igazi anya attól tart, hogy szétszakítja a kicsit, nem húzza hát igazán. Ezt a témát Kínában a 13. században drámának dolgozták fel. A Klambund tollából származó utánpótlás a weimari időkben hamar meghódította a német színpadokat (1925). Bertolt Brecht is foglalkozott a témával, ebből született *A kaukázusi krétakör*.

Honnét származik Marianne sipkája?

A rendezett joggyakorlat áldásai természetesen nem vonatkoztak Hellaszban és Rómában igen sok emberre, olykor az emberek többségére. A rabszolgákra gondolunk. Egy római auktor megállapítása szerint ők „néma szerszámok” voltak. Jogilag ugyanúgy „dolognak” számítottak, mint bármely háziállat. Aki idegen rabszolgát megölt vagy megsebesített, csak polgári jog szerint tartozott felelni ezért a károsultnak. Saját rabszolgával meg ki-k kedvére bánhatott. Aki olyan rabszolganőt ejtett teherbe, akit más mondhatott tulajdonának, csak dologi károkozásért volt felelőségre vonható. A rabszolgákat gyakran kasztrálták is, hogy eunuchokként szolgálják a hölgyeket (a görög *eunukhosz*: ágyőr). Rabszolgákat bordélyoknak adtak el, netán kiköltöztették őket oda – férfiakat és nőket egyaránt. Voltak igen művelt rabszolgák, köztük művészek, tanárok, titkárok és kereskedők, mások szolgák, ajtónállók, hordszékcsipelők maradtak. A rabnők általában úrnők cselédei, komornái, fodrászai voltak, gyakran uraik ágyasai. Volt egy „nomenclator”-nak nevezett rabszolgafoglalkozás is: ebben a minőségben a rabszolga köteles volt odasúgni ura fülébe mindazoknak a nevét, akikkel az utcán összetalálkoztak, hogy az úr kellőképpen visszaköszöngessen. De a rabszolgák túlnyomó többsége súlyos fizikai munkát végzett a földeken, bányákban, kőfejtőkben, hajók evezőseként.

Rómában élt az a hitvány szokás, hogy rabszolgákat gladiátorokként (gladius = kard) egymás vagy vadállatok ellen uszították. Az etruszkoknál vallási funkciója is volt ennek a kegyetlen eljárásnak: a holtak ünnepein kellett ekképpen elpusztulniuk. Rómában „cirkusz” volt ez a népnek, semmi más. Minden idők leghatalmasabb rabszolgafelkelése, Spartacusé, a capuai gladiátoriskolából indult el. Néha nőknek is gladiátorként kellett küzdeniük!

Némely rabszolga lehetőséget kapott, hogy urának pénzén kisebbfajta üzleti vállalkozásba kezdjen. Ha sikerrel járt, megválthatta magát, szabadon élhetett tovább. Másokat végrendeletekben szabadítottak fel. Ezek a továbbra is függő viszonyban maradt szabadok valóban megdagodtak. A császárok a birodalom ügyeit sokszor ilyen felszabadítottakkal intéztették.

A rabszolga felszabadulásának jogi szimbóluma a szabadságsipka feltétele volt – vagyis kúp alakú fejfedő került a koponyára. Hasonló sipkát hordott a kis-ázsiai frigek népe. A frigiai sapka tehát a szabadság jelképe lett. Brutus állítólag ilyen sapkát tett Caesar mellkasára, miután leszúrta. Néro halála után a római nép rudat emelt a magasba, rajta a szabadságsipka lengett. Római érméken is látni néha.

A francia forradalom idején a frigiai sapka a republikánus érzület jelvénye lett. Roppant népszerűvé tették a marseille-i önkéntesek, amikor 1792-ben Párizsba érkeztek. A Földközi-tenger hajósainál ugyanis ez az ókori fejfedő is tovább élt. Nevezték gyakran jakobinus-sapkának is, de ez nem egészen pontos. A jakobinusok klubja ugyanis Robespierre egyik beszéde alapján a sipka ellen emelt szót. Azt vallották ugyanis, hogy a forradalmárok jelvénye maradjon csak a háromszínű kokárda. Ennek ellenére a párizsi szekciók, melyekben az aktív polgárok gyülekeztek, egyre-másra határoztak úgy, hogy „attól fogva a szabadság sipkáját hordják”. 1794-ben vadászatot indítottak a pirossapkásokra – de a jelvény népszerűségét már nem csorbíthatták. Minden újabb lázadás, forradalom ismét „meglobogtatta” – gondoljunk csak 1848-ra, 1871-re. Latin-amerikai köztársaságok címerükbe is felvették a sapkát. Franciaországban a frigiai sapkás nőalak, akit népszerűen csak Marianne-nak becéznek, a köztársaság jelképe lett. Marianne volt a fedőneve egy republikánus titkos szövetségnek, amely III. Napóleon császári rendszere ellen vette fel a harcot.

Bravó, furore és fiasco

A római császárkorban egyre több katonát toboroztak a birodalom peremvidékein élő barbár törzsek köréből. A „barbár” szó a görögből került a latinba. Az egyiptomiak kivételével a hellének mindenkit, aki nem volt görög, barbárnak tekintettek, olyan embernek tudniillik, aki „beszélni képtelen”, vagyis nem ékes görögséggel fejezi ki magát, csupán zagyván makog, olyasmiket, hogy „Bar! bar!”

A „barbarus” végül a katonával lett egyjelentésű, lévén hogy az egész római hadsereg, a tiszteket is beleértve, kizárólag idegen katonákból állt. A vulgáris latinban a barbarusból *bravus* lett, majd olaszul: *bravo*. Ez a „bravo” olyasmit jelentett, mint derék, bátor. Jelenti a biztatás, az elismerés szavát is – színházban, arénákban, de a köznap életben csakígy. „Bravó, bravisszímó...”

Aki a művészetben szenzációs – főleg lendületes – sikert ér el, elemi erejű eredményt, azt mondják: *furor* (furore) hajtja, űzi. A szó „örjögés, vadulás” jelentése alakult át ekképpen, s a dolog eredete az, hogy énekesek vagy énekesnők maguk is ilyen szélsőséges érzelmi hullámokat váltottak ki föllekesült publikumok körében.

A siker merő ellentéte a fiasco (*fiasco*): kudarc, bukás. A szó eredeti jelentése „üveg”. Miért kiabálták oda épp ezt a leszereplő énekesnek, színésznek, már nem tudni pontosan; talán mert olyan üresnek minősítették, talán mert izzépporrá, „cserepekre” törni látták tekintélyét és produkcióját?

Ha valamely produkció – főleg énekszám – nagy tetszést arat, szokás „Da capó”-t kiáltani. Ez ismétlést jelent, szó szerint: „Fejts! Elölről!” Zeneművek kottájának is állandósult jelzése ez – visszatérni a jelzett helyig. Efféle fordulatokat bőséggel vett át az itáliai színház világából csaknem minden európai nyelv. (Például: „primadonna” = első hölgy; „belcanto” = szép, csengő, tiszta ének stb.) Ennek oka az volt, hogy a 17. és a 18. században az olasz opera- és balett-társulatok, de prózai együttesek is egyre-másra turnéztak Madrid és Pétervár között. Akié a terep, azé a nyelv.

A „bravó”-t azonban nemcsak színházi éljenzésre használták, hanem egy bizonyos foglalkozásfélére is. Itáliában azokat nevezték bravóknak, akik éppenséggel nem érdemelték ki honfitársaik tetszését, s ezt nem is lehet csodálni, mert

többszörmire nem bátrak, inkább alattomosak, elvetemültek voltak.

Észak-Olaszországban, a 16. században alakult ki az a gyakorlat, hogy tehetős, mi több, igen gazdag emberek szolgálatukba fogadtak olyanokat, akik ügyesen bántak a karddal-törrel. Ezeket a „bátrakat” gyilkosságokkal és más erőszakos cselekményekkel bízták meg. Az áldozatok többszörmire kézművesek vagy parasztok voltak, de előfordult, hogy nemesembereket és kereskedő versenytársakat is így küszöböltek ki e derék urak. A milánói alkirályok és régensek rendeletekkel próbálták visszaszorítani ezt az ocsmány szokást: de már az a körülmény is, hogy mindig újabb rendeletekre volt szükség, azt bizonyítja, mennyire hatástalan volt az igyekezetük. A bravóknak mintegy „foglalkozási jelvénye” volt a hosszú haj; ez, amikor akcióikat elkövették, arcukba hullott; később nem is lehetett őket felismerni. Híres basszus hangú bravója az operaszínpadnak Sparafucile – Verdi *Rigolettó*jában –, ő a nyílt utcán ajánlja fel szolgálatait, aztán még a hulla se az igazi a végén a zsákban. Ő azonban, lévén költött alak, az operaszínpadon igazi „bravó!” kiáltásokat érdemelhetett ki.

A bravó tehát a mai gengszter vagy mafioso megfelelője volt. Maga a gengszter az angol „gang” (banda) szóból jutott a nevéhez, majd az Egyesült Államokban lett igazán híressé.

Némán mondta: „Te is, fiam...!?”

Gyakori eset, hogy egy szellemes, csattanós ötlet, vicc, válassz csak akkor jut az eszünkbe, ha már eltávoztunk onnét, ahol a helyén lett volna, s a „szalon” helyett – a lépcsőházban érezhetjük zseninek magunkat. 1850-ben született erre a párizsi „lépcsőházi szellemesség” (*esprit de l'escalier*) kifejezés, amely hamarosan egész Európát meghódította. Valódi népszerűségét, a csúcst akkor érte el, amikor 1882-ben William Lewis Hertslet kiadta *A világtörténelem lépcsőházi viccei* című gyűjteményét.

A történelem tele van afféle szuperszellemes történetekkel és mondásokkal – ám ezek java része szintén csak akkor ötlött fel a képzelte vagy valós főhősben, amikor emlékiratait írta. Már ha nem maguk a történészek találták ki a dolgot

– jócskán a lépcsőházban, távozóban ama tértől és időtől, amikor a poén elhangzott „volna”.

Volna... ha az a „volna” ott nem lett volna! Nézzünk egy ilyen példát. Caesar utolsó szavai állítólag ezek voltak: „Te is fiam, Brutus...!” Mert fogadott fia, Brutus is a gyilkosai között volt; az ő dédelgetett pártfogoltja. Ez a kijelentés nyilvánvalóan későbbi költésű, hiszen két történetíró, Plutarkhosz és Suetonius is tanúsítja, hogy Caesar némán rogyott össze gyilkosainak tördöfősei alatt Pompejus oszlopa tövében, Cassius, Caesar egyik gyilkosa pedig, így a legenda, ugyanazzal a törrel lett öngyilkos, amelyet áldozatában megmártott. Ám Cassiusról az is elterjedt, hogy egyik szolgájával – és karddal – vágatta le saját fejét. Kései lelemény lehet Augustus fájdalmas kiáltása is, miután a germánok a Teutoburgi-erdőben cselt vetve lemészárolták Varus római légióit: „Varus, add vissza légióimat!”

Az ókorban az ilyen „lépcsőházi” mondásokat elfogadható ábrázolási eszköznek tartották, a lényeg csak az volt, hogy a történetíró szándékának és vonalvezetésének megfeleljenek. Nemcsak találó mondásokat, de egész – el nem hangzott! – beszédek is némelyik politikus szájába adtak.

Kleopátra zsákban érkezett, Vénusznak öltözve

A történelmi színpadon már eleve „meglehetősen híres” Kleopátrát két színdarab irodalmilag még nevezetesebbé tette: Shakespeare tollát dicséri az egyik (az *Antonius és Kleopátra*), George Bernard Shaw műve a másik (*Caesar és Kleopátra*). Az első igazi szomorújáték, amíg a másikon komédiásan lehet vigadni. Shakespeare hű marad historikus forrásmunkájához, a Plutarkhosz-féle Marcus Antonius-életrajzhoz, míg Shaw mindenféle forrástól messze eltávolodik, tisztán gunyoros stílusa kedvéért.

Shaw a sivatagban, egy szfinx tövében hozza össze először főhőseit, jöllehet erre a találkozásra Alexandriában került sor, méghozzá igen sajátos körülmények között. Akárcsak Gildát a *Rigolettó*-ban, Kleopátrát is zsákba kötve vonszolták be a színre, épp csak nem holtan, hanem nagyon is elevenen.

Caesar i. e. 48-ban érkezett – vetélytársának és ellenségének, Pompejusnak a nyomában – Egyiptomba. A legyőzött

*Valóban ilyen volt Kleopátra,
e néven a hetedik?
Korabeli egyiptomi relief*

Pompejus az akkor még független országban keresett menedéket. A helybeliek Caesar kegyeire törekedtek, így aztán mindjárt a partraszálláskor megölték Pompejust, s ez alkalmat adott a sarkában járó Caesarnak egy nagyszabású, képmutató halotti panaszbeszédre. Caesar ezzel tulajdonképpen be is végezte, amiért Egyiptomba ment – csak hogy kimondatlan célja az volt, hogy a gazdag országot uralma alá hajtsa; ezért aztán bekvártélyozta magát a fővárosba.

Egyik éjszaka csónak érkezett, hajósa leemelt róla egy zsákot, felvitte Caesar hálószobájába, és egyenest az ágyra dobta. A zsákból kimászó fiatal nő olyan elragadó volt, hogy a női bájak iránt szuperfogékony Caesar egy pillanat alatt „tüzet fogott”. Nem is maradtak meg egyetlen szerelmes éjszakánál; Kleopátra értette a módját, hogy a már középkorú római elszédítse, s a maga politikai céljainak is megnyerje – sokkal jobban, mint amennyire az Róma és Caesar számára célszerű lett volna.

VII. Kleopátra tizenhét évesen lett királynő, együtt lépett trónra tízéves öccsével, egyúttal férjével, XIV. Ptolemaioszszal. Amikor az ifjú éppen tizennégy éves lett, „támadt” egy

kis palotaforradalom, amelynek következtében az ifjú királynőnek menekülnie kellett. A botrány oka állítólag az lett volna, hogy Kleopátra viszonyt kezdett Pompejus fiával, aki katonai és diplomáciai küldetésben érkezett Egyiptomba. Attól fogva a fivérferj és a nővérfeleség, jó ptolemaioszi szokás szerint, kíméletlen harcba kezdett az egyiptomi trónért.

Most, hogy maga mellett tudta a hatalmas római hadvezért, a huszonegy éves Kleopátra azt remélhette, hogy visszaszerzi a trónt. Ám a Ptolemaiosz kormányának élén álló eunuchnak, Pothinosznak sikerült fellázítania Alexandriát – így a négyezer fős római sereg egyszerre a milliós város népével találta szembe magát. Az alexandriai háború igen dicstelen mészárlás volt, a korabeli római történetírás sem pazarol rá sok szót. Caesar egyszer olyan kutyaszorítóba került, hogy életét csak „csukafejessel” menthette, és majdnem a vízbe fúlt. Nagyobb baj volt ennél, hogy Alexandria könyvtára a harcok során a lángok martaléka lett. Végül a helyszínre érkezett a felmentő római sereg – a nagy Caesar pedig megúsza a kalandot.

A két szerelmes ekkor – ha víz, legyen víz! – egy hónapos romantikus nászútra indult a Níluson, azt tervezték, hogy ár ellenében bárkájuk egészen az első vízesésig fölevez. Közben a halott Pompejus párthívei a provinciákban csapatoakat toboroztak. Kleopátra fiúgyermeknek adott életet, akit Kaiszarionnak (Cézárkának) nevezett. Később XV. Ptolemaioszként társuralkodóvá tette a fiút; persze csak névlegesen. Amikor Caesar végül legyőzte Pompejus híveit, a szép Kleó Rómában telepedett le, ahol a diktátor újabb keletű házassága ellenére barátnője és tanácsadója maradt, egészen a gyilkosság napjáig (i. e. 44. március idusán). Akkor sietve visszatért Alexandriába. Caesar gyilkosai a polgárháborúban vereséget szenvedtek, Antonius pedig, a diktátor párthíve, a sikeres hadvezér, valamint unokaöccse és fogadott fia, Octavianus átvette s felosztotta egymás közt a római birodalmat.

Amikor Antonius i. e. 41-ben a kis-ázsiai Tarsus kikötőjébe érkezett, Kleopátra díszes hajón ringott elébe – Vénusznak „öltözve”, festői pózban domborítva bájait. Antonius ugyanolyan büvölten nézte őt, mint Caesar hajdanán, majd – ha lehet így mondani – követte egykori urának nyomait. Antonius és Kleopátra ezután együtt uralkodott a Földkö-

zi-tenger keleti medencéjének országain. Hogy összeházasodtak, nászajándéku Kleopátra megkapta a szíriai, kis-ázsiai és krétai birodalomrészeket. Antonius Dionüszosz-Ozirisz-istenné nyilvánították, felesége (Kleó) Ízisz lett és a királyok királynője. Kleopátra pazarló stílusáról a történészek csoda dolgokat – vagy inkább rémségeket – mesélnek; állítólag úgy itta a bort, hogy előtte drága igazgyöngyöket oldott fel a nedűben.

31-ben Octavianus elérkezettnek látta az időt, hogy a birodalom keleti részeit is hatalmába hajtsa. Űrügy is kínálkozott: Antonius elvált Octavianus nővérétől, Octaviától, miután Kleopátra mellé szegődött volna. Antonius az actumi tengeri csatában elszenvedett veresége után minden párthíve elhagyta, s ő maga végül öngyilkosságot követett el. A hüvösfejú Octavianus már nem hagyta, hogy Kleopátra őt is megszédítse, ellenkezőleg, az volt a terve, hogy szégyenszemre vonszoltatja végig Rómán. A királynő, mint Plutarkhosz írja, szintén önkezével vetett véget életének, pontosabban: egy mérges kígyót vont a keblére. Egyiptom ettől fogva római provincia lett; Octavianus megölette nevelőapjának fiát, Kaiszarion XV. Ptolemaioszt. Octavia azonban felnevelte azt a három gyermeket, aki elvált férje és Kleopátra házasságából született Egyiptomban. Állítólag mind a háromból rendes, derék ember lett.

A legrégibb krimi

A világirodalom legrégibb krimijét a görög dalnok-költő Arion legendás históriájában olvashatjuk (i. e. 600 körül).

Szicília és Dél-Itália görög városaiban turnézva Arion hihetetlenül gazdag lett. Amikor Tarantonból hazafelé hajózott Korinthoszba, a szülővárosába, kincsei felkeltették a hajósok mohóságát. Így aztán Ariont megragadták, hogy szépen átlendítsék a Hadészba – s ekkor a dalnok csak azt kérte tőlük, hadd énekelhetne még egyszer. Utolsó kívánság; teljesítették. Arion kiállt a hajó orrába, fogta kitharáját, megzengette a húrokat, és már szárnyalt is a dal. Aztán a habok közé vetette magát. Éneke azonban odacsalogatott egy csapatnyi delfint. E bölcs állatok egyike a hátára vette az énekes-költőt, és sebesen partra szállította. A dalnok nyomban Korinthoszba sietett, ahová még a gyilkos népség

érkezése előtt be is toppant. A város előjárója magához citálta a hajósokat, akik sunyi módon azt hazudták, hogy Arion Tarentonban maradt. Erre a holtnak hitt művész előlépett a függöny mögül – s a meglepett gonosztevők térdre hullva beismerték vétküket.

Ehhez s hasonló mondákhoz kapcsolódva, íme, érthető, hogy az ókorban a delfint mint ember és állat barátságának jelképét rendkívül tisztelték – ez mindazonáltal nem tartotta vissza a rómaiakat, hogy legyilkolászott példányaiból izletes kolbászfélét ne készítsenek. A középkorban a delfin számos címerben ékeskedett. A francia Nyugati-Alpok vidékének egy grófi családja ezért kapta a Dauphin jelzöt (franciául delfin), birtokuk pedig a Dauphiné nevet, melyet e táj mindmáig őriz. Miután 1349-ben a francia királyi ház bekebelezte a kis országot, a mindenkori trónörökösöt illeték meg a birtok bevételei, őt magát pedig a „dauphin” cím.

XIV. Lajos, a „Napkirály” azt szerette volna, ha fia, szintén Lajos, vagyis a dauphin igen szigorú erkölcsök szerint nevelkedik – jöllehet ő maga az elképzelhető legerkölcstelenebb szokásoknak hódolt, mint azt hadi kalandjai, pazarló fényűzése és tömérdek kedvese tanúsítja. A legfenségesebb parancs végrehajtása két egyházi személyre, a toleranciát nem ismerő Bossuet püspökre és Muet-re várt. Ők aztán át is dolgozták a görög és latin auktórokat a dauphin használatára” (latinul: *ad usum delphini*), könyvtárolásuk ki-gyomlálván a klasszikusokból minden erotikus tekervényt, az istenek pikáns szerelmi kalandjait stb. A mű bővített kiadása 1674 és 1730 között 64 kötetben jelent meg. Az „ad usum delphini” jelölés azóta fogalom.

„Nadrágtalanok” és a nadrág ördöge

Augustus császár – „mint ismeretes” – nem hordhatott nadrágot, ahogy a rómaiak, görögök, egyiptomiak, babiloniak sem. „Nadrágtalanok” voltak ők, ha nem is olyan értelemben, mint a későbbi *sans-culotte*-ok.

A nadrág barbár ruhadarabnak számított. Ezért a gallokat, a germánokat, a szkítákat, de még a legendás amazonokat is mindig így, nadrágosan ábrázolták. Csupasz lábbal nem is lehetett volna átvészelní Észak-Gallia és Germánia zord teleit.

Nadrágos germán foglyok Marcus Aurelius diadaloszlopáról

Miután germán és más barbár zsoldosok Rómában és Konstantinápolyban magas méltóságokig vitték, ezekben a világvárosokban is divatba jött a nadrág, sőt lassan a férfiaság jelképévé vált. Amikor I. Manuel bizánci császárt a szeldzsukok legyőzték, egy felháborodott harcosa azt kiáltotta oda neki: „Mutasd meg már a törököknek, hogy te viseled a nadrágot!”

A középkor végén a németek két- és sokszínű, tarka, bő nadrágban pompáztak, akár a papagájok. A reformátor Wolfgang Musculus (1497–1563) *A nadrág ördöge* című írásában harcot is indított a ledér díszelgés ellen, amit nemesek s gazdag polgárok a nadrág révén űztek.

Franciaországban viszont a nadrág úgy megkurtult, hogy már csak térdig ért. A far francia neve (*cul*) után ezeket a ruhadarabokat így hívták: *culottes*. Hanem a dolgozó nép a 18. században hosszú „csőnadrágban” járt, ezeket hívták pantallóknak. Aki pantallót hordott (*pantalon*), persze „culotte nélküli” volt, ami franciául így hangzik: *sans-culotte*. Eleinte megvető éle volt az elnevezésnek, a francia forradalom idején azonban a plebejus tömegek büszkén vallották magukat „nadrágnélkülinek”. A pantallóhoz kurta zekét viseltek, ez volt a *carmagnole*, fejükre vörös frígiai sípkát húztak. Mivel csakhamar a testesebb polgárok is rákaptak

a pantallóra, 1792-ben feltalálták a nadrágtartót. A forradalmárt jelentő *sans-culotte* szót gyakorta fordították „nadrágtalan”-nak, s a külföldi nyárspolgárok felháborodottan hitték: azok a mihaszna forradalmárok pucér fenékkal szaladgálnak.

Az ókorban sem férfi-, sem női fehérnemű nem létezett, hacsak a toga alatt hordott ingszerű tunikát nem tekintjük annak.

A klasszikus idők görögjei többnyire kabátszerű vászon „pelerinben”, az úgynevezett *khiton*ban jártak. A görög nők is khitont viseltek, s ez kevésbé különbözött a férfiakétól, vagy hordhattak *peloszt* is, ezt az ingszerű ruhadarabot. A minószi Krétán kerültek elő női szobrocskák, melyek szoknyafélében és kis zekében mutatják a hölgyeket, pöre keblekkel. Nagy divatja volt az ókorban a legkülönbélebb frizuráknak és kalápoknak, valamint a parókáknak is. A kétes híré római hölgyek a rövid tunikát részesítették előnyben, hogy csábos lábaikból minél többet mutassanak.

Szandálok, papucsok és csizmácskák

A leggyakoribb ókori lábbeli a szandál volt. Az a mondásunk, hogy „Suszter, maradj a kaptafádnál”, akkoriban így hangozhatott: „Szandálkészítő, érd be kevéske bőrrel!”. Perzsa hatásra némely jómódú athéni nő papucsot viselt. Ezért fogadkoznak a „Lüszisztraté” lázadó feleségei egyebek között így is: „A perzsa cipő égne ne kapáljon” – s persze, szép lábuk se vele vagy nélküle, amíg a férjek a békét meg nem kötik.

A gall férfiak bőrcsizmát viseltek, majd a császárkorban minden római katona ezt hordta. Az ilyen csizmának a neve: *caliga*. Augustus egyik kései „unokája”, Gaius Caesar, aki apjának, Germanicusnak táborában nevelkedett s többnyire katonaruhát hordott, ezért kapta a Caligula (Csizmácska) csúfnevet. És ekképpen vonult be a történelembe is – meglehetősen dicstelenül. Ezt a császárt, aki 37-től 41-ig uralkodott, eleinte mindenki kedvelte, ám csakhamar minden képzelhető bűnt elkövetett. Gyilkosságok, kínzások, válogatott kegyetlenkedések, viszony a nővérével – ilyeneket mesélnek róla. Meghívták egy menyegzőre, és ott, amúgy sebtében, a vőlegény helyett ő vette el a csinos

Női divat a minószi Kréta világából

menyasszonyt. Nőknek, akik megtetszettek neki, a férjek nevében, bár tudtuk nélkül, azt mondta, hogy elválnak tekinthetik magukat. Magas állami tisztségviselőket kényszerített nemi aktusra, ha kedve éppen úgy kívánta. A parancsára meggyilkoltakat meghívta magához, aztán ámuldozott, miért nem jönnek. Politikáját is a következetlenség, szeszély és tudatlanság jellemezte.

Csoda-e, hogy fiatalon meggyilkolták a Csizmácskát?

Kérdéses üdvözlét

„Salve!”, kiáltotta a római, ha ismerőssel találkozott. Ám közben nem kellett azért fedezékbe vonulni, nem tűzparancs volt ez akkor – hanem a régi Róma megszokott köszönési formája. A latin „salvere” szó felszólító módja, és az mindössze azt jelenti, hogy „légy egészséges”. Gyógynövény neve a *salvia*; ismert orvosság a *Salvarsan*; *Salvus* gyógyvizünk is hétköznapi ismerős...

Salve! Légy egészséges! – ezt az óhajt fejezték ki szárazon

és vízen a vaktöltényes puska- vagy ágyúlövések is egy-egy magas vendég érkezésekor s más ünnepi alkalomból. „Salut”, ezt is mondják az ilyesmire, és a szó ugyancsak a „salveré”-ből származik. Szalvónak nevezték a háborúkban az ösztüzet, amikor egyszerre sütöttek el minden ágyút vagy puskát, az ellenségnek korántsem „tiszteletére” – vagyis a szép szó épp az értelme ellenkezőjébe fordult.

Salut – egyfajta szalutálás, tisztelgés –: pontos protokollja volt s van ennek is. Államfőknek, adott esetben huszonegy díszlövés járt, admirálisoknak tizenkilenc, a vicekonzulnak meg kellett elégednie öt pukkanással. A legnagyobb megtiszteltetést jelentő húszlövéses „szalutálás” rendje úgy alakult ki, hogy 1800 körül a tengeri fregattok mindkét oldalán húsz ágyúcső meredezett. Amikor idegen kikötőhöz közeledett a hajó, elsütötték az egyik oldal húsz ágyúját. A huszonegyedik lövést állítólag azért adták le, hogy jelezze: vége az üdvözlőszóznak. A huszonegyedik lövés eredetét illetően van azonban egy merőben másféle anekdota is. Eredetileg az angol fregattok mindig húsz üdvözlő lövést adtak le. Amikor egyszer egy Nagy Üdvözölt kifogásolta, hogy szerinte egy lövéssel kevesebb pukkant, az admirális elrendelte, hogy – biztos, ami biztos – adjanak le mindenkor még egy „tartáléklövet” is, így nem érheti panasz a fregatt elejét.

Felszarvazott hősök és etyepetye Árkádiában

Michelangelo egyik legnagyobb hatású alkotása az 1516-ban befejezett Mózes-szobor II. Gyula pápa síremlékén. A mű sok szemlélője csodálkozik, miért hord egy bibliai „sztár” ördögszarvakat a fején. Holott szó sincs róla, hogy ez célzás akarna lenni a pápa meglehetősen világias életmódjára – jóllehet a szobor az ő arcvonásait megszólalásig híven tükrözi. A „szarvak” már a 12. századtól kezdve megjelennek számos egyházi tárgyú műalkotáson, s hogy miért, ennek egy fordítási hiba az oka. Amikor az Ótestamentumot arameusról latinra ültették át, nyelvi félreértés folytán a Mózes feje körüli „fény” (Mózes 2. 34.) „szarv”-vá alakult. (Miért, kérdezheti valaki, földrajzilag büszkélkedve, nincs-e olyan is, hogy „Aranyszarv”?)

A német népmondai hősnek, a „szarvas Siegfried”-nek sem voltak szarvai. Hanem *szaru* fedte a testét, védőréteg,

lévén, hogy ő sárkányvért ivott, tehát a saját kezűleg agyonvert szörnyeteg testnedűje erősítette – a balszerencse csak az volt, hogy a hátán azért megmaradt egy kis lyuk, mert „vérfürdőzés” közben odahullott egy kecses kis hárslevél. Ott érte a „szaruos Seyfried”-et, ahogy Hans Sachs nevezi, a halálos dárda. És mi a tyükszem? Magyarul a német „Hühnerauge” fordítása; *Huhn* ugyebár a tyúk, s ez szép is így, de az eredeti kifejezésben szó sincs baromfiról. „Hürnen Auge” az, s a „hürnen” a *Horn*ból (szarv, szaru) származik!

Siegfried halála felidézi a görög hérosz, Akhilleusz sorsát. Isteni anyja, Thétisz őt a Sztüxbe mártotta, hogy sebezhetlenné váljon. Ám a pokol komor folyójának vize nem érhet a gyermek sarkát – ott fogta őt az anya. A Trója alatti harcokban Parisz nyila épp ezen a sebezhető helyen találta el, s ez okozta a hős vesztét. Homérosz még nem ismerte ezt a mondát, ő ugyanis Akhilleusz különféle sebeiről számol be.

„Felszarvazott”: azt a férjet nevezik így, aki a házasságban nem bizonyult éppen nélkülözhetetlen matadornak, s nyilván ezért (is) megcsalta őt az asszony. A kifejezés eredete feltehetően az, hogy fiatal kakasoknak, ha jobb hízásuk érdekében „kappanná tették” őket, levágott sarkantyújukat a megmetszett taréjukba dugták. Oda e nyesedékek olyan alaposan benőttek aztán, hogy valóban szarv, agancsocska benyomását kelthették.

Mozart e csiklandós ügyből még zenei tréfát is kanyarintott. Amikor a *Figaro házassága* című operában a főhős épp arról a félelméről zeng áriát, hogy szeretett Susannéja netán megcsalhatja, a zenekarból a kürt (Horn, azaz „szarv”) veszi át a dallamot. Ám a zeneszerző ezen a helyen akár kukköt is előírhatott volna, mert számos vidéken ennek a madárnak van hasonló jelképes jelentése: tudjuk, a kukköt idegen fészkekbe rakja a tojásait.

A házasságtörést az ókorban – ahogy a középkorban is – halállal büntették: agyonverték, vízbe ölték, megkövezték az elkövetőt. Azaz várjunk! Csak a férjes asszonyt, s – ha rajtakapták – a szeretőjét. A tetten ért párocskát a férjnek joga volt helyben megölnie, bíróság elé sem kellett citálnia őket. Hanem a férj sem a keleti népeknél, sem a görögöknél vagy a rómaiaknál nem volt köteles hűséget tartani; ő kedvére hálhatott bárkivel.

Persze hiába volt minden efféle halálfenyegetés, a házasságtörés „nemes művészetét” az ókorban nagy előszeretettel

gyakorolták. Főleg fiatal férfiak és kielégítetlen férjes asszonyok szorgoskodtak ilyesmin. A milétoszi históriák főszereplői lettek ezzel – megelőlegezvént mintegy az itáliai novellát, elsősorban Boccaccio *Dekameronját*. Az *aranyszámár* című könyvében Apuleius egész sereg ilyen csiklandós történetecskét mesél el. A számmárrá változtatott Lucius egyre-másra lesz tanúja, miként vezetik az orruknál fogva a bizsergő vérű fiatalasszonyok a bamba férjet. A rafinált szépségek ellen ő sem tehet semmit, egyetlenegyszer élvezheti a nemes „bosszú” örömét, amikor is egy kosár alá bújt csábítónak az ujjára lép. A legényt, aki felordít és így elárulja magát, nem verik agyon, de meglesz a büntetése: a károsult férj aznap éjszaka a neje helyett őt „használja” mindennemű céljaira, s reggelre kelve jól el is naspángolja.

Szerelmi enyelgéseket, könnyű, sikamlós széptevéseket etyepetyének is nevez a köznyelv. A német *Teichtelmechtel* szó a pesti zsargonban régebben „tehtli-mehtli”-vé változott. Ennek eredete valószínűleg az olasz *teco meco* kifejezés, ami annyit jelent, hogy „(én) veled, (te) velem”.

Az etyepetyéből könnyen lesz „pásztoróra”; ez a fogalom nyilvánvalóan a pásztorporézia világából származik. Már az ókorban vágyakozott a városi ember a természet lágy „öle”-re, a lankás, kedves hajlatokra... Folytassuk-e? Már a szavak is árulkodóak, férfiszemmel nézve. Kialakult a pásztori mûzsa költészete, a bukolikus poézis. Híressé vált így, egyebek között, Vergilius *Bucolicája*, Longos pásztorregénye, a *Daphnis és Chloë*, melynek középpontjában egyszerű emberek felhőtlen szerelmi élete áll. Az ókori pásztorjelenségek színhelye gyakran volt a boldog görög Árkádia: a hegyes-dombos táj közmondásosan a szerelmi öröm és a természetimádat terepe lett. („Árkádiában éltem én is...”)

A reneszánsz nyomán a pásztorköltészet s minden ilyen színpadi jelenet újból felvirágzott. Híres volt Boccacciótól az *Ameto* (1342), Tassótól az *Aminto* (1572). A költő-orvos-asztronómus Fracastoro 1530-ban tankölteményt írt, amelynek hőse a pásztor Syphilus; a mű felsorolja a pásztorórák minden elképzelhető kellemetlen következményét is. Lipcsei diákidejében még a fiatal, tizennyolc éves Goethe is írt egy pásztorjátékot, *A kedves kedve* címmel.

Zavarban a szűzi Zsuzsánna

A fürdőző Zsuzsánna mindenkor kedvelt témája volt a festőknek, hiszen olyan végletes érzelmeket s felfogásokat egyesít. Az erkölcs netovábbja jelent meg képében a vászonon, de nem akárhogy: az érzéki csábítás netovábbjaként, idomosan, pucéran, „lehetőségesen”. A szűzies naturista nő története az ókori-keleti Dániel-könyvből vétetett, és tulajdonképpen igazi krimi-pornó.

A legenda szerint Zsuzsánna egy gazdag babiloni férfi szépséges, kéjsóvár küllemű neje volt. Nem csoda, hogy még két éltés bíró is vágyra „gyúlt” iránta, ahogy apja házához járva napra nap látta. Mivel az aggok tudtak Zsuzsánna szenvedélyéről – a fürdőzésről –, azt is sejtették, hol kell

Zsuzsánna és a vének – középkori könyv címlapján

elbűjniuk „ingyen lakomára”. S akkor, hogy délben ott lapultak a kertben, meg is jelent két szolgálóleány kíséretében a szépség. „Hozzatok olajat s kencéket – rendelkezett –, de a kaput jól zárjátok be.” Azzal nyomban kibújt a pende-lyéből, és anyaszültén a vízbe szökkent, szépséges buja tagjai-val a vizet paskolva. Az élményre éhes vénnek egy „fokon” túl nem tűrtöztethették magukat – annyira gyürkőzött bennük valami –, előrontottak, követelvén, hogy Zsuzsánna „a ked-vükre tenne”. Ekképp érveltek: „Nézd, husika, zárva a kert, ki jöhetne ide, ki zavarhatna meg minket az ebben-meg-abban; de ha ellenkezel, hát megvádolunk majd, hogy egy fiatal férfival láttunk hancúrozni.” Hanem Zsuzsánna, akit a jeles név is (héberül: lilium) szüziességre programozott be, kereken s gömbölydeden megtagadta a kérések teljesítését, inkább sikoltozni kezdett, s ezzel (kellően-illően) odacsöditette a ház erkölcsóvó népét.

Hanem a kukkoló bírák is a szavuknak álltak, megvádol-ván az ártatlant, hogy házasságot tört volna. A hamis vád alapján pedig szegény Zsuzsánnát halálra ítélték. Igen ám, csak hogy amint az ártatlant elvezették, beavatkozott a dolog menetébe egy Dániel nevű férfi, a későbbi próféta. Elérte, hogy a két hamis tanút egymástól jó messze állítsák fel, s hallgassák ki. Mire megkérdezte az egyiket: „Hát melyik fa alatt is kaptátok rajta a ficánkán?” – „Egy hárs tövén”, hangzott a válasz. Ugyanerre a kérdésre a másik azt felelte, hogy Zsuzsánnának egy tölgy alatt tették a szépet. Le is lepleződtek, így a legenda, a gaz hamis tanúk, és most már rájuk várt az a sors, amit a csábos, de erényes Zsuzsinak szántak.

Négy vérmérséklet

A görög orvos, Kósz sziget szülötte, Hippokratész (i. e. 460–370) azt hirdette, hogy az emberi testben négy nedv él és hat. Ezek mindenkori keverékaránya (a temperamentum) nemcsak a testi állapotot határozza meg, hanem a kedélyt is. Kettős jegyű hát a vérmérséklet! Ha a nyálka (görögül: *phlegma*) van túlsúlyban, akkor emberünk nem szenvedélyes, érzelmi életének kilengései csekélyek. Ezek a flegmatikusok. Ha túlteng maga a vér (latinul: *sanguis*), akkor viszont a szellem élénk, ez a típus vidám, derűs, de hajlamos némi

csapodárságra és könnyelműsége is. Ők a szangvinikusok. A kolerikusoknál a sárga epe (görögül: *kholosz*) határozza meg a temperamentumot. Ingerlékeny, hirtelen haragú az ilyen. A „fekete epe” (görögül: *melasz kholosz*) túlsúlya ala-kitja ki a melankóliát, a melankolikus kedélyt – az ilyen ember visszafogott, magába forduló, gyakran bánatos, ke-délytelen.

Ha a négy elem elegye jelentősen elüt az átlagtól, tanította Hippokratész, akkor mindenféle betegség lép fel. Az egyen-súly helyreállítására diétát s fürdőket javasolt.

Hippokratész elmélete, melyet *Az emberi természetről* című írásában fejtett ki, az első, bár még elégtelen kísérlet volt arra, hogy az orvostudományt a varázslattól, a vajákosságtól meg-szabadítsa, merőben természettudományos alapokra helyezze. Erről a törekvésről tanúskodik az a hippokratészi írásmű is, mely *A szent betegségről* címet viseli, s ahol az addig „szakrálisnak” tartott elmebetegségeket a szerző természeti okokra, szervi körülményekre vezeti vissza. Hippokratésznek a vérmérsékletekről szóló tanítása mind a mai napig nagy hatása.

A *humor* szó is e képzetkörből fakadt. A latinban „nedves-ség, lé, nyirok” a jelentése. Itt az a felfogás alapja, hogy a világ derűs szemlélete is bizonyos testnedvhez kötődik.

Spelunkákban és katakombákban

Angol nyelvű folyóiratban olvasható, hogy nemzetközi kong-resszust tartanak – kik is? Bizony, a „spelunker” szó áll ott! Tehát ők, a lebujok, alagsor-alatti-szintű kocszmák tulajdono-sai? Nem, nem. Elegendő csak belepillantani az angol szótár-ba, s látjuk: ezek a speleológusok, vagyis igen komoly tudós urak s bátor kutatók, a barlangok titkának fűrkészői. Persze, az eléggé nemzetközi érvényű spelunka szó ugyanonnét szár-mazik, ahonnan a speleológia, nevezetesen a görög „spela-ion”-ból, melynek jelentése üreg. A közvetítő a félmúlt német diáknnyelve volt; összefonódott a tanulmányok során a klasszikus műveltség s a kocsmázókedv.

„Groteszk” szavunk is barlangokra utal. Eredetileg két „t”-vel írták – hiszen az olasz „grotta” az alapja. 1520 körül Rómában, ásatások során, ókori épületmaradványokra bukkantak, s az alattuk húzódó pincerendszert – tévesen –

barlangüregeknek hitték. Találtak mármost e föld alatti folyosókon s termekben addig nem ismert mintázatú falfestményeket, olyan indaszövevényeket például, melyekből ember- és állatfejek kandikáltak elő. Korabeli festők, Raffaello és mások, éltek a tárgy érdekes újdonságával, s elkezdtek „groteszket” festeni. Azóta alapfogalommal vált a szó: jelöl mindent, ami a szokványos keretből kilóg, ami nagyon jellegzetesen „más”. Ha a betű a hagyományos antikvától eltér, szintén groteszk a neve. A rendkívüliség akkor abban áll, hogy a „normális” betűk talpai hiányoznak, vagyis az írás képe, összességében, rendhagyó.

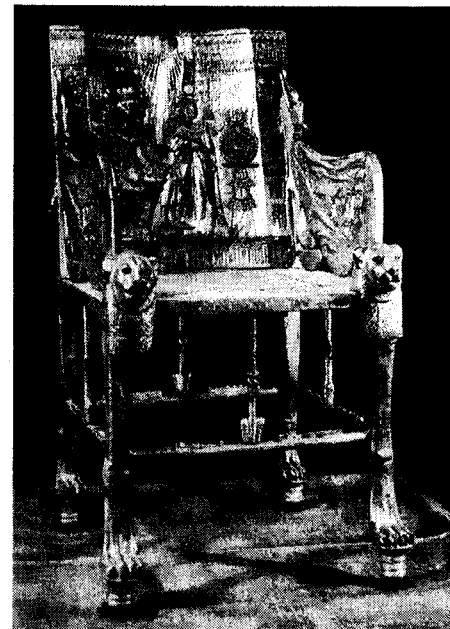
Az olasz grotta szó – bármennyire furcsa – a latin *crypta*-ból származik, ez meg a görög *krüptá*ból. A középkorban így nevezték a templom kórusa alatti boltíves teret, mely általában egy-egy mártír vagy szent sírját rejtette. Szóösszetételekben a „kripto” jelentése titkos. Kryptogramma a titkos jelentésű szöveg; kryptovulkanizmus a földmély vulkáni jelensége, mely a felszínen nem érezteti hatását; kryptokatolikusként nevezték protestáns országokban a titkos katolikusokat, esetleg az olyan teológusokat, akik titkon vonzódtak a katolicizmushoz, de luteránus országokban ugyanígy beszéltek kryptokálvinistákról stb.

A legjellegzetesebb grották közé tartoznak az úgynevezett katakombák: föld alatti keresztény temetők a római birodalom hajdani nagyvárosai alatt, egyebek között Rómában, Nápolyban, Alexandriában. Az Örök Városban és környékén mintegy harminc katakombát ismernek. Folyosók labirintusai ezek, ahol a falakba sírkamrákat vájtak, többnyire kettőt-hármat egymás fölé. Sok katakombában falfestményeket, reliefeket és feliratokat is találtak. A római katakombák hossza mintegy 130 kilométer, s némelyik három-négy „emeletes”. Ez a sajátos temetési mód úgy alakult ki, hogy a keresztények nem akarták elégetni halottaikat, mint a pogány rómaiak, ám a magas telekárak lehetetlenné tették hagyományos, nagy temetők létesítését.

Múmiák mesélik titkaikat

A száraz egyiptomi homok időtlen időig konzerválja a tetemeiket. Mivel az egyiptomiak úgy vélték, hogy a test fennmaradása a halál után a további létezés egyik formája,

*Egy fáraó
díszes trónusa,
afrikai faanyagból
és elefántcsont
borítással*

mesterséges eszközökkel is gátolták a tetemek bomlását. Így fejlődött ki a mumifikálás sajátos művészete. Az első múmiák a 3. dinasztia korából maradtak fenn, annak tanúságaként, milyen magas fokon állt már akkor ez az eljárás. Múmiák lettek a fáraókból és rokonaikból, a magas rangú hivatalnokokból és más holtakból, akiknek hozzátartozói meg tudták fizetni a valóban *tetemes* költségeket.

A holttestből először is kiszedték az agyat és a zsigereket, beleket; meghagyták azonban a szívet. A testüregeket kitöltötték nátronnal. Ekképp minden húsos részt radikálisan dehidráltak (víztelenítették), a test zsiradékait pedig szappanosították. Egy-egy múmia olyan ma, akár valami szárazszikkadt, könnyű fadarab. A test üregeit az eljárás során olajos rongyokkal tömték ki – esztétikai okokból, jóllehet a konzervátoron kívül a halottat soha többé senki sem látta. Befejezésül a testet gondosan bepólyálták, minden tagját, még az ujjakat is külön-külön. A múmiát általában még festett papírmaséanyaggal is beborították, végül gazdagon felékesítették.

A kiszedett belső részeket négy *kanopé*ba helyezték el: korszók voltak ezek, fedőjük koponyaforma, többnyire Ho-

rus isten négy gyermekének feje (kutya, pávián, sólyom és ember). Ezeket a tartóedényeket külön-külön állították fel a sírban.

A múmiák „borító göngyölege”, főleg az arc, igen díszes borítást kapott. Római időkben az arc előtt gyakran realista képmás emlékeztetett a halottra. A Fajjumban őrzött múmiaportrék a festészet remekművei, és bizonyára a legszebbek, amit csak e tárgyban ránk hagyományozott az ókor.

Van még egy festészeti vonatkozása a mumifikálásnak. Az arabok porrá őrölték az óegyiptomi múmiákat, s az örleményből olyanféle művészfestéket állítottak elő, amilyen a 16. századtól kezdve Európában is használatos.

A mumifikálást a Kolumbusz előtti Peruban szintén ismerték. A halottakat hasonlóan kezelték, mint az egyiptomiak, csak éppen guggoló helyzetben kötözték össze őket. Ezeket a dél-amerikai múmiákat ünnepi körmenetekben is ott hordozták, amolyan trónusfélén.

Némely európai uralkodócsalád még a közelmúltban is mumifikáltatta halottait. Drezdában például az egykori udvari templomban (*Hofkirche*) nyugosznak múmiaforma szarkofágban a katolikus szász uralkodók, Erős Ágost óta jó néhány.

Az elmúlt években, többnyire restaurálási munkálatokkal együtt, orvosi szempontból is megvizsgáltak sok egyiptomi múmiát. Az alapos munka eredményeképpen így több mint 3300 év után is azonosítani tudták Teje, egy ismert egyiptomi királynő múmiáját. Ezt a figyelemre méltó nőt a tudósok számos felirat révén régóta ismerték már. Amenhotep király (ezen a néven a harmadik, i. e. 1402–1364) tette törvényes feleségévé, jöllehet Teje alacsony sorból származott, ami az egyiptomi történelemben páratlan dolog. Ugyanúgy ellene mondott minden egyiptomi tradíciónak, hogy Teje fáraónőként a bel- és a külpolitikába nyíltan beavatkozott. Megpróbálta a papság befolyását is visszaszorítani. Teje fia, IV. Amenhotep – akit Ehnatonnak is neveztek – (i. e. 1364–1347) bizonyára anyjának befolyására cselekedett, amikor az Aton-kultuszt államvallásként bevezette.

Teje fáraónőt gyakran ábrázolták, viszont a múmiája sokáig lappangott. Csak egy maroknyi haj – ha tetszik, egy tincs – maradt fenn utána. Ezt Tutankhamon híres sírjában lelték – ő volt Teje unokaveje –, tokban, felirattal.

Michigani tudósok végül megállapították, hogy ez a haj

azonos egy, a kairói múzeumban őrzött múmia hajával. A múmiát már 1888-ban kiásták, de azonosítása nem sikerülhetett, mivel az ókori sírablók minden kincset elvittek mellőle, s ennek során a feliratokat is eltávolították.

Tutankhamon múmiáját 1969-ben megröntgenezték. Az eredmény: koponyasérüléseket állapítottak meg, s ezekből arra következtethetünk, hogy az ifjú király erőszakos halált szenvedett.

1978-ban II. Ramszesz (i. e. 1290–1224) múmiáját restaurálásra Párizsba vitték. A múmia a sírban töltött háromezer évet kitűnő állapotban vészelte át, ám az a szűk száz év, amit a múzeumban kellett volna kibírnia, már nem múlt el fölőtte nyomtalanul. Ez idő alatt ugyanis 89 különböző penészgomba telepedett rá. Azonkívül a múzeumban, helyhiány miatt, a múmia nem feküdt, hanem állt, és ez a mumifikált lágyrészek károsodásaihoz – számos torzuláshoz és repedéshez – vezetett.

A múmia állagát nem akarták vegyszerekkel tovább veszélyeztetni, sterilizálására ezért gammasugarakat alkalmaztak. A múmia antropológiai „bemérését” nehezítette, hogy egyiptomi részről bármiféle mintavételt megtiltottak. A kutatók így is jelentős eredményekre jutottak. A múmiát háromszor világították át. Összesen kétszáz felvételt készítettek róla.

A vizsgálatok megerősítették, hogy Ramszesz, miként a feliratok is erre utaltak, halálakor körülbelül kilencvenéves volt. Általános spondylarthrózisban szenvedett: gerinccsigolyái összenőttek. Nehezeére eshetett a járás, fejét mindegyre jobb felé hajthatta. Az egyiptomiak, akik bebalzsamozták királyukat, megpróbálták helyebiccenteni a fejét. Ennek során az összenőtt nyakcsigolyák eltörték.

A fáraó véredényei súlyos meszesedésre utaltak. Élete vége felé ezért Ramszesz szellemi képességei is bizonyára csökkentek. Írásos források tanúsítják, hogy akkorra már távol tartotta magát az ország dolgaitól, helyette gyakorlatilag Merneptah trónörökös uralkodott.

II. Ramszesznek nagyon rosszak voltak a fogai, alsó állkapcsánál pedig jókora tályog nyomait fedezték fel, elképzelhetően ez okozta a halálát. A királynak fürtös, vörösszőke haja volt. Egyiptomi festmények tanúsága szerint abban az időben szőke emberek is éltek Észak-Afrikában.

Ramszesznek legalább ötven fia született – számos há-

remhölgyétől. Pár éve még „utánpótlást” is kapott: számlájára írnak egy koraszülöttet, akinek múmiáját egy magánygyűjtő őrzi.

Thészeusz és Akhillész, az amazonkedvelők

Ha egy nő túl harcias, gyakran nevezik amazonnak. A görög monda szerint élt a Fekete-tenger déli partján, Kis-Ázsiában egy igencsak hadakozó kedvű lovasnép, kizárólag női harcosok. Az amazonok, mint a legenda tartja, nem tűrték férfit soraikban. Évente egyszer találkoztak csupán a szomszédos törzsek ellenkező nemű képviselőivel, hogy ne maradjon el a népszaporulat. De kizárólag a lánygyermeket nevelték fel, a fiúkat visszaküldték az apákhoz. Az amazon szót a görögök tévesen értelmezték „mell nélküli”-nek. (A *mazosz* jelentése „kebel”, az „a” fosztóképző, mint például az aszexuális szóban.) Ám ebből a szómagyarázatból ered az a felfogás, hogy az amazonok leégették volna jobb mellüket, mert így könnyebben kezelhették az íjat. Számos antik vázafestményen és plasztikán látható, hogy az amazonok mindkét keble kifogástalanul ép.

Hősmondákban gyakran szerepelnek amazonok. Héraklész elrabolt királynőjüktől egy drága övet. Thészeusz, Athén királya elszöktette Hippolüthé amazont és feleségül is vette. Ekkor az amazonok megtámadták s elfoglalták Athént. Hippolüthé az athéniek oldalán küzdött, és a harcban lelte halálát. A trójai háború idején az amazonok királynőjük, Pentheszileia vezetésével a trójaiak segítségére siettek, de Akhillész megölte az amazonok királynőjét. Ezután viszont a hős belészeretett a gyönyörű halott nőbe. Ez a rendkívül sajátos „kapcsolat” szolgált alapul a nagy drámaköltő, Heinrich von Kleist *Pentheszileia* című darabjához.

Mivel a görögök ilyen sokat foglalkoztak az amazonokkal, a kutatást sem hagyta hidegen a téma: keresték újra meg újra a dolog történeti eredetét. Ám mindmáig nem találják. Valószínűleg az indította el az egész amazonmondakört, hogy a görögség találkozott bizonyos népekkel, amelyeknél még a matriarchátus viszonyai uralkodtak.

Amikor a 16. században a spanyol Orellana először hajózott végig a mai Brazílián, hatalmas folyamra bukkant, s

közben a bennszülöttek nyílzápora zúdult rá és társaira. A fölfedezők ezeket a szakálltalan, hosszú hajú, kecses testi felépítésű indiánokat nőknek vélték. Azt hitték, rábukkantak az amazonok földjére. Innét az Amazonas folyam neve. Etnográfiai példát is ismerünk amazonügyben. Dahomey (a mai Benin) királya egykoron két-háromezres testőrsereget tartott fenn, kizárólag női harcosokat. Ezek a muskétákkal és lándzsákkal-dárdákkal felfegyverzett amazonok, akik egészen a francia hódításig forgatták a fegyvert – a 19. századig tehát! –, félelmetes ellenfél hírében állottak széles Afrikában.

A bikaviadal kultúrtörténete

Spanyolország a *corrida* klasszikus földje, de bikaviadalokat rendeznek manapság Portugáliában, Dél-Franciaországban és a latin-amerikai országokban is. Portugáliában különösképp számos ókori, régies jegyet vonultat fel a bikavívás: ilyen például az átszökkenés az állaton. A küzdelmek gyakran szolgáltattak ürügyet és alkalmat politikai tüntetésekhöz. Az utolsó portugál király, II. Manuel (1908–1910) kénytelen volt levenni a kalapját, amikor az arénabeli páholyába belépett – ez pedig király számára megalázó, lealacsonyító volt. Nem sokkal később a portugálok arra is rákényszerítették, hogy – koronáját tegye le.

A Dél-Franciaországban rendezett bikaviadatok során nem ölik meg az állatot; a kardforgatók beérik azzal, hogy vitézségüket a szarvak közé erősített papírvirág lecsippentésével bizonyítják.

A bika kultikus tisztelete, amelynek afféle maradványa a bikaviadal, a Kelet és a Földközi-tenger térségének legősibb történelmi hagyományaira nyúlik vissza. A bikát a termékenység szimbólumaként már az i. e. III. évezredbeli mezopotámiai pecséteken és műalkotásokon is megtaláljuk. Ur városában (Irak) kiástak egy hárfát, amelyet aranyból s drágakövekből formázott bikafejek ékesítettek. A bikakultusz igen eleven volt a minószi Krétán, ezt tanúsítja a bikafejű Minótauros mondája. Mint a kiásott knósszoszi palota egyik falfestményén látható, annak idején bikajátékok zajlottak itt: ifjak szaltóztak át az állat szarvai fölött.

Az egyiptomi kultuszok világában az Ápisz-bika különle-

ges helyet foglalt el. Izrael fiaitól sem volt idegen a bikatisztele; erre utal az aranyborjú „bűnös” imádatával kapcsolatos elbeszélés.

Itália még a nevét is bikáról kapta; az *italos* vagy *vitalus* szó állítólag fiatal bikát jelent, bár ez nyilván népetimológia. De hogy maga a felfogás mennyire elterjedt egykor, tanúság rá az a tény, hogy amikor kitört a nagy összecsapás a latin alapítású Róma és az itáliai törzsek között, másként a szövetségi háború (i. e. 91–88), az italicusok olyan érmekeket verettek, amelyeken az itáliai bika a római nőstény farkast hordozza a szarván.

A Pireneusi-félszigeten is már az ókorban meghonosodtak a bikaviadalok. Római írók beszámolói maradtak fenn erről. Az akkori matadorok karddal terítették le a felbőszített állatot, a mórok viszont lóhátról harcoltak a bika ellen. A mai ékességes bikaviadal-ceremónia és a viadorok színes viselete a 18. században született.

Esetenként nők is porondra léptek az arénában, sőt egyszer egy apáca küzdött meg a bikával; a gyengédebb nem tehát nem maradt el a torerók mögött.

Dühpofa és nyusztika

Az első múmiakéz, melyet megszoríthattam, nem fáraóé volt, hanem egy páviáné. A mumifikált majmot abban a kis múzeumban őrizték, ahol akkoriban asszisztensként dolgoztam. Volt múzeumunknak egy krokodilmúmiája is. Hogy ez aztán a fajjumi Krokodilopoliszból származott-e, avagy a hüllő másik „imádóhelyéről”, a felső-egyiptomi Omból, nem tudni. Omban a krokodilistent „Bal Holdszem”-nek nevezték. (A jobb szem Horus sólyma volt.) De adtak neki ilyen nevet is: „Dühpofa”, és egyebek között úgy tisztelték, mint a Nílus teremőjét, mint „a földek és a növények urát, akinek testéből az élelem fakad”. A papok attól sem riadtak vissza, hogy az olyan embert, akit krokodil falt fel, üdvözlöttek nevezzék, „hiszen ajándéka lett a nílusi istennek”. A mi múzeumi krokodilusunk azonban egészen bizonyosan sose nyelt el embert, mert ahhoz ökelme világegyetében túl kicsiny volt.

Aki a szent állatot megsebezte, mint Hérodotosz tudósít róla, azt arrafelé nyomban ízekre tépték.

A gyáva embert nyúl szívűnek nevezik; a megfutamodás szinonimája a nyúl cipő. De a nyúl nemcsak a riadékonyság jelképe, hanem például a középkor egyházi művészetében a bűnbánat szimbóluma. A paderborni dóm kerengőjén egy ablakban három háromfülvű nyúl látható. Művészettörténészek véleménye szerint a furcsa nyuszi a Szentháromság jelképe lenne. A buddhista mondavilág a nyulat az önzetlenség megtestesítőjének tekinti. A kínai taoizmus – a Lao-ce által alapított vallás – szerint a nyúl fenn ül a holdban, ott zúzza-dörzsöli szét mozsárban a halhatatlanság fűvét.

De a legelterjedtebb képzet a nyúllal kapcsolatban az, hogy ez a kis állat a termékenység szimbóluma; egyszerű a képlet, lévén a nyúl köztudottan roppant szapora. Tudni való ugyanis, hogy egy nőstény nyúl évente akár ötször is kölykezhethet. A görögöknél a nyúl a szerelemistennő, Aphrodité kísérője. Németországban a nyulat egy másik ősrégi termékenységszimbólummal hozták összefüggésbe – a tojással! Régebben más állatok is hozták a húsvéti tojást, például a róka, a kakukk, a daru és a fajdkakas. Az az elképzelés, hogy a nyúl tojást tojhat, nem is olyan nagy képtelenség, ha meggondoljuk, hogy a római zoológus, Claudius Aelianus (2–3. század) azt írja: a kannyúl is kis nyulakat hoz a világra.

Mesés állatok, furcsa keverékszörnyek

Az állatvilággal foglalkozó középkori könyvek, a bestiáriumiak komoly hangnemben számolnak be a baziliszkusokról: tűzokádó szörnyeteg volt ez, kakastestű, de hármas mérgekgígyófarkú. A baziliszkusról azt beszélték, hogy pillantása halálos hatású. Vadászatára ezért azt a módszert javallották, hogy tartsanak elé tükröt: belenéz, s ő maga nyomban szörnyethal saját látványától.

Másféle mesés keveréklény a griff: benne az oroszlán és a ragadozó madár jellegzetességei vegyülnek. Városok és nemesurak fura címerállatai továbbá: csikóhalszerű tenger-szörnyek, madárnők (hárpia) és habléányok (sellők, szirének). A nevek részben ókori eredetűek, a griff például a görög *grüpsz* származéka. Persze e lények „ősei” meglehetően már a sokkal régebbi keleti kultúrák körében is.

Mindenki ismeri a hatalmas, négyezer éves szfinxet a

gizehi piramisok közelében. Khephrén (Hafré) fáraó itt oroszlántesttel és emberfejjel ábrázoltatta magát. A görög szfinx-szobrok kétezer évvel „fiatalabbak”, többnyire szárnyas oroszlánok női fejjel s keblekkel. Ilyen szörnyeteg lesett a magányos sziklaösvényen a vándorra, s fel is falta, ha nem válaszolhatott kérdésére: „Mi az, ami elébb négy, majd két, végül három lábon jár, és akkor a leggyöngébb, amikor négylábú?” De Oidipusz megfelelt neki: „Az ember!” S akkor a szörny dühödten vetette magát a szakadékba.

Chimérák: ma csalképeket értünk rajtuk. Eredetileg a görög khimaira nőnemű démon volt, oroszlán alakú, hátából kinőtt kecskefejjel, a farka kígyó. Bellerophon királyfi legyőzte, mert lova a szárnyas Pegazus volt, s fentről támadott a szörnyre. Patájával a múzsák énekéhez is verte a ritmust a derék Pegazus. Ekképpen lett a költők négylábúja.

Ember és ló keverékének látszottak a kentaurók, melyeket – akiket? – már ötezer éves sumer pecséteken láthatunk. A művészet kéjenc ember-állatoknak ábrázolta őket – s találóan, mert a görög monda szerint meghívták a kentaurókat menyegzőre a lapithák (a kő emberei), s ők ott annyira lerészegedtek, hogy rendre megerőszakolták a nőnemű vendégeket, sőt a menyasszonyt is. Emiatt robbant ki a kentaurók és lapithák csatája, ahol az ellenfelek kicsavart fákka, sziklatömbökkel hajigálták, náspágotlák egymást.

A keveréklények világa csupa szimbólum, csupa fantázia, amely minden korok festőit és szobrászait megihlette.

Baklábú Pán üz sok könnyű lábú nimfát

Amikor i. e. 490-ben a perzsa hadsereg Athén közelében, Marathónnál partra szállt, az athéniek buzgón kezdtek könnyörögni isteneikhez, hogy – most segítsenek ám, ha tudnak! A monda szerint Pán isten volt hozzájuk a leghűségebb, ő ugyanis *pánikot* keltett a perzsa seregben. Hálából grottát szenteltek az istennek az Akropolisz tövében, s évente fáklyásmenettel, futkosással ünnepelték. A rómaiak a maguk erdő-mező-istenségét, Faunt aztán Pánnal azonos rangba helyezték. Faun felesége volt Fauna – az állatok istennője, máig e szavunk „névmamája”.

Az enyelgő kedvű pásztoristen azonban a nyájak körében

is riadalmat keltett, főleg ha agyforralóan perzselt a déli nap. Az állatok ezért szintén páni félelemben kezdtek menekülni! A baklábú Pán vagy Faun a ligetekben, szellőslombos vidéken örömet vetette magát a nimfák után, abban a reményben űzve őket, hogy elkap egyet-egyet. Kedves témája ismét a festőknek és a piktoroknak. A nimfák talán csak azért futottak Pán elől, hogy „flörtöljenek” vele, hiszen honnét származna másként „nimfománia” című szép szavunk.

A görögök aztán az isten (Pán) nevét a *pan* szóval hozták összefüggésbe – ez Mindenséget jelentett. A kétféle pán szó összecsengése merőben a véletlen műve. Az utóbbi pán képzőtaggal találkozunk („össz” értelemben) az ilyen fogalmaknál: pánszlávizmus, Páneurópa, pánhellén és a többi.

Bakugrás és kecskedal

Ha egy hölgyet kecskének nevezünk, igazán nem hízelgünk neki. (Hadd jegyezzük meg: a magyar nyelv inkább az éltes gavallért hívja vén kecskének – vesd össze: só!) Viszont ha az ismert *capriccio* szó egyik rokon változatával illetjük a nőnemű személyt: kapriciózus (szeszélyes), senki se gondol arra, hogy a latin *kecske* szó (*capra*) lapul a háttérben. Megjegyzendő: a zenei *capriccio* is szeszélyt jelent, csapongókedvet – mármint a komponistáét. Aztán: van a *capriola* amelyet többnyire lovak adnak elő, igazi bakugrándozás, mozdulatművészet; de a kabriolett – *cabriole* – szintén ilyen eredetű, s kétkerekű, könnyű kocsit jelent, hátracsapható, rugós tetővel. A motorizáció korában pedig egy bizonyos autótípust – és így tovább.

S a Nápolyi-öböl híres és elbűvölő sziklaszigete, Capri is a szakállas szökellőtől nyerte nevét. Az ókorban Caprit Tiberius császár (i. sz. 14–37) tette hírhedtté. Ő itt élemedett korát meghazudtoló édes életet élt, nem csupán kapriciózus hölgyekkel, hanem szépfükkal is. (Tacitus és Suetonius is beszámolt kicsapongásairól.)

A kecskebakot jelentő görög szó így hangzott: *tragosz*. Innen a „tragédia” szó. Eredetileg ugyanis „kecskedalt” (bakdalt) jelentett. A bak számos népnél a termékenység jelképe volt. A trák-görög termékenységisten, Dionüszosz gyakran jelent meg bak-ábrázolatokban. Kísérőinek, a sza-

tíroknak is patás kecskelábuk volt. Athénban tavaszonta ennek az istenségnek a tiszteletére zajlottak a „nagy Dionü-szeiák”, ahol karneváli hangulatban vonult éjt-nap a nép, színpadi mutatóványok s előadások váltották egymást; naponta három komoly mű került színpadra – tragédiák –, mellettük pedig egy derűsebb műfaj is virágzott: a szatíra, vagyis a szatírláték.

Jóllehet Dionüszosz – vagy latin nevén Bacchus – főként az alkoholos italok istene volt, Bak sörünknek semmi köze hozzá. A német „Einbecker Bier” eltorzult alakja ez inkább. Az alsó-szászországi Einbeck városában főzött sör ugyanis igen híressé vált sűrűsége és édessége miatt, ezért számos helyütt utánózták. Mondhatni: műfajt teremtett.

Orchestra és capella

Orkeszter (orchester) szavunk a görög *orchestrá*ból származik. Ma zenekar a jelentése, ám egykor azt a helyet jelölte a Dionüszosz-oltár körül, ahol a szőlő- és boristen a tiszteletére zengedező kórusok felálltak. Athénban színpad alakult ebből. A kör alakú orchestra körül az egyik oldalon színházépítmények emelkedtek, ott zajlott a játék, a másik félkör a nézőké volt. A 17. század eleje óta szokássá vált Itáliában, hogy az operai zenészeket a színpad és a nézőtér közötti külön térben helyezték el, s ez az árok (a zenekari!) kapta az „orkesztra” nevet.

Hasonló furcsa története van a német „Kapelle” szónak (szintén zenekar a jelentése). Eredete a középkori-latin *capella* szóig vezethető vissza. S ez mit jelentett? Köpenyt, kabátot! (Ezzel kapcsolatos a német „Kappe”, „Kapuze” és „Cape” szó is – sapka, kapucni stb.)

A frank birodalomban tours-i Szent Márton kabátja – a pannóniai születésű lovagból lett püspök 316 és 400 között élt – különös tisztelet tárgya lett. Ezt az ereklyét a frank élcsapat még harci lobogóként is hordozta. Békeidőben viszont egy templomban őrizték, a frank udvarban pedig udvari papok vigyázták. Tárgyra is, helyére is vonatkozott azután a „capella” szó. Kápolna, ugye?! Innét a „káplán” szó. Később egész egyszerűen a kisebb templomok jelölője lett az épületre vonatkozó kifejezés.

Híres kápolnákkal világszerte találkozunk, például Ró-

mában a Sixtus-kápolnával. S ezeknek nem kevésbé híres zene- és énekkarai is voltak. Ők lettek a „capella” – *Kapelle* – szó ősei. Eleinte csak a dalosokat nevezték így, később a hangszeres zenészek együttesét is. Ma már csak ez utóbbira vonatkozik a hajdani elnevezés.

Menyegzői carmen és egyéb varázslatok

Mi a *charme* (a „sárm”)? Szerelmet keltő báj, megnyerő lény (küllem, sugárzás stb.) – sokféleképpen megközelíthető e „varázs”, ám a dolog lényegét sehogyan sem sikerül eltalálni. Talán épp ez a lényeg! A franciában a *charme* szó nemcsak egy bizonyos személy bájos-bűvös kisugárzását jelenti, hanem mindenfajta varázslatot, elsősorban az efféle mondásokat. A francia szó viszont a latin *carmen*ből ered, amely dalt jelent, illetve varázsmondást is.

Dal és varázslat? Mi közük lehet egymáshoz? Ez az átfedés egyáltalán nem meglepő, ha belegondolunk, hogy a varázsmondásokat gyakran énekelték, kántálták, dalolták, másrészt az ó- és középkorban számos dalnak tulajdonítottak varázsjelleget. Rómában az *arval* nevű papi testület tagjai májusban énekelték a magukét: ez volt a „*carmen arvale*” – célja pedig termékenységetVarázslat. Papok másik csoportja, a *saliusok* (szó szerint: szökellők) táncoltak és énekeltek, ekképp mutatták be a maguk *carmen saliaréj*át a hadisten Mars tiszteletére. A kórusoknak, dalaiknak melyeket házasságkötéskor zengedeztek, vagyis a menyegzői carmeneknek, szintén varázserőt tulajdonítottak.

Minden nyelv és kultúra őriz varázsmondásokat. Ezek főleg egészségügyi jellegűek; törés ellen, ficam ellen; nevezetesen írók foglalkoztak előbányászásukkal, értelmezésükkel – gondoljunk csak a „mesés” Jakob Grimmre.

Akadtak keresztényre is „átfordított” varázsmondások, melyek például a méheket csalogatták volna vissza a kaptárba. Vagy férgek ellen szóltak (már akkor is sokféle betegséget okoztak e kellemetlen parányok). Netán koboldokat kívántak elűzni, hogy lenge lényük gonoszságával a teheneiket ne rontanák.

A húszas évek Hollywoodja „feldobott” egy újabb filmszereplőtípust, méghozzá – örvendjünk! – hölgyeműt: a hidegen démonikus nőét, a végzet olykor lányos asszonyáét, aki férfiak szívéen tipor, tönkreteszi őket, romlásuk forrása lesz. Őt nevezték el úgy, hogy *vamp*. Semmi kétség, hogy a szó a vámpírra vezethető vissza; ez a szó szerbhorvát eredetű.

A vámpírok, „eredetileg”, kísérteties vérszívók; ismerjük őket számos nép babonavilágából. A vámpírhít főként a Balkánon hódított. Az itteni babonák szerint a vámpír olyan lény, aki sírjából éjszaka kikél, nekivág, elevenekre veti magát, vérüket szívja. Szerencsére a vámpírrá lett gonosz halott elpusztítható. Recept: fogj egy hegyes szerszámot, karót, nyilat vagy kést, döfj a kebelébe, és vége. Hanem vámpírok kutya, macska, bolha, tetű alakban is megjelenhetnek. Arthur Schott néprajztudós 1845-ben leírta, hogy a Bánátban minden váratlan elhalálozáskor bevontak az „utómunkálatokba” egy szakértőt, többnyire bábaasszonyt, akinek az volt a dolga, hogy célszerű „védmondásokkal” visszatartsa az elhunytat (vagy a lelkét) a vámpíroskodástól.

A vámpírhít eredete – milyen is lenne más? – görög. A lámiák vagy empuzák többnyire szépséges leányzók képében (s testében) léptek fel, éjente elcsábították az ifjakat, akiknek aztán a vérét szívták.

Vámpíroknak nevezik a vérszívó denevéreket is, amelyek Amerika trópusi részein röpködnek. Borotvaéles metszőfogakkal emberek s lovak bőrét feltépik, és már szürcsölik is a vért. Pedig parányi lények! Hét centiméter hosszú a legnagyobb vérszívó vámpír teste, ám a szárnyát 36 centiméterre terjeszti ki. Harapása nem életveszélyes, bár súlyos fertőzést okozhat. Persze az egész vámpírhiedelem nem az ő bűnük – denevérek egész Európában ősidők óta csaponganak –, ellenkezőleg, a későbbi eredetű vámpírmonda ragasztotta az ártatlan és hasznos rovarrevő állatokra a gonosz vámpír nevet.

Az emberek, jövőjükért aggódva, megpróbálták „kedvre hangolni”, ügyüknek megnyerni az isteneket, ezért hoztak nekik áldozatokat, olykor még azt is odaadták nekik, aki-ami a legkedvesebb volt számukra. Ismert bibliai történet, amikor Ábrahám fel akarja áldozni Izsákot, ám isteni parancsra végül állat kerül a fiú helyébe. Az Ótestamentumban olvashatunk az „elsők” feláldozásáról Moloch istennek (sémi nyelven: király) – a növények friss hajtásait, az elsőszülött borjakat, bárányokat, ugyanígy az elsőszülött fiúkat is. Kétséges, vajon ezt a borzalmas szokást valóban gyakorolták-e. Talán csak válságos időkben. Történeti korokból tudjuk: az elsőszülöttet úgy váltották ki, hogy a papot anyagilag „kárpótolták”.

Tény viszont, hogy mondák és történetírók egyaránt beszámolnak emberáldozatokról a legkülönbözőbb népek körében. Általában akkor került sor ilyen „túlkapásokra”, ha a közösség úgy gondolta, hogy megharagította isteneit. Amikor az akháj flotta Trója felé vitorlázott volna, szélcsend támadt, a „görbe hajók” nem tudtak kifutni. A jósok sejtették, hogy a fővezér, Agamemnón, megsértette Artemiszt, nevezetesen azzal, hogy vadászaton megölte az istennő egyik szent szarvastehenét. Kalkhász, a jós ekkor közhírré tette: Agamemnón leányát, Iphigeneiát kell feláldozni Artemisz auliszi szentélyében. De Iphigeneia csodálatos módon megmenekült. Hirtelen köd hullt az oltárra, s ebben az áldó homályban tévedésből egy szarvastehenet áldozott föl a pap. Agamemnón leányát viszont – így tovább a monda – Tauriszba, a mai Krím-félszigetre vitték, azaz oda került „isteni erők folytán”, hogy Artemiszt szolgálja, méghozzá elevenen.

Görögországban ezután is előfordultak hébe-hóba emberáldozatok. A szalamiszi csata előtt (i. e. 480) az athéniek több fogoly perzsát áldoztak fel. Általában a görögöknél mégis inkább csak állatáldozatok, gyümölcsáldozatok voltak szokásban, vagy bort, tésztát stb. kínáltak az isteneknek. Az áldozati állatoknak makulátlanul tisztának kellett lenniük. És hibátlanoknak; még a színüket illetően is megvoltak a pontos előírások. A „szabvány” tartalmazott olyan kikötéseket is, hogy csak bizonyos testrészeit áldozhatták

a felajánlók tüzes oltáron az isteneknek (combót, szívet stb.). A többi – nem rossz ötlet! – általában a papoké lett.

Az áldozat olykor nem is volt csekély mértékű. Előfordult, hogy az istenek jótéteményeiért hálából száz ökröt is odaadtak, egy hekatombát (görögül hekaton = száz). Fennmaradt, hogy Püthagorász, mikor egy jelentős tételét felfedezte, egy hekatombát áldozott az isteneknek. Azóta, jegyezte meg erre a szellemes Ludwig Börne, reszketnek az ökrök, ha jelentős felfedezésnek örvendhet a világ!

Éva – Ádám második felesége?

Goethe *Faustjának* Walpurgis-éji jelenetében felbukkan egy szép nőstény démon, akitől Mefisztó nyomatékkal óvja védecét-társát. Lilith az, „Ádám első felesége”.

Ez a nőalak korántsem a költő fantáziájából pattant elő. Gyakran említi a zsidó irodalom. A monda szerint a Teremtő agyagból gyúrta az első emberpárt, név szerint Ádámot és Lilithet. Am az „újszülött” házaspár között szüntelen volt a veszekedés, viszály. Lilith, aki nem tűrte, hogy Ádám mellett másodrangú személy legyen, így szólt: „Te egyenlő vagy velem, semmi több. Földből vétettél, akár én magam.” Amikor Ádámnak ez nem tetszett, Lilith kimondott egy varázsszót s elröppent. A Teremtő meghallgatta Ádám panaszát, küldött is a szökevény asszony után három angyalt; ezek megtalálták ugyan Lilithet a Vörös-tengernél, de nem tudták visszatérésre bírni. Ekkor elrendelte az Úr, hogy Lilith lenne nőstény démon, aki az újszülött gyermekeket öldösi. Mivel azonban a Teremtőnek mindenre van gondja, csinált Ádámnak – az oldalbordájából – egy második asszonyt: új oldalbordáját, Évát.

Ádám és Lilith házasságából nem származtak emberek, szellemek és démonok viszont számolatlanul. Lilith később Semaél főördöggel adta össze magát. Az ótestamentumi elbeszéléseknek ezek a kiegészítései és cifrázásai arra épülnek, hogy az első nő teremtésének történetét Mózes első könyve két egymás utáni változatban meséli el. Ám ennek oka az, hogy különféle forrásokat kellett összeegyeztetni, csak hogy erre a bibliatudomány csupán a múlt században jött rá.

A Hésziodosz által mesélt görög monda szerint is földből,

nevezetesen agyagból gyúrták az első emberpárt e földön. Teremtőjük a titánfi Prométheusz. Athéné istennőtől kapták az értelmet, a gondolkodás képességét. Athénben a fazekasok évről évre megrendezték Prométheusz ünnepét; ez fáklás futással végződött.

A germánok körében, amint Tacitus római történetíró beszámol róla, az a mítosz terjedt el, hogy ósatyjuk, Tuisco a földből bújt elő. A három legfontosabb törzs aztán az ő három unokájának származéka lenne. Legalábbis ők így képzelték. Egy másik változat az északi germánokat és Skandináviát hozza össze. Odin és két másik isten a tengerparton lelt egykor két farönköt, az egyik tölgy volt, a másik éger. Ezekből faragtak egy férfit, ő lett Ask, meg egy asszonyt, ő Embla.

Kezdetben volt egy nagy ásitás

A zűrzavart, vad összevisszaságot nevezzük így: „tohuva-bohu”. Furcsán hangzó, bizarr szó, nem vitás. Kevesen tudják azonban, hogy valójában három szó összetétele. A Biblia második mondatában ott áll ugyanis héber eredetiben, hogy a föld „tohu va bohu” volt, s ezt fordították így: „puszta és üres”.

A görögök azt, ami rendezetlen s formázatlan még, így nevezték: *khaosz*. Ez szó szerint ásitást jelent. S miért adták épp ezt a nevet? Mert ők a „puszta üresség” látványára az ásitó, tátongó semmit asszociálták. Hésziodosz a *Theogóniában* („Istenek eredete”) bemutatja, hogyan szülte a káosz a földet, a szerelmet, az éjt és a sötétséget, melyek aztán a napot és a világosságot nemzették.

A „káosz” szó lebeghetett a brüsszeli alkimista, a széndioxidot fölfedező Johann Baptist van Helmont (1577–1644) lelki szeme (vagy orrcimpája) előtt is, amikor „gáz” szavunkat megalkotta.

Ha a zűrzavar és – mondjuk így – a deviancia nem merőben külsőséges jellegű, hanem erkölcsi, akkor néha így jellemezzük: „Szodoma és Gomorrha”. Ennek a kifejezésnek is bibliai eredete van. Beszámol róla a Biblia, hogyan érkezett két angyal (nem szárnyasan, hanem gyalogszerrel) Szodoma városába, mely ugyanúgy hírhedett volt lakóinak feslett erkölcei miatt, akár a szomazéd Gomorrha. Egyetlen ér-

nyes ember élt itt: Lót. Ő a két jövevényt, kiknek égi eredetéről mit sem sejtett, szívélyesen fogadta. Éjszaka megjelentek a szomszédok, hogy az idegeneket szexuálisan „kihasználják”. Lót megtagadta bebocsáttatásukat, ám erőszakkal behatoltak, mire az angyalok vaksággal sújtották őket. Másnap reggel aztán az angyalok közölték, hogy el fogják pusztítani a Szodomát, Gomorrhát és mind a szodomitákat. Lótot, feleségét és két leányát még pitymallat előtt kivezeték a városból. Akkor az égből kén- és tűzeső hullott, és az egész vidék porig égett. A Lót család megmenekült, kivéve az asszonyt, aki a tilalom ellenére kíváncsian visszafordult, s ezért sóbálvánnyá változott. A monda nyilvánvalóan a Holt-tengertől nyugatnak elterülő nagy sivatagra utal, melyet a palesztinai arabok ma is csak „Lót tengeré”-nek neveznek, és értelmezi azokat a nagy, emberalakokat idéző sóképződményeket is, melyek itt állanak, ugyanakkor persze elítéli a homoszexuális magatartást.

Talentum, zseni, génusz

Talentum (tálentom stb) manapság tehetséget jelent, olyasmint, hogy valaki egy bizonyos területen valami rendkívülit – vagy legalább különöset, érdekeset, értékeset – képes produkálni. A szó a görög *talanton*ból származik, és sajátos utat járt be, amíg mai értelmét elnyerte. Homérosznál még mérlegtányér a talanton, de később azt jelölték vele, amit a mérlegtányérra tesznek, vagyis a súlyt. Fokozatosan a *talentum* afféle elfogadott súlymértékké vált. Legalábbis ennek fogalmává, foglalatává. Az athéni *talanton* 26,2 kilogrammnak felelt meg. Egy ilyen súlyú ezüstrudat szintén ekképpen neveztek. A „tehetség”, „adottság” értelmet akkor nyerte el a szó, amikor az újabb kori bibliafordításoknál a kor szelleme szerint a gyarapítás, a valakire rábízott javakkal való sikeres sáfarkodás került előtérbe: hogy „talentumait” az ember szaporítani akarja.

A „zseni” szó régebben olykor egyjelentésű volt a *talentum*mal. Így nevezték például a németben – „Genie” – azokat a csapatokat, melyek sajátos technikai tudással, képességgel tűnhettek ki, vagyis az árkászokat, utászokat.

A szó – a zseni – a latin *genius*ra vezethető vissza. A rómaiak a férfi nemzőerőt nevezték így (gondoljuk meg: gene-

rare = nemzeni, generáció = nemzedék). Ebből fokról fokra amolyan védőszellem lett. Az ennek megfelelő nő lény, minden római nő őrzője, elsősorban a házasság s a szülések óvója Iuno volt. A családot védelmező istennőt is így nevezték. A génuszt a rómaiak előbb kígyónak, majd férfi alakban képzeltek el. A háziúr génuszának áldozatokat mutattak be, fel is esküdtek rá. Helyeknek, csapatoknak is megvolt a maguk génusza – végeredményben szelleme; ezért „a hely szelleme” kifejezés (*genius loci*). A császár „genius”-ára minden hivatalnoknak le kellett tennie a főesküt.

A költők és filozófusok génuszainak – zsenijének – az ókorban szintén nagy volt a becsülete. Már Platon azt tanította, hogy a jelentős emberek mindegyikét egy-egy külön, sajátlagos daimón (vagyis génusz) „tartja megszállva”, efféle „lakozik” bennük. A reneszánsz, más ókori felfogások mellett, ezt a képzetet is újjáélesztette. S a dolog végül a polgári személyiségeszmény egyik legfőbb értékévé emelkedett.

Importált istenségek

A görögség sok más kulturális vívmányával együtt a rómaiak a hellén mitológiát is átvették. Mint ama régi-régi világ valamennyi népe, a rómaiak is számos istenséget s szellemet tiszteltek, ám ezeket a korai költészet és a művészet nem ábrázolta plasztikusan, hanem meglehetősen elvont formában képzeltek el őket. Jól jöttek ezért a plasztikus, érzéketes görög istenségek, s Róma nem tett egyebet, mint hogy a már meglévő, gyakran etruszk eredetű „személyfogalmakkal” párosította, egybeolvasztotta őket, majd latin nevet adott nekik. Megmaradtak a lényegi tartalmak, jelentések, funkciók is, csak a küllemek, az egyéni jegyek, „a sztorik” – mondjuk így! – kerültek át elemi erővel a görögségtől. Mivel nálunk, kései európaiaknál a latin nyelv évszázadokon át előjogoknak örvendett, nem csoda, hogy az ókori istenek neve is többnyire a latin változat – még akkor is, ha érdemben görög históriát hordoz eseménytörténetük.

Zeusszal állították párhuzamba a rómaiak a maguk Jupiterét, és ez még el is ment valahogy; Hérát és Athénét azonban úgy „olvasztották egybe” Iunóval és Minervával,

hogy az előbbiek aligha olvadoztak volna a boldogságtól, mert tulajdonképpen kevés köztük a valódi hasonlóság. Árész és Mars ugyanígy lett hadisten. A görög Apollónnak, a bölcsesség és jövőmondás istenének, a múzsák vezéralakjának Rómában egyszerűen nem akadt párja, és csak nyelvi latinizálták őt Apollo névalakjában. Hermész és Mercurius, a napisten Hélios és Sol, Szemele és Luna holdistennők, a kovácsistenek, Héphaisztosz és Vulcanus, a szerelem istennője, Aphrodité és Vénusz (vagy Venus) – megannyi szétválaszthatatlan „istenlény”, és még szép számmal vannak hozzájuk hasonlóak. Ez lett a sorsa sok-sok istennek és mitológiai alaknak.

Persze római istenek egész sorának nincs görög megfelelője, hadd említsük csupán a kétarcú Ianust vagy Maíát.

Hellének és rómaiak minden további nélkül azonosnak látták a maguk isteneit egyiptomi, babilóniai, föníciai, de még germán „szakértársakkal” is.

...S kikelt, gyönyörűen, a habból...

A római szerelem- és termékenységistennőt, Venust a görög Aphroditével állították egy sorba. Venus egyszerűen a báj, a szerelem, a „szexepil” latin szava volt. A nevet ugyanakkor a „venire” – jönni – igével is egybefűzték. Mert hogy a vetés – „jön”.

Aphrodité Hésziodosz a hab jelentésű szóból (*aphrosz*) értelmezi: a titán Krónosz, Zeusz atyja megölte apját, Uranoszt, méghozzá úgy, hogy nemi szervét sarlóval levágta, s az elvált tag a vízbe hullt. (A monda közel-keleti eredetű.) Az ebből támadott hab „kavarta ki” Aphrodité, vagyis a habból született. Van egy másik hihető magyarázat is, mely szerint – s ez valószínűbb! – az istennő a tenger habján „át”, keletről érkezett Hellaszba.

Aphrodité-Venus istennő szent állata – s ez meglepő – a disznó volt, továbbá a nyúl, a veréb és a galamb. Szent növénye a örökzöld mirtusz, melyet ma is menyasszonyok fejére biggyesztgetnek koszorúnak, és a mirrhafa. Ez azzal függ össze, hogy a fa nedve, a mirrha, kéjszerkentő szernek számított. Az orvostudomány az ilyen izgatószerket, elsősorban a bogárból előállított spanyol légyport, aphrodiasz-káknak nevezi. E tárgykörbe soroltak, egyebek között, egy

egész sereg fűszert: a vaníliát, fahéjat, gyömbért, sáfrányt.

Mint annyi nő, Aphrodité is ama kényszerképzet rabja volt, hogy neki kell a legeslegszebbnek lennie. Amikor a viszály istennője, Érisz aranyalmát dobott az olümposzi hölgyek körébe, s a gyümölcsön ez a felirat áll: „A legszebbnek”, Héra, Athéné és Aphrodité egyképp makacsul állította hogy ez a termék csakis neki szól. Erre Zeusz, aki egyiküket sem akarta volna megharagítani, úgy döntött, hogy – döntsön Parisz, a trójai királyfi, Ida hegyén a nyáj őrzője. A bírónak odaparancsolt pásztor a szerelem istennőjének adományozta az almát, mivel a hölgy a legszebb halandó nőt ígérte neki jutalomként. Hanem ez a szépség, a görög Heléna már férjnél volt, s amikor Parisz elrabolta, ki is robbant a trójai háború. Itt aztán Aphrodité a trójaiak pártjára állt, de az okos Athénével szemben, aki az akhájoknak szurkolt, egyszerűen nem lehettek komoly esélyei.

Charles Fourier (1772–1837), a francia utópista gondolkodó, tanítványainak körében azt mondogatta, hogy a világtörténelemben négy almának volt korszakfordító jelentősége. Az első az volt, amelyet Éva csippentett le a tudás fájáról, hogy Ádámmal közösen elfogyassza. Ennek igen-csak ismert a következménye: az első emberpárt kiűzték a Paradicsomból, hogy ivadékaik is arcuk verejtékével keressék a kenyerüket, mint halandók. Tény, hogy nem tény: vajon Ádám és Éva csakugyan *almába* harapott-e. Az ótestamentumi elbeszélésből annyi világlik ki csupán, hogy tilalmas „gyümölcsből” ettek.

A második végzetes gyümölcs, folytatta a tréfás Fourier, Érisz almája volt. A harmadik történelmi jelentőségű alma tudományosabb jegyű: ez esett volna Isaac Newton (1643–1727) fejére. A fizikus akkor villámcsapásszerűen rádöbbsent, hogy a nehézkedési erőnek milyen szerepe is van a mindenség meglétében. Csakhogy az anekdotát Voltaire eszelte ki, hogy bizonyítsa saját elméletét az apró-cseprő dolgok világhorderejű szerepéről.

A negyedik történelmi alma, Így Charles Fourier, Besançonban, az ő szülővárosában nőtt-termett a fán. Amikor a gyermek Fourier rájött, hogy az almát fél *sou*-ért veszik, aztán a piacon három *sou*-ért adják tovább, megértette, milyen igazságtalanságokat rejt a piaci spekuláció, a kereskedelem – és ez vezette arra, hogy radikálisan gondolkodjék egy bizonyos társadalmi berendezkedés dolgairól.

Aphrodité kalandja

Egykor Mürrha, a ciprusi Kinürasz király leánya azzal dicsekedett, hogy ő szebb, mint Aphrodité. A felbőszült istennő iszonyú bosszút állt. Tett róla, hogy a király, Kinürasz a saját lányába szeressen bele vad vággyal, s ne is tudjon ellenállni ösztöneinek. Miután megtörtént a gyalázat, a kétségbeesett Mürrha elmenekült a palotából. Futása közben fává változott – mirrhafává. Ennek a fának kergéből csurrant-cseppent azután (meg kell szoknunk ezen ókori fordulatokat!) a világszép Adonisz.

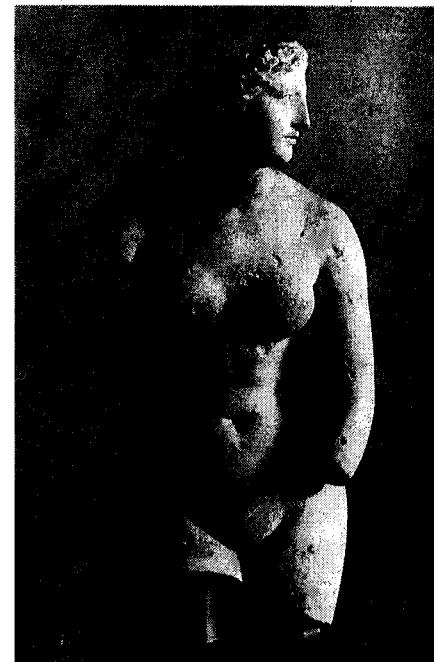
Ennek az istennek a kultusza valójában föníciai földről kavart át Hellaszba. Neve (*adonai*: úr) maga is sémi jegyű. A monda szerint Aphrodité a szép ifjúba beleszeretett. Am az istenhölgy féltékeny szerelmese, Árész vadkant küldött a tett színhelyére, s az állat megölte Adonisz. Aphrodité azért végül elérte, hogy Adonisz évente hat hónapra „szabadságolták” az alvilágból, s ezt az időt édes kettesben tölthette vele.

A mítosz felidézi a Kelet mindegyre meghaló s évente visszatérő növényisteneinek „eseteit” – gondoljunk csak a mezopotámiai Tammuzra (a sumerek Dummuzijára). Az évszakok váltakozása ezeknek az isteneknek a tűnésére és visszatérésére „alapozódik”. A görög nők évente jajongva panasztak Adonisz halálát. Kultikus fa képmását sírba sülyesztették, majd lapos agyagedényekben (Adonisz-keretek) hamar hervadó virágokat raktak oda. Amikor Aphrodité mezítláb a szerencsétlenül járt Adoniszhoz sietett, nem ügyelt a „virág” útba eső töviseire – s így vércseppei nyomán rózsák nyíltak, könnyeiből anemónák.

Athénben évente megültek Aphrodité Pandemosz (az egész nép szerelemistennője) ünnepét. Állítólag Thészeusz vezette be ezt a szokást, azért, hogy az attikai törzsek különféle dínom-dánom napjait összevonja, valami közöset adjon a görögségnek. Az éles nyelvű athéniek persze éltek a vicc lehetőségével, és azokat a hölgyeket, akik a szerelmi örömeket kissé tágabb körben kínálták, ekképpen nevezték el – *az egész nép nőinek*. A tréfa annál találóbb volt, mivel Aphrodité mellesleg a hetérák védistennője is volt.

Rómában Iulius Caesar azt állította, hogy ő Venus egyenes leszármazottja, ezért *Venus genetrixet* (a nemzetség anyját, vagyis a Iuliusokét) fontos istenséggé emelte. Aeneas,

*Aphrodité, a szerelem
sokszor megdalolt
istennője*

mint buzgó római történészek kikutatták, Venus egyik fia lett volna.

Syracusában volt egy sajátos Venus-szentély. Két nővér, mindkettő túl a süldőkoron, eladó lány, versengett egymással, melyiknek volna szebb az ülepe. Kiválasztottak egy ifjút, döntene el ő e gömbfelület-kérdést. Meg is mutatták neki magukat, csípőjük fölé emelintett ruhában. Az ifjú nem volt olyan tépelődő lélek, mint Parisz, aki habozott kissé; ő gyorsan döntött, meghozza a teltebb fenekű leányszó javára. Nyomban meg is kérte – a kezét. Amikor a fivére meghallotta tőle a históriát, szaladt, hadd kérhesse feleségül a fiatalabbat. Kérése meghallgatásra talált. A két nő igen boldog házasságban élt, persze mindegyik a maga férjével, s ennek emlékére megalapozták Venus Kallipügé, a Szépfenekű Venus szentélyét. Igazi alap-alapítvány; ahogy az ifjú döntőbíráskodása is az alapkutatások sorába tartozik. A mitológiai jelenet – a mustra és a szentélyalapítás egyaránt – bevonult a művészet kedvelt tárgyai közé.

Kevéssé öröndetes látvány a willendorfi Vénusz. Mai férfit ennek se eleje, se hátulja nem ösztökélne sietős ház-

sági ajánlatra. A jégkorszakban, mert onnét e mamutfogfaragvány, nyilvánvalóan más volt az ízlés. A szaktudomány által többnyire „Vénusz”-nak minősített újkőkorszaki hölgyábrázolások hihetetlenül korpulens nőket domborítanak.

Varázspecséttel hermetikusan zárva

Vízhatlan-léghatlan edényekről szokás mondani, hogy „hermetikusan” zárnak. A kifejezés az állítólagos feltaláló, Hermész nevét őrzi. Persze, itt Hermész Triszmegisztoszról van szó, a „háromszoros életnagyságú Hermész”-ről. Ekképpen nevezték a görögök az egyiptomi Thot istent, az írnokok és a tudomány – főként orvostudomány – védelmezőjét.

Az egyiptomi Hermészt később megannyi „bölcsestől” szerzőjének tekintették. Ezzel lett az úgynevezett *hermeneutikus* irodalom atyja. A reneszánsz kor orvosai és aranycsinálói mohón kapcsolódtak ilyen valódi és hamis hagyományokhoz. Ekképpen alakult ki a 16. században a hermetikus orvostudomány és a hermetikus „filozófia”, az alkímia egyik válfaja. Az alkímisták állítólagos varázslatai közé tartozott az is, hogy egy üveget s így annak tartalmát is feltörhetetlen varázspecséttel „hermetikusan” zárnak le.

A „valódi”, a görög Hermész eredetileg mindenekelőtt az utak és utazók istene volt, ezáltal minden kalmaré is. Mivel a kereskedők gyakran voltak tisztességtelenek, a tolvajok és gazfickók is oltalmat kértek az istentől. Hermésztől azt rebesgették, hogy már gyermekfejjel – sőt csecsemőként – ellopta Apollón marháit. De Hermész a szónoklás művészetét is védte s óvta, csakígy a gondolkodását és a tudományokét, és minél fejlettebbé váltak e diszciplínák, annál fontosabb volt az ő isteni szerepe.

Kedvelt emlékművei voltak azok a négyélű oszlopok, melyeket később kövek helyettesítettek, s rajtuk csak a fő és a phallosz volt kifaragva. Ilyen „hermák” álltak elsősorban mind az útkeresztezésekben. Athénben i. e. 415-ben politikai pert indítottak a hadvezér Alkibiadész ellen, barátait sem kímélve. Azzal vádolták őket, hogy előző nap, mikor a flotta kifutott volna Szicília felé, számos hermát durván megcsönkítettak és ezzel, athéni vélemény szerint,

az istent érzékenyen megsértették. Alkibiadészt távollétében halálra ítélték.

Aphroditéval, a szerelem istennőjével Hermész fiúgyermeket nemzett – szülei után a kis jövevény neve Hermafrodita lett. Szalmakisz forrásnimfa beleszeretett, de nagyon, ezért megkapta az istenektől azt a kegyet, hogy teljességgel egygyólvadhasson vele. Így lett Hermész és Aphrodité fia, a Hermafrodita olyan lény, aki férfiúi és női jegyeket egyesít önmagán.

A biológia és az orvostudomány a „hermafroditizmus” szót s fogalmat egyképp használja örökletes vagy hormonális zavarok folytán abnormális egyénekre, valamint alacsonyabb rendű állatok szaporodási módjára, például a csigákéra, ahol minden egyed kétnemű, ténylegesen hím és nőstény tulajdonságok hordozója.

Héliosz kocsija és a Napváros

Az éltető égi nap és pályája a kék boltozaton: izgalmas dolgok, fel is csigázták ősidők óta az emberi fantáziát. Számos nép istenségnek tekintette a napot. Héliosz görög, Sol római, Surya indiai napisten volt. A babiloniak Samast tisztelték, az inkák Intit. Héliosz a görög mítosz szerint naponta nekilodult kétkerekű kocsiján az égi mezőknek. Az egyiptomiak úgy hitték, hogy a nap bárkán siklik az égen. Más népeknél a két alapképzet kombinációja fordult elő: Assurban Samas újévkor kerek hajóban vonult el a tömeg sorfala között.

Egyiptomban az i. e. 14. században I. Amenhotep fáraó Aton napistent egyedüli istenséggé emelte, hogy ezzel a nagy hatalmat és gazdagságot birtokló-bitorló papságot, más istenekét, elsősorban Amonét, visszaszorítsa. Aton tiszteletére ő maga Ehnatonnak nevezte magát. Nejével, Nofretitivel együtt újonnan épített fővárosban, Amarnában uralkodott. Ehnaton halála után reformjai semmibe veszttek, nevét is letörölték a legtöbb emlékműről.

Az óperzsa napisten, Mitrász ezzel szemben sok évszázadon át a legfontosabb isten volt a rómaiak birodalmában. Kis-ázsiai és szíriai katonák terjesztették el a kultuszát, de jó alaposan; ismerték őt a birodalom legtávolabbi határvidékein is. A Rajna-vidéken egész sor Mitrász-ábrázolásra

bukkantak később. Néró császár is beavattatta magát e napisten misztériumaiba, későbbi császárok a „Győzhetetlen nap” (Sol Invictus) címet adományozták az államistennek – „aki” ezzel együtt sem akadályozhatta meg a birodalom hanyatlását és bukását.

Tisztelőinek hite szerint Mitrasz sziklából született. Pásztorok imádták a születése után. Születésnapjának december 25-ét tartották. Mint Héliosz és Samas, Mitrasz is egyszerre volt a nap és az igazságosság istene, erre utal neve is (jelentése: szerződés, egyezmény).

A nap mint az igazság szimbóluma: fellelhető az ókor társadalmi utópiáiban is. I. e. 250 körül Iambulosz, az író regényt publikált, melyben a „Napszigetek” kizsákmányolást s elnyomást nem ismerő országként jelentek meg. Amikor Pergamonban Arisztonikosz vezetésével i. e. 132–129 között rabszolgák s parasztok felkelése tört ki, az általuk alapított új államot Heliopolisznak nevezték el, vagyis Napvárosnak. Támaszkodtak itt nyilvánvalóan Iambulosz könyvére. Campanellára, aki 1602-ben *A Napállam* című írásában szintén egy magántulajdon nélküli, eszményi társadalmat ábrázolt, ugyanígy hathatott a könyv.

Melyik múzsa csókja éri a költőt?

Ha a költőnek valami poétai ötlete támad, azt szokás mondani: a múzsa csókja érte. Mármost ilyen isteni lény – múzsa – köztudottan kilenc létezik. Melyik hát a költőé?

Ha az ógörög irodalmat faggatjuk e tárgyban, nem lelünk egyértelmű feleletet. Homérosz az *Iliászt*, semmi kétség, a múzsa megszólításával, invokációjával kezdi, azt azonban nem árulja el, hogy melyik múzsára is gondol. Nyilvánvaló, hogy akkoriban még nem létezett olyasmi, mint a művészetek múzsák szerinti felosztása. Még az sem őseredeti fejlemény, hogy kilencen volnának, a legrégebbi források csak három múzsáról tudnak, ezek pedig Zeusz és Mnemoszüné (az Emlékezet) leányai. Csak a kései görög és a római kor hozta meg ezt a beosztást, hogy művészetek és tudományok külön-külön más és más múzsa „alárendeltségébe” tartozzanak. A hagyomány a mai napig eleven. Kalliópé eszerint az epikus költészet múzsája (csakígy a retorikáé és a filozófiáé). Sajátos jegye a képeken általában az íróábla.

Melpomené, a maszkos (vagy buzogányos) a tragédia „felelőse”. Thália, aki komikus/maszkkal ékeskedhet, a komédiáé. Erato és Terpszikhoré húros hangszereket szorít a kebléhez. Előbbi a szerelmi költészet dolgában fő szakértő, utóbbi a vidám líra és a tánc rendezője-védnöke. Ez az öt múzsa lehelhet hát csókot a költő homlokára aszerint, miféle művön dolgozik épp a Mester. Urania, aki az asztronómia múzsája, éggömböt hord magával.

Kleio – papirusztekerccsel – a történetírás múzsája. Ennek ellenére számos mai történetíráson nem látszik meg, hogy Kleio – vagy bármelyik más múzsa – gondozná a szöveget; miközben a legtöbb ókori történetíró irodalmilag is becseset alkotott a történelmi szakszöveggel. A 19. században Theodor Mommsen olyan remekül forgatta a tollát, hogy *Római történelem* című szakmunkájáért, stílárius érdemei okán, irodalmi Nobel-díjat kapott. Hérodotosz történeti munkájában a kilenc könyv a kilenc múzsa nevét viseli – és Kleio persze az élen áll –, ám ez nem az ő leleménye, hanem alexandriai tudósok adták hozzá a műhöz.

Euterpé a fuvolával és Polihümnia összefont karokkal s jelzett tánclépésekkel: ők osztozkodnak a zenén. A kilenc nőalak vezetőjeként gyakran ábrázolják a művészetek elhivatottját, Apollónt.

Tej az isteni kebelből

A mindenség csillagrendszerait galaxisoknak nevezzük. Ami a szó eredetét illeti: a görög „gala” (tej) áll a rajtnál, innen indul hát a közismert kifejezés, melyről talán nem mindenki tudja, hogy „tejút” a jelentése. Görög monda magyarázza a gyengén világító, tejesnek-ködösnek látszó égi „övet” a következőképpen: Zeusz, a nagy nőcsábász egyik nap a csinos thébai Alkménét környékezte, meghozzá nem bika vagy hatyú képében, hanem – milyen egyszerű megoldás! – a hölgy saját férjének alakjában. A frivol személycserekomédia eredménye a félisteni csecsszopó, Héraklész lett. Athéné tanácsára Héra, Zeusz istennő-neje az újszülöttet a keblére vonta. Héraklész, aki már ilyen superzsenge korában is valóságos atléta volt, oly mohón működött nyomban, hogy Héra dühösen lökte el magától. Eközben az isteni anyatej kifröccsent, s ebből lett az a bizonyos csík az égen.

Sok népnél viszont az a monda járja a galaxisról, hogy út lenne, afféle égi pálya. A dél-afrikai *san* törzs egyik legendája szerint – egyébként ők az úgynevezett busmanok – ködös előidőkben egy lány izzó hamut szórt a firmamentumra, hogy a hazatérő vadászoknak így mutassa az utat. Az ókorban élt még az a hiedelem is, hogy a Tejúton az elhunytak lelkei az istenekhez jutnak. Más népeknél nagy hódítók, híres-szent hadvezérek jártak-járnak arra seregükkel (Árpád, Csaba királyfi stb.). Az oroszban van egy kifejezés: „Batijj puty”. Batu útja tehát; s Batu (1204–1255) mongol kán volt, tudjuk, aki elsőül rontott be onnét Európába, megalapítván közben Dél-Oroszországban az Aranyhorda birodalmát.

Démokritosz, a görög filozófus (i. e. 460–370) a Tejutat számtalan csillag fényegyüttesének vélte, Arisztotelész (i. e. 384–322) viszont a térben izzó gőznek. Galileo Galilei (1564–1642) távcsövével elsőként tudta az égi fényövet tömördek apró pontra bontani, s ezeket napoknak látta. A továbbbiakban a csillagászati kutatás nagyjából megerősítette ezt a felfogást. Csillagmiriádok mellett fénylő égitestközi anyagot is fölfedeztek aztán a Tejúton. A csillagászok továbbá még sok ezer más csillagrendszert is kimutattak, melyek a mi Tejutunkhoz hasonlatosak, s ezek a galaxisok.

Thomas Wright angol asztronómus 1750 körül elsőként hangoztatta, hogy az égi nap alighanem csillagok lencseforma együttesében helyezkedik el. Erre a gondolatra épített Immanuel Kant is. 1755-ben megjelent írásában kifejtette, hogy minden égi nap egyetlen rendszert alkot, melynek általános vonatkozási síkja a Tejút.

A Nap napja és a többi hat

A napok magyar neve valamelyest „kiri” az általános indoeurópai összképből; s az olvasó némi türelmét kell kérnünk, hogy itt az idegen nyelvek szavaira összpontosítsuk figyelmünket. De hát köznapjainkban, újságok fejlécein szinte nemzetközi műveltségzavak már ezek. Kezdjük a német „Sonabend” (szombat) és „Sonntag” (vasárnap) szókkal. (*Sonne* németül nap, égi nap.) Hanem hát mi is az, hogy ma „szombat” van és holnap „vasárnap”? A hétnapos hét mintegy háromezer éve megszakítás vagy eltolódás nélkül így

használatos, ahogy van. Babilonban vezették be. Ott, ahol a csillagmegfigyelés, ezzel együtt az égitestek kultikus tisztelete igencsak virult, kialakult az a szokás, hogy a hét minden napját egy-egy istenség, vagyis az istenségnek megfelelő csillag oltalmába ajánlják.

A hét első napját a babiloniak Samas napistenről nevezték el, a másodikat Sin holdistenről, a harmadikat Nergalról, az alvilág istenéről, a negyediket az írásművészet istenéről, az ötödiket Mardukról, Babilon városvédő istenéről, a hatodikat a termékenység- és a szerelemistennőről, Istarról, a hetediket Niniből. A görögöknél ezek helyére a következő „személyiségek” neve került: Hélios, Szelene, Árész, Hermész, Zeus, Aphrodité és Krónosz.

Az asztrológiával együtt a rómaiak a hétnapos hetet is átvették, valamint a napok elnevezését az akkoriban ismert – vagyis távcső nélkül látható – égitestekről, melyek egyik csillagképből a másikba vándorolnak, azaz e bolygóknek megfelelő istenségeknevekkel jelölték a „szandi-mandit”. Ugyanerre utalnak sok európai nyelvben a napok nevei. Az első napot az égi napnak szentelték, a másodikat a holdnak, a harmadikat a Marsnak (innen a francia *mardi*), szerdát a Merkurnak (franciául *mercredi*), a következő napot Jupiternek (franciául *jeudi*), a hatodikat Venusnak (franciául *vendredi*), az utolsót Saturnusnak (angolul például *saturday*).

A germánok, amikor a hetet s napjait átvették, a római istenek helyére a maguk torzonborz isteneit állították, megőrizvén a már adott jellegeket. A napnál és a holdnál nem volt gond (*Sontag és Montag*). A római Marsnak értelem szerint a germán hadisten, Ziu felelt meg (innen, hanghasolásokon át, a német *Dienstag*, a kedd), Merkurnak a szélisten Wodan (ebből az angol *wednesday*), a villámai szóró Jupiternek a mennydörgésisten Donar (a német *Donnerstag*), Venusnak Freya istennő (*Freitag*, a németben péntek). Mármint a hét utolsó napjára, ha a szombatot tekintjük utolsóznak, nem jutott germán isten. A „Sonntag” – vasárnap – előestéje lévén, elnevezték „Sonabend”-nek, a *Vorabend* (előeste) mintájára. A német szombat másik neve *Samstag*, ami viszont a héber „Sabbath”-ból eredeztethető.

A zsidók átvették ugyan a babilóniaiaktól a hétnapos hetet, de a napok idegen eredetű istenekkel náluk névhez nem juthattak, mert az efféle jelölésre ott voltak használatukra a számok. Ez volt a legegyszerűbb megoldás. A ke-

resztény egyház megpróbálta követni az ótestamentumi példát, ám az egyes országokban az emberek már annyira ragaszkodtak a napok (elhomályosult etimológiájú) neveihez, hogy az „átalakítás” nem járhatott sikerrel. Az úgörgőben hétfő, kedd, szerda és csütörtök mind számmal jelölt (első, második stb.) nap, méghozzá a vasárnaptól való „távolságuk” szerint növekvő sorrendben. A román nyelvek közül csak a portugál követi ezt a gyakorlatot. Az orosz hétköznapi nevek részben szintén számjelölésekből vezethetők le, ám a görögökhöz képest az némi eltérés, hogy a hétfő az alap, az „egyes”, tehát ehhez egyet hozzáadva „második” a kedd (*vtornyik*), negyedik a csütörtök (*csetverg*), ötödik a péntek (*pjatnyica*). A magyar – szerdától péntekig – átvette a szláv elnevezéseket.

Maja – meztelenül avagy fátyolozottan

Francisco Goya két festménye is ékesíti a madridi Pradót, mutatván ugyanazt a hölgyet – egyszer úgy, ahogy az isten megteremtette, egyszer pedig ahogy anyaszültségén ott egy fátyolszerű öltözet. Az ábrázolt nő személyéről különféle legendák keringenek. Egyesek azt állították, hogy Cayetana Alba hercegnő lenne az illető, „első vonalbeli spanyol főúri hölgy”, és ezt a magyarázatot fogadta el Lion Feuchtwanger is, amikor a maga Goya-regényét megírta.

Mi az oka viszont, hogy ezeknek az 1800 körül keletkezett műalkotásoknak a címe: „Meztelen *Maja*” és „Ruhás *Maja*”? „Majo”: így hívták magukat abban az időben a spanyol plebejusok alsóbb rétegeinek fiai. „Maja” meg a lányok jelölése volt, akikkel a mayók jártak. Szó szerint a „maja” frisset, üdét, csibészeset jelent. A nemesség, nagy jó dolgában, már nem tudta, mivel „múlassa” az időt, némelyek eljártak tehát, *álöltözetben*, a népi vigalmakra, a tavernába.

A „Maya fátyla” kifejezés mindazonáltal visszavezet minket a filozófia mélyeibe is. Indiai gondolkodók nevezték így az érzéki jelenségek tovairamló világát – mindazt, amiből az ő felfogásuk szerint semminő valódi tudásra nem tehet szert az emberfia. Csak jóga-módszerekkel lehet a dolgok lényegéhez e fátylon át elérni. Hogy ki vagy mi is a „maja”, ezzel kapcsolatosan a bölcsek véleménye megoszlott – a nagy

Világ-Szövőszék, mely a fátylat szövi, vagy egy szép, lefátyolozott isteni nő, netán Brahmával egyenrangú világelv. Valószínű azonban, hogy a név egy óindiai termékenység-istennőre utal.

Maja volt a neve Buddha anyjának is. A jámbor legenda szerint a még meg nem született későbbi világmegváltó fehér elefántként hatolt be anyja testébe – a buddhista épületszobrászat kedvelt eleme ez az állat.

A közép-amerikai mayák szentélyépületeit némely kutatók indiai előképekre vezetik vissza – jóllehet az efféle elméletek mind ez idáig nem igazolódtak. A „maya” népnévnek nincs semmi köze az indiai maja szóhoz s fogalomhoz. Ugyanígy kétséges egy „Maia” nevű istennő létezése a görögöknél. Volt-e „valóban”?... Ha igen, akkor Zeusz kedvese volt, Hermész anyja. Hat nővérével együtt felkerült az égre, hetes csillagzatnak. Ez lenne a Göncölszekér. Nem szabad összetéveszteni vele a római Maját – vagy Majestát (szó szerint: a Fennkölt, az Emelkedett), aki Faunus pásztoristen leánya és Vulcanus neje. Ő volt a legfontosabb termékenységistennő azon a tájon. Tiszteletére viselős anyakocát áldoztak.

A tizenkettedik hónap neve: a tizedik

A legtöbb ókori népnek volt kalendáriuma, s ez a mezőgazdaságra épült, ezért aztán mindenütt a tavasz kezdte az évet. Így volt ez a rómaiaknál is, akiktől a magunk naptárát átvettük – a március számított náluk az első hónapnak. I. e. 46-ban Gajus Iulius Caesar naptárreformot rendelt el, és ennek leglényegesebb tartalma a szökőnap négyévenkénti beiktatása volt. Ez alkalomból az év kezdetét is „átrögzítették”: az igazítás révén a Nagy Nap a mindenkor január elseje lett. (Valószínűleg azért, mert az év legrövidebb napjának szomszédságában leledzett.)

A hónapok neveit, melyeket nagyjából máig megtartotunk, lényegében a római vallásra vezethetjük vissza. A január hónapot Ianusnak szentelték, a kapuk istenének, akit általában kétfelé tekintő két arccal ábrázoltak. Legfontosabb szent helye a Forum Ianus-íve volt, mely háború idején mindig nyitva állt, békében zárva. Február – a régi számolás szerint – az év utolsó hónapja volt. Ilyenkor a rómaiak

mindenféle vallási „cselekményre” ragadtatták magukat, merőben olyan céllal, hogy az eltelt év során elkövetett bűneiket levezekeljék (latinul *februare* = megtisztítani). A március hónap, mondani sem kell, Marsról kapta nevét. Eredetileg Mars nem volt hadisten, hanem a termékenység égi atyja. Születésnapjának március elsejét ülték meg. Április hónap nevének eredete tulajdonképpen bizonytalan. A rómaiak ezt a hónapot a tavasz nyitányának tartották, logikus értelmezés így az, hogy „aperire” = megnyitni, kezdeni. Május mögött Maia istennő áll, a június pedig feltehetően Iuno emlékét őrzi. A további római hónapnevek sorszámszerűek; ekképpen *quintilis* (az ötödik), *sextilis* (a hatodik), *september* (a hetedik) stb. Egészen decemberig, amely „a tizedik”-et jelenti.

Ezért van az, hogy nemcsak a régi isteneket emlegetjük nap mint nap – már korábban is jelzett példák okán – a mai európai nyelvekben, hanem az ókori számokat is kulturális örökségünknek tekinthetjük.

A Julián-naptárreform Caesar tiszteletére a quintilist júliusra változtatta, s hogy Augustus császár se rövidüljön meg, lett a sextilisből – magunk nyelvén szólván – augusztus.

A Caesar által alexandriai tudósok közreműködésével végrehajtott naptárreform, ahol az egyiptomi évszámítás is jelentős hatást tett a dolgok alakulására, egészen XIII. Gergely pápa idejéig „bírt szusszal”; 1582-ben következtek el az első jelentős változások. A protestáns államok sokáig vonakodtak tudomásul venni a pápai kalendáriumújítást. Észak-Németországban csak 1770-ben vezették be a „pápista” időszámítást, Svédországban csak 1753 után. Az ortodox Oroszország egészen 1918-ig megmaradt Iulius Caesar alapreformjánál. Ezért van az, hogy az 1917-es októberi forradalom valójában tényleg októberben zajlott le, de a Gergely-naptár szerint csupán novemberben ünnepeljük.

Új hónap kezdetén Rómában mindenkor a főpap adta hírül „az eseményt” – a hónapváltást –, s ezért a „calare” (kiáltani, kikiáltani) szó alapján a rómaiaknál minden hónap elseje „kalendum” volt, ebből a mi „kalendárium” szavunk. Mivel Hellaszban nem volt ilyen határnap, felmerült a tréfás római kérdés (és jött rá az ugyanilyen válasz!), mikor is kell fizetnie valakinek az adósságrészletét? Íme: a görög kalendum napján – vagy „a görög kalendárium szerint”. (*Ad kalendas graecas*, vagyis „szent sohanapján”.)

Mindezen túl a görögöknek – római felfogás szerint – egyáltalán nem is volt naptára, kalendárium. Hiszen, tény, ami tény, minden poliszban más és más időszámítás volt érvényben, egészen eltérő hónapnevekkel.

A zsidó vallási közösségekben máig a babiloni hónapneveket használják, függetlenül attól, hogy „pogány” eredetűek.

Nagy Károly arra törekedett, hogy bevezesse a germán hónapneveket, száműzve a latinokat, de megtartva a juliánusi hónapbeosztást. A középkorban a következő germán hónapnevek „dívtak”. Január volt a Hartung. Következett – a németben, persze – Hornung, Lenzing (avagy Lenzmond, tehát tavaszi hold), aztán Ostermond (vagyis Húsvét holdja), Wonnemond (nem a Wonne = gyönyör értelmezés alapján, hanem a Wunna = Weide, azaz „puszta, legelés” révén). Aztán Brachet (Brachmond, vagyis törthold), Heuet (Heumond, vagyis szénahold), Ernting (Erntemond = aratás holdja), Herbstmond (őszi hold), Weinmond (látszólag „borhold”, de ezt tagadja, aki Windmondnak, azaz „szélholdjának” értelmezi), Neblung (Nebel, vagyis köd hónapja, azaz holdja), Heiligmond (heilig = szent, vagyis Krisztus hónapja). Csak 1700 körül fogadta el a német nyelvterület többé-kevésbé közérvennyel a latin jelöléseket.

A francia forradalom idején próbálkozások történtek – egyebek között – a római kalendárium felszámolására. Az új, a konvent határozata alapján bevezetett időszámítás a Köztársaság első őszi napéjegyenlőségének napjával (1792. szeptember 22.) kezdődött. Az év tizenkét hónapból állt (továbbra is; ennyiben a konvent – konvencionális maradt!), s a nevek a természeti jelenségeket és a „mezei szorgalom” fontos dolgait követték, így: Vendémiaire (szüreti hónap), Brumaire (ködös hónap), Frimaire (a fagy hónapja), Nivôse (hó hónapja – vagy „hava”), Pluviôse (eső hónapja – „hava”!), Ventôse (szél hónapja), Germinal (csírahónap), Floréal (virágzás hava), Prairial (rét hónapja), Messidor (aratás hava), Thermidor (hő hava) és Fructidor (gyümölcs hava). 1806. január elsejétől I. Napóleon visszaállította a hagyományos kalendáriumot. Ám a forradalmi harcok csúcsidőit a korabeli jelölések szerint őrzi az utókor emlékezete. Thermidor, Brumaire... stb. Így aztán a republikánus kalendárium néhány meghatározása az emberiség kultúrájának közfogalmává lett.

Például a II. év Thermidorjának 9. napján (érthetőbben: 1794. július 27-én) döntötték meg Robespierre diktatúráját. Így lett a „Thermidor” hónapnév a forradalmárok szóhasználatára szerint az ellenforradalom „kalendáriumcímkeje”. Képviselőit thermidoristáknak nevezték. Ezt a fogalmat számos helyütt felleljük a múlt publicisztikájában. (Ma nem olyan divatos már.) Ezzel szemben a „Germinal” hónapnév egészen ellentétes értelmet kapott. S a IV. év Germinaljának 12. napján (vagyis 1795. április 1-jén) fegyverre keltek a párizsi szegények. Ezért nevezte Zola a francia bányászok életéről s harcairól szóló regényét *Germinal*nak (ismert könyv- s filmcím!). Ráadásul a könyv utal a „germe” szóra (csíra), ami az elnyomottak törekvéseit hivatott kifejezni, vagyis hogy más, igazabb jövőt akarnának. A Köztársaság VII. évének Brumaire 18. napja (1799. november 9-e) volt az a nap, melyen Bonaparte Napóleon államcsíny révén Franciaország első konzulja lett. Amikor pedig 1851. december 2-án a „kis” Napóleon, Louis Bonaparte (császárként 1851 és 1870 között III. Napóleon) államcsínyt hajtott végre, ironikusan „Brumaire 18-áról” beszéltek.

Fején áll (pár napra) a világ

Honnét a „karnevál” szó? Két származtatása is van, ám egyik sem túlzottan vízhatlan.

Többszörre a latin „Carne vale!” – Hús, élj boldogul! (avagy: Örvendj, test!) mondatra vezetnek vissza. Hiszen a karneválra katolikus országokban negyvennapos böjt következik, s akkor a hívőknek vissza kell fogniuk magukat: nincs húsevés, nincs tánc, nincs semmiféle élvezet; legálábbis elvben... Ezért a böjtöt megelőző heteket arra használták, hogy „még egyszer” mindent megpróbáljanak, kóstoljanak, kitomboljanak – de nagyon. A sokféle álarc, jelmez – vagy pucérkodás –, ami ezt az időszakot jellemzi, hűséges képe „az általános embernek”, ám sajátlagosan a termékenység képzelte istene előtti hódolat is.

A karnevál a legkarakteresebb, semmi kétség, Itáliában volt s maradt – bár azért Rióról se feledkezzünk meg! –, és a városok közül is a gondolas Velencében, ahol a maszkviselés szabadságát az év jelentős szakára kiterjesztették egykor. Az olasz városokban általában divattá váltak a nagy utcai

felvonulások, s ezeket gyakran híres művészek rendezték, tehát egész színjátékok kerekedtek. Az Alpoktól északra 1820 után kezdtek utánozni ezt a szokást, elsősorban festők és diákok.

A „karnevál” etimológiájának másik változata a latin „carrus navalis”-ra (hajókocsi vagy kocsihajó) menne vissza. Az itáliai felvonulásokon ugyanis sokszor szerepelt a kellekek között a kerekre szerelt hajó. Ennek a szokásnak keleti az eredete. Babilonban és Assurban például újévünnepeken – ott márciusban volt ez – elvitték a férfi istenségek képmásait (Mardukét, Sinét vagy Samasét) egy távoli szentélybe. Persze ékes menetben. S ennek során hajókocsit vetettek igénybe, afféle kételtű járművet, ezzel utcákon is lehetett haladni csakúgy, mint csatornákon, vízi utakon.

A babilóniai újév ünnepekor egyébként a király forma szerint egy napra lemondott, helyette „pótkirály” ült a trónra. Hasonló szokások hódítottak Ázsia, Afrika és az ókori Európa számos országában.

A régi Rómában az Idő istene, Saturnus tiszteletére minden decemberben pár napra visszaforgatták a világ kerekét, mintha abban a korban élne, amikor nem volt még sem úr, sem rabszolga. Ezek voltak a szaturnáliák. Ilyenkor a szolgák a rabtartókkal egy asztalnál ettek-ittak, sőt gazdáik szolgálták ki őket. A bolondos ügy „királya” a rabszolgák közül választott személy volt. A rabszolgatartókat mulattatta ez a komédia, a rabszolgák meg úgy vélhették: ez a pár nap is tiszta nyereség...

Melyik évben élünk?

Magasra „szökkent” embereket a német így nevez: Langälta Lában. Ez ószövegségi eredetű dolog, ott szerepel egy arameus, Lában nevezetű, aki amúgy jól kiszaladt a Teremtő kezéből. Mármint az időben – mert sokáig élt. Arra nincs utalás, hogy térben is meghaladta volna az átlagot. Ekképp ez a szólás – vagy hasonlat – tulajdonságok összevetésén alapszik. Mármint még azt sem tudjuk pontosan, kegyes istene hány évet adott ennek a bizonyos Lábannak, van azonban adatunk más ősatyákról. Ádám apánk például állítólag 930 évet töltött e világ térein. (A paradicsomi évek vajon „hányat számítottak”?!) Aztán: Noé 950 év! Ám a

legjelentősebb kort Matuzsálem érte meg – matuzsálemit, hát persze, egészen konkrétan viszont 969-et. Mint már utaltunk rá tréfásan, sok fejtörést okozott a kései koroknak, hogyan is értsék ezeket a roppant „volumeneket”. Feltételezték, hogy nem évek ezek, hanem holdnapok, holdhónapok. Ám erre sincs bizonyíték, semmi hihető utalás. S közben a régi Kelet számos népénél bukkannak fel ilyen fantasztikus adatok. Például a mezopotámiai Kis nevű város dinasztiája több mint 24 000 évig uralkodott volna – 23 királlyal. Nem kétséges, a dolog gyökere az, hogy a számok hihetetlen túlzásával akarták növelni a személyek, családok rangját, hírét.

Vannak más hányavetiségek is az idővel kapcsolatban. Mondják például, hogy „anno Decebal” – de szó sincs róla, hogy Decebal dák király bárminő időszámítási rendszer kezdete volna, tehát maradhatunk a „Krisztus előtt”, „Krisztus után”, vagy „időszámításunk előtt” s „időszámításunk szerint” kifejezésnél. Az „anno dacumal” csúnya németeskedés – (*dazu mal*) –, s a Decebal is nyilvánvalóan ebből származott.

Ami pedig a mezopotámiai és az egyiptomi dinasztiákat illeti, körülbelül az i. e. II. évezred közepétől maradtak ránk megbízhatóbb adatok róluk; segítenek a királyok lajstromai, a feliratok, melyek utalást tartalmaznak az uralkodási időre. Szerződéses maradtak fenn, melyek több uralkodót említenek egyidejűleg és így tovább: van minek alapján számolgatni. Újabb leletek vagy árnyaltabb olvasatok persze olykor néhány éves vagy évtizedes korrekciókat eredményezhetnek.

Biztos adatokkal szolgál viszont az asszír történelem. Itt az egymást évente váltó magas hivatalnokok (görög szóval *eponümoszok*) minden évnek „a maguk nevét” adták.

Fennmaradt az eponümoszok lajstroma, s ez eléggé pontos kronológiát tár elénk nemcsak az asszír birodalmat, de más államokat illetően is (Babilon, Egyiptom, Izrael). Az újasszír birodalomra vonatkozóan ezek a listák i. e. 809-től hézagtalanul ránk maradtak, és megvannak a csatlakoztatói lehetőségek, melyek a perzsa és a görög időszámításhoz köthetik képzeleteinket s logikánkat.

Mivel az olümpiai (ókori olimpiai) játékokat rendszeresen, négyévenként rendezték, a görögök „olümpiászokban” mérhették az időt. Az első olimpiát i. e. 776-ban rendezték.

Az asszírokhoz hasonlóan a rómaiak is (két) legmagasabb hivatalnokukról nevezték el az éveket. A konzulok ugyanis évente váltották egymást. A konzuli hivatal ezért – időszámítási és évelnevezési hagyományok okán – a császárság korában is megmaradt, jóllehet ekkor már semmi gyakorlati jelentősége nem volt.

Hogy az éveket egy bizonyos „ponttól” kezdve számolni kell s lehet, annak a római író-történész Varro (i. e. 116–23) volt a kezdeményezője. Varro „a Város (Róma) alapításától fogva” számolta az éveket. Keresztény és zsidó teológusok viszont a világ teremtését tekintették „korszakalkotó” időpontnak. Csakhogy számításaik nem „jöttek össze”. Összesen 108 változata van annak, hogy „a világ teremtése” óta hány év is telt el. Ezek a nevezetes „érák”. A legelterjedtebb az ún. konstantinápolyi éra volt. E szerint a világot Isten i. e. 5509. szeptember 1-jén teremtette. A korai középkorban – például német földön – gyakran keltezték az okmányokat e bizonyos dátumhoz viszonyítva. Oroszországban ezt az időszámítást I. Péter a nyugat-európaival helyettesítette – a modernizálás jegyében.

Egy 550 körül Rómában élt apát, Dionysios Exiguus, Krisztus – általa feltételezett – születési évét tekintette „korszakalkotónak”. Ezt az évet a Róma alapítása után 753-ra tette. Érája több évszázadon át maradt érvényben egész Európában, s elmondhatni, hogy korszakos gyökeret vert. A Francia Köztársaságban – nem csekély éraváltozás! – megpróbálták igazi időszámítást bevezetni, de csak a XIII. évig jutottak el (1805-ig), amikor is Bonaparte Napóleon császárrá koronáztatta magát.

A mohamedánok kiindulópontja a Hidzsra 622. július 15-én (a mi időszámításunk szerint), amikor Mohamed áttelepült Mekkából Jathribba. Ebben a későbbi Medinat-al-Nabiban (a próféta városában, vagy közismertebb nevén Medinában) kedvező feltételeket talált vallási és politikai tevékenysége számára. Ezzel a kivonulással (vagy kivándorlással), melynek arabul Hidzsra a neve, kezdődik az iszlám tulajdonképpeni története. I. Omár kalifa, aki ezt a tisztet 634 és 644 között töltötte be, és a próféta egyik apósa volt, ezt a pontot jelölte az iszlám időszámítás kezdetének. Ám a magunk évszámait a mohamedán korszakolásáival összevetve, nem szabad elfelednünk, hogy náluk az év 354 napos (szökőévük is csak 355). Tehát ott másképp mérnek.

Városuk alapításának állítólagos ezredik évfordulóját a rómaiak játékokkal ünnepelték, melyeknek az olümpiai játékokat is el kellett volna homályosítaniuk. A *Philogelos*-ban, az ókori viccgyűjteményben olvasható, hogy ez alkalmából az egyik versenyző sírt, mert alulmaradt; de egy nagyokos mindjárt vigasztalta is, e szavakkal: „Fel a fejjel, komám! A következő ezredfordulón már a tiéd lesz a siker!”

Aprók-e a miniatúrák?

Középkori kéziratokat gyakran díszítettek miniatúrákkal. A „miniatúra” szót általában a latin *miniatus*ból (cinóber) származtatják. Ezzel a piros festékekkel színezte ki az író, vagyis a „leíró”, később a specialista, vagyis a miniatör az iniciálékat, tehát a fejezetek kezdőbetűit. Némely etimológusok a szót a „minus” (kevesebb) származékának tartják, mert tartalmilag e díszek kevésbé fontosak a mű valódi szövegénél.

A második értelmezés (bár kevésbé valószínű az igazsága, mint az elsőnek), megvallom, az én számomra rokonszenvesebb. S e könyv végén nem azért mondom ezt, mintha attól félnék, hogy a magam kis miniatúráit valaki még holmi cinóberfestésnek véli, inkább mert tudatában vagyok, milyen keveset mondhattak el példáim a történelem és az emberi kultúra matériájának végtelenjéből. De hát a könyvbéli kezdőbetűfestések szerepe is csak annyi, hogy ékesítgessék a tulajdonképpeni szöveget, kedvet csináljanak az olvasáshoz, az elmélyedéshez; s ha ennyit elértem, minden cifrázás nélkül is nyugodtan zárom soraimat, mint hűséges minimalistájuk:

Helmut Wolle

Tartalom

Ősidők szavai – vagy amit akartok	5
Miért nem mormol a mormota?	11
Rezgehő és pénzdragály	13
Hattyam! Fattyam!	14
Megannyi sziget a világ	16
Hisszarlik – vagy Trója?	18
A tenger és a szerelem hullámai	21
A nőuralom labirintusában	22
Az aranytól a vasig, avagy a kötől a műanyagig?	25
Oszloprendek és törzsek	28
Hadüzenet a helótáknak	31
„Belépés nőknek halálbüntetés terhe mellett tilos!”	33
A derűs Iszthmoszi Játékok	35
Az istennő, aki szűz maradt	38
Attikai só – egy csipetnyi borssal	40
„Abdera az egész világ...”	43
Y vagy i – ez „ytt” a kérdés	44
Odüsszeusz válogatott hősködései	46
„Tirányos” volt-e Dionüszosz?	48
A piramisok rejtelmek	51
Kheopsz egyre morzsolódik...	53
Szamarak és tudósok középre!	56
Hieroglifák, hierodulák és a hierosz gamosz	57
Interjúk a Nilusnál	61
Istenek új otthona	64
Dinasztiák és mindig győztes fáraók	65
Szakállas királynő	69
Kleopátra nyársa	70
Egy világítótorony a mai napig fénylik	71
Menyegző minden mennyiségben	74
Szép kis familiák	76
Hellenisztikus pornó (és kabaré)	78
Babiloni fogság és babiloni bujálkodás	80
Tankönyvek és dolgozatok – agyagtáblákon	83
A homályba húzódott sumerek	86
Jerikó falai	87
Az Adria és a tirrén habok között	90
Alba Longa – Róma anyja?	91
A Hét Domb városa	94
A soknevű istenadta nép	95
Tribunusok, trivialitások, triumfálások	98

Kétszer „empire” és empirizmus	100
Császármetszéssel a trónra?	101
Dóm, Dominó és Don Juan	103
Provence nem kér a provincia-sorból	106
A gall kakas kukorékolása	107
Ókori népnevek az újabb kori történelemben	109
Rómaiak a Rajnánál és a Dunánál	110
Egy világváros: Konstantinápoly	112
Népek, ha vándorolnak	116
A nyelveknek is megvan a sorsa	119
Hanyatlás és újjászületés?	122
Akadémosz ligetében	123
Romantikus románok és román románcok	126
Apák gyermekágyi „lázban”	128
Frankó tolvajnyelvek	129
Újgörögbe átfordított ógörög?	132
Tabuk és eufemizmusok	133
Bábeli zűrzavar	134
A hettiták itala	137
Egy reménykedő szemorvos	140
Miért nem HLX az ABC?	142
Cirill metódusa	144
Papír és pergamen	145
Kabalák és ármányok	147
Könyvelés bottal és kötéllel	149
Utazás Tömjénhonba	150
Az Eufratésztől az Indusig	152
Filiszterek, szibariták és társaik	154
Világcsodák Nyugaton és Keleten	155
Eddig és ne tovább!	157
Óceáni csodaföldek	159
Szónokok és gyorsírók	161
Politika a hetériában – hetérák a politikában	164
Törvénykönyvek és bölcs ítéletek	168
Honnét származik Marianne sipkája?	170
Bravó, furore és fiasco	172
Némán mondta: „Te is, fiam...!?”	173
Kleopátra zsákban érkezett, Vénusznak öltözve	174
A legrégibb krimi	177
„Nadrágtalanok” és a nadrág ördöge	178
Szandálók, papucsok és csizmacskák	180
Kérdéses üdvözlés	181
Felszarvazott hősök és etyepetye Árkádiában	182
Zavarban a szüzi Zsuzsánna	185
Négy vérmérséklet	186
Spelunkákban és katakombákban	187
Múmiák mesélik titkaikat	188
Thészeusz és Akhillész, az amazonkedvelők	192
A bikaviadal kultúrtörténete	193
Dühpofa és nyuszika	194
Mesés állatok, furcsa keverékszörnyek	195

Baklábú Pán úz sok könnyű lábú nimfát	196
Bakugrás és kecskedal	197
Orchestra és capella	198
Menyegzői carmen és egyéb varázslatok	199
Vamp, vámpír s egyéb denevérek	200
Mióta reszketnek az ökrök?	201
Éva – Ádám második felesége?	202
Kezdetben volt egy nagy ásitás	203
Talentum, zseni, génusz	204
Importált istenségek	205
...S kikelt, gyönyörűen, a habból...	206
Aphrodité kalandja	208
Varázspecséttel hermetikusan zárva	210
Héliosz kocsija és a Napváros	211
Melyik múzsa csókja éri a költőt?	212
Tej az isteni kebelből	213
A Nap napja és a többi hat	214
Maja – meztelenül avagy fátyolozottan	216
A tizenkettedik hónap neve: a tizedik	217
Fején áll (pár napra) a világ	220
Melyik évben élünk?	221
Aprók-e a miniatűrök?	224